

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
76
2024

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Görsel Metin Analizi: ABD’de Basılan ve
Ermeni İddialarını Konu Alan Kitap Kapakları (1896-2023)

Fatma Jale Gül ÇORUK

Ermeni Kimliğinde Hristiyanlık, Alfabe ve
Tarih Yazıcılığının Belirleyici Rolü

Doğanay ERYILMAZ

Osmanlı-Türk Tarihi Araştırmalarında Özgün Bir Kaynak:
Ermenice Salnameler

Cem KARAKILIÇ

Sevk ve İskân Sürecinde Balya’da Ermeniler

Fulya AKTAŞ

ÇEVİRİ

Bizans Biliminde Ermenilerin Rolü

Engin ÖZTÜRK

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2024, Sayı 76
E-ISSN: 2687-3214

EDİTÖR

E. Büyükelçi Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tuğçe TECİMER

İMTİYAZ SAHİBİ

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Bu yayın, Avrasya Bir Vakfı adına, Avrasya İncelemeleri Merkezi tarafından hazırlanmaktadır.
Terazi Yayıncılık tarafından dağıtılmaktadır.

www.avim.org.tr

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI (Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇIÇEK (Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN (ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville University)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI (Ankara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT (Bilkent Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

Dr. Pulat TACAR (E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Ömer TURAN (ODTÜ)

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına

Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN İDARE MERKEZİ

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.

Abidin Daver Sokak No. 12/B Daire 2-3-4 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23 - Faks: 0 (312) 438 50 26

E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın

Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır.

ABONE SORUMLUSU

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.

Süleyman Nazif Sokak No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 400 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 50 €

SAYFA DÜZENİ

Ruhi ALAGÖZ

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

BASIM TARİHİ ve YERİ

12 Kasım 2024, Ankara

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrudusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

YARDIMCI EDITÖR
Selenay Erva YALÇIN

DİL EDITÖRÜ
Hülya ÖNALP

BİLİM VE DANIşMA KURULU

Prof. Dr. Tolga BAşAK (*Atatürk Üniversitesi*)

Dr. şükrü ELEKDAĞ (*E. Büyükelçi*)

Prof. Dr. Edward ERICSON (*Marine Corps University*)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (*Ankara Üniversitesi*)

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (*İstanbul Üniversitesi*)

Prof. Dr. Birsen KARACA (*Ankara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Mehmet SARAY (*İstanbul Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi*)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ (*University of Utah*)

Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL (*Atatürk Üniversitesi*)

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER (CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar (Contributors)	5
Editörün Notu (Editorial Note)	7
BAŞYAZI (EDITORIAL)	9
Olaylar ve Yorumlar..... (Facts and Comments)	9
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)	69
Görsel Metin Analizi: ABD’de Basılan ve Ermeni İddialarını Konu Alan Kitap Kapakları (1896-2023))..... (Visual Text Analysis: Covers of Books Printed in the USA and About Armenian Claims (1896-2023))	69
Fatma Jale Gül ÇORUK	
Ermeni Kimliğinde Hristiyanlık, Alfabe ve Tarih Yazıcılığının Belirleyici Rolü (The Determining Role of Christianity, Alphabet and Historiography in Armenian Identity)	99
Doğanay ERYILMAZ	
Osmanlı-Türk Tarihi Araştırmalarında Özgün Bir Kaynak: Ermenice Salnameler..... (A Original Source In Ottoman-Turkish Historical Research: Armenian Yearbooks)	123
Cem KARAKILIÇ	
Sevk ve İskân Sürecinde Balya’da Ermeniler..... (Armenians in Balya during the Relocation and Resettlement Process)	169
Fulya AKTAŞ	

ÇEVİRİ.....197
(TRANSLATION)

Bizans Biliminde Ermenilerin Rolü - Nicholas Adontz197
(*Role of the Armenians in Byzantine Science - Nicholas Adontz*)

Engin ÖZTÜRK

YAZIM KURALLARI.....230
(STYLE SHEET)

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Fatma Jale Gül ÇORUK

Fatma Jale Gül Çoruk, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Halkbilimi Anabilim Dalında "Kayseri Esnafının Kent Kimliği Oluşumuna Etkisi" adlı teziyle yüksek lisans; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Ermeni Dili ve Kültürü anabilim dalında "Hiciv Üzerine Bir Çalışma (Türk, İngiliz ve Ermeni Edebiyatları Örnekleminde)" teziyle yüksek lisans ve yine Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında "Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları" başlıklı teziyle doktora programını tamamlamıştır. Çoruk Eylül 2014 itibarıyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaya devam etmektedir.

Doğanay ERYILMAZ

2001 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalından mezun oldu. 2011 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında yüksek lisans programını tamamladı. "Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları" başlıklı doktora tezini 2015 yılında savundu. Başlıca çalışma alanları karşılaştırmalı edebiyat, Ermeni dili, kültürü ve edebiyatıdır. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

— Cem KARAKILIÇ —

Cem Karakılıç, 2000 yılında Gazi Üniversitesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsünde doktora yaptı. Türk-Ermeni ilişkileri, Ermeni dili ve kültürü, Türk ailesi ve sağlık tarihi alanında çalışmalar yürüttü. 2016 yılından itibaren Çankırı Karatekin Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Karakılıç İngilizce, Farsça, Ermenice ve Osmanlıca bilmektedir.

— Fulya AKTAŞ —

2019 yılında Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamlamıştır. 2020 yılında Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yüksek lisansa kabul edilmiş ve eğitimini 2022 yılında tamamlamıştır.

— Engin ÖZTÜRK —

2015 yılında Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Anabilim Dalını kazanarak “Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)” adlı yüksek lisans tezini hazırladı. 2022 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Doktora Programını “Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)” başlıklı teziyle tamamlayarak doktor unvanını aldı. Yazar modern dillerden İngilizce ve Fransızcanın yanında klasik dillerden de Latince ve Antik Yunanca bilmektedir.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Değerli Okurlarımız,

Ermeni Araştırmaları dergisinin 76. sayısında bir başyazı, dört araştırma makalesi ve bir çeviri makalesi bulunmaktadır.

“Olaylar ve Yorumlar” başlıklı editoryal yazıda Alev Kılıç Haziran-Ekim 2024 tarihleri arasında Ermenistan’daki iç gelişmeler, dış dinamikler, Azerbaycan ile barış anlaşması sürecindeki gelişmeler ile Türkiye Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme sürecinin seyri vb. konuları ele almaktadır. Nikol Paşinyan yönetimi iç politikada; diasporanın radikal-militan kanadının, eski yönetimden yana dış güçlerin ve Kilisenin desteğine sahip aşırı ve yıkıcı bir muhalefet karşısında geri adımlar atmak, bazı ifadelerini tevil etmek durumunda kalmıştır. Paşinyan’ın anayasa değişikliği konusundaki yaklaşımı önemli bir gösterge olmuştur. Türkiye ile ilişkilerde başlayan normalleşme süreci olumlu seyrini sürdürmüş, dönem içinde üst düzey temaslarda ve karşılıklı iletişimdeki artış karşılıklı yumuşamanın göstergesi olmuştur. Diğer yandan, Ermenistan’ın Türkiye karşıtlığı bilinen veya Türkiye ile ilişkileri gerginleşen ülkelere yanaşma ve karşı denge kurma girişimleri de devamlılık göstermiştir. İlaveten, Ermenistan’ın Türkiye’ye karşı kemikleşmiş tutuma sahip veya Türkiye ile konjonktürel anlaşmazlıkları bulunan ülkeler ile olan beraber hareket etme girişimleri aralıksız devam etmiştir.

76. sayımızda yer alan ilk araştırma makalesi Fatma Jale Gül Çoruk’un **“Görsel Metin Analizi: ABD’de Basılan ve Ermeni İddialarını Konu Alan Kitap Kapakları (1896-2023)”** başlıklı çalışmasıdır. Çoruk makalesinde ABD’de basılmış Ermeni iddialarını ele alan kitapların kapaklarına dair görsel metin analizi çalışması yapmıştır. Kapaklarda yer alan metin ve görsellerin düz ve yananamları irdelenerek, kapaklarda verilmek istenen mesajlara dair analizlere yer verilmiştir. Çalışmada konu ile ilgili en çarpıcı örnekler incelenerek amaçlı bir örnekleme yapılmıştır. Kitap kapaklarının incelenmesinde Roland Barthes’ın gösterge bilimsel analiz yöntemi kullanılmıştır.

İkinci makale Doğanay Eryılmaz’ın **“Ermeni Kimliğinde Hristiyanlık, Alfabe ve Tarih Yazıcılığının Belirleyici Rolü”** başlıklı makalesidir. Eryılmaz bu çalışmada Ermenilerin pagan dininden çıkıp Hristiyanlığı benimsemeleri

ve kimlik yaratma çabası içine girmeleri sonucunda Ermeni alfabesinin oluşturulması ve bu yolla Ermeniler açısından dinsel ve dilsel özerkliğin sağlanması konusunu ele almıştır. Hristiyanlığı benimsemek Ermenileri bir din çatısı altında birleştirerek asimilasyon tehdidine karşı korumuş, alfabenin oluşturulması bu dini Ermenileştirmenin yanı sıra Ermeni halkına bir edebiyat vermiş, Movses Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" adlı kitabı ise onlara çok eski zamanlara dayanan tarihsel bir geçmiş vererek kimliklerini yaratmıştır.

76. sayının üçüncü makalesi Cem Karakılıç'ın "**Osmanlı-Türk Tarihi Araştırmalarında Özgün Bir Kaynak: Ermenice Salnameler**" adlı çalışmasıdır. Karakılıç çalışmasında Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde yayınlanan Ermenice salnameleri Osmanlı-Türk tarihçiliği bağlamında incelemiştir. Çalışma iki bölüm halinde formüle edilmiştir. Birinci bölümde Osmanlı Ermenilerinin yayın hayatına odaklanarak panoramik bir çerçeve çizilmiş; ikinci bölümde ise Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan Ermenice salname, almanak ve takvimler tanıtılıp bu kaynakların Osmanlı-Türk tarihi araştırmaları açısından önemi üzerinde durulmuştur.

Dördüncü araştırma makalesi Fulya Aktaş'ın "**Sevk ve İskân Sürecinde Balya'da Ermeniler**" adlı çalışmasıdır. Aktaş çalışmasında, Sevk ve İskân Kanunu ile Balya kazasına yerleştirilen ve büyük bir kısmı bölgede geçici bir süre ikamet eden Ermeni nüfusunun, geçici ikametlerinin bölgedeki sosyal, demografik ve ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini incelemiştir. Aktaş ayrıca çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin Ermeni politikalarının bölgesel yansımalarını ve bölgenin kültürel geçişini anlamaya yönelik bilgilere de yer vermiştir.

76. sayımızda bir adet çeviri makalesi bulunmaktadır. Nicholas Adontz tarafından kaleme alınan "**Role of the Armenians in Byzantine Science**" adlı çalışma Engin Öztürk tarafından İngilizceden Türkçeye "**Bizans Biliminde Ermenilerin Rolü**" başlığıyla tercüme edilmiştir.

Keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 17.05.2024

Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 9-68.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: Bu incelemede Haziran-Ekim 2024 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış ilişkiler, Azerbaycan ile barış sürecindeki gelişmeler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme süreci ele alınmaktadır.

Nikol Paşinyan yönetimi iç politikada; diasporanın radikal-militan kanadının, eski yönetimden yana dış güçlerin ve Kilisenin desteğine sahip aşırı ve yıkıcı bir muhalefetin karşısında geri adımlar atmak, bazı ifadelerini tevii etmek durumunda kalmıştır. Paşinyan'ın anayasa değişikliği konusundaki yaklaşımı bu bakımdan önemli bir gösterge olmuştur. Söylem değişikliğine gerekçe olan, Anayasa Mahkemesinin ayrıntılı kararında, Anayasa'nın ayrılmaz bir parçası olan Bağımsızlık Bildirgesi'nin bir yandan Azerbaycan bakımından bağlayıcı olmadığı ileri sürülürken, diğer taraftan Türkiye bakımından geçerli olduğu çelişmesine yer verilmiştir. Azerbaycan ile barış antlaşması sürecinde, Ermenistan, Azerbaycan'ın meşru endişelerini gidermeden, Azerbaycan'ın çıkarlarına ve kalıcı bir barışın ruhuna uymayan, sınırlı bir anlaşma imzalanması direktmesini özellikle Batılı ülkeler ve çevrelerden sağlamayı başardığı dış desteklerle sürdürmüştür. Bir yandan Azerbaycan'a barış ve uzlaşma elinin uzatılması diğer yandan, özellikle Batılı yandaşlar aracılığıyla, Karabağ konusunun gündemde tutulması, böylece Azerbaycan'ın saldırgan emellerle suçlanması, "tavşana kaç, tazıya tut" politikasının devam ettiğini göstermiştir.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Dış ilişkilerde hem Rusya'yı, hem Batı'yı idare etme çabası, bu suretle aynı anda iki ata binme veya iki ayrı sandalyede oturma politikası zaman içinde giderek güçleşerek devam etmiştir. Ermenistan güvenlik alanında açık biçimde Batı'ya yanaşılırken, Rusya ile köklü ekonomik bağlarda değişiklik olmamıştır. Rusya'ya uygulanan yaptırımların, Ermenistan tarafından, İran ile iş birliği içinde, ihlaline göz yumulması sonucu geçici de olsa gayrisaflı milli gelirden önemli bir sıçrama kaydedilmiştir. Bölgede Rusya'nın etkisini azaltma konusunda Batı'yla anlayış birliği içinde olmakla beraber, bölgenin sorunlarının ancak bölge ülkelerinin iş birliği ile çözülebileceğini öngören 3+3 Platformu'nun dışında da kalınmamıştır. Ermenistan, Azerbaycan ile anlaşma sürecinin bu platformda sonuçlandırılması önerisini ise reddetmiştir.

Türkiye ile ilişkilerde başlayan normalleşme süreci olumlu seyrini sürdürmüş, dönem içinde üst düzey temaslarda ve karşılıklı iletişimdeki artış karşılıklı yumuşamanın göstergesi olmuştur. Gürcistan'daki ve İran'daki gelişmeler Ermenistan bakımından Türkiye sınırının açılmasını acil zorunluluk haline getirmiş, kara ulaşımının yanı sıra demir yolu bağlantısı da öncelik kazanmıştır. Batı'nın da desteğiyle Türkiye üzerinde baskı oluşturma çabalarından geri durmayan Ermenistan, Türkiye'nin duyarlılığını bildiği konularda ise, ön koşul kavramına sığınarak, yapıcı bir adım atmaktan bu dönem içinde de kaçınmıştır. Aynı şekilde, Türkiye karşıtlığı bilinen veya Türkiye ile ilişkileri gerginleşen ülkelere yanaşma ve karşı denge kurma girişimleri de devamlılık göstermiştir. İlaveten, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı kemikleşmiş tutumu olan veya Türkiye ile konjektürel anlaşmazlıkları olan ülkeler ile olan beraber hareket etme girişimleri aralıksız devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Paşinyan, Mirzoyan, Rubinyan, Diaspora, Galstyan, Putin, Lavrov, Zaharova, Biden, Blinken, Erdoğan, Fidan

Abstract: *This article covers the period of June-October 2024 of the internal developments in Armenia, the foreign dynamics shaping the international relations of Armenia, the ongoing process of signing the peace agreement with Azerbaijan, and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

As Prime Minister, Nikol Pashinyan had to retract from or redefine some of his reformist proposals in the face of an extremist and disruptive opposition inside the country, numerically limited but encouraged and abetted by the radical-militant groups in the Diaspora, as well as by the foreign parties siding with the previous administrations and the Church. His vacillating rhetoric on

the need for change of the Constitution is one such case in point. The Constitutional Court, in a very expansive decision, confirming that the Declaration of Independence, an inseparable part of the Constitution, is not binding with regard to issues pertaining to Azerbaijan, yet valid for Türkiye, thus harboring two conflicting assessments, has provided Pashinyan with the ground to change his discourse once again. In the process of drafting the peace agreement, Armenia has adamantly insisted, with the backing of foreign, particularly Western countries and circles, on signing a partial agreement which did not take into consideration legitimate concerns or interests of Azerbaijan, thus not befitting the spirit of a lasting peace. The practice of running with the hare and hunting with the hound has continued as Armenia, while extending a hand to Azerbaijan for peace and reconciliation, on the other hand, with the connivance of Western partners, did not shy away from keeping the Karabagh issue alive in international agenda and waged a campaign of accusing Azerbaijan for preparing a military assault.

In foreign relations, Armenia's efforts to manage both Russia and the West, a policy of riding two horses or sitting on two chairs at the same time, has become all the more difficult to sustain. While openly siding with the West on security issues, deep rooted economic reliance on Russia has not changed. As a result of Western tolerance to Armenia in breaking the sanctions imposed on Russia, with collaboration of Iran, a significant leap, albeit temporary, in the GDP has been recorded. Armenia has not opted to stay away from the 3+3 Platform, a regional gathering that promotes the vision that regional issues can best be solved by the cooperation of the countries of the region, in spite of sharing a common understanding with the West that Russian influence in the region should be diminished. Nevertheless, Armenia has rejected the proposal to work out the peace agreement with Azerbaijan within that platform.

The process of normalization of relations between Türkiye and Armenia has kept its positive course. The increase in high level contacts and bilateral communications have demonstrated the mutually softening atmosphere. The developments in Iran and Georgia has made it imperative for Armenia to have the Turkish border open. A railway connection has also acquired priority in addition to the land crossing. Applying all means to press Türkiye to open the border in a dire situation, Armenia nevertheless has continued to totally ignore the need to take counter steps on issues of sensitivity and concern for Türkiye, well known by Armenia, under the guise of "no preconditions". Furthermore, Armenia's initiatives to side with countries entrenched in their anti-Türkiye positions or those with conjectural differences have also continued unabated.

Keywords: Pashinian, Mirzoyan, Rubinian, Diaspora, Galstanian, Putin, Lavrov, Zaharova, Biden, Blinken, Erdoğan, Fidan

Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Nikol Paşinyan yönetimine karşı muhalefetin önderliğini yapan, 26 Mayıs'ta başbakanlığa aday olduğunu ilan eden Başpiskopos Bagrat Galstanyan, tahrik edici eylemlerle dikkati üzerine çekmek üzere 28 Mayıs Cumhuriyet Bayramı öncesi bir miting düzenlemiş, ertesi günkü töreni sabote etmek amacıyla geceyi de tören alanında geçirmiştir. Durumu izleyen yönetim, tören alanına mutad olduğu üzere sabah saatlerinde değil, göstericilerin dağıldığı öğleden sonra gitmiştir. Ancak tören alanında beklenmedik başka bir olay yaşanmış, yönetimden ayrı olarak tören alanına gelen Eçmiadzin Katolikosu Karekin II, güvenlik önlemleri çerçevesinde, güvenlik kuvvetleri tarafından girişte bekletilmiş,¹ Katolikos'un tören alanına girişinin "engellenmesi" muhalefet tarafından yoğun biçimde eleştirilmiştir. Bu olay Yönetim-Kilise karşıtlığının yeni bir göstergesi olarak görünmüştür.

Diasporanın militan, fanatik kurumları da bu olayı Paşinyan yönetimine karşıtlıklarını ifade için istismarda gecikmemiştir. Örneğin Ermenistan Genel Hayırsever Birliği (AGBU) Başkanı 3 Haziran'da yaptığı açıklamada, devlet görevlilerinin ulusal kiliselerinin en yüce temsilcisine saygı göstermemelerini, inanç sahibi bütün Ermenilere karşı bir hareket olarak tanımlamış ve Ermenilere Kilise'ye olan bağlılıklarını teyit çağrısında bulunmuştur. Ermeni Devrimci Federasyonu-Daşnaksutyun (EDF) Batı ABD Merkez Komitesi 4 Haziran'da yaptığı açıklamada, Paşinyan yönetiminin son dört yıldır ana vatani ve ulusu mahveden bir çizgi izlediğini, bütün ulusun temel değerlerini sistematik biçimde aşağıladığını ileri sürmüştür. Federasyon ayrıca Başpiskopos Galstanyan'a ve başlattığı harekete kayıtsız şartsız tam destek ifade etmiştir.

Federasyonun 2 Temmuz'da ABD'nin Kaliforniya eyaletinde yapılan bölgesel bir kurultayında, görevdeki Ermenistan yönetimi; Ermeni ulusunu korumamak, Karabağ ve yüzlerce kilometre kare egemen Ermenistan toprağını düşmana teslim etmek, Ermenistan vatandaşlarını ve Karabağ Ermenilerini savunmasız bırakmak ile suçlanmış ve kınanmış, Ermenistan'da ulusal ve Ermenilerden yana bir hükümet kurulması yönündeki gayretlere sarsılmaz destek ifade edilmiştir.²

1 "Police Attempt to Stop Catholicos Karekin II from Visiting Sardarabad Monument", *Asbarez*, 28 Mayıs 2024,

<https://asbarez.com/police-attempt-to-stop-catholicos-karekin-ii-from-visiting-sardarabad-monument/>.

2 "ARF Western U.S.A. 58th Regional Convention Statement", *Asbarez*, 2 Temmuz 2024,

<https://asbarez.com/arf-western-u-s-a-58th-regional-convention-statement/>.

Başpiskopos Galstyan 8 Haziran'da düzenlediği sokak gösterilerinde yaptığı konuşmada, sokakları önümüzdeki aylarda da terk etmeyeceklerini, sokak mücadelesinin devam edeceğini duyurmuş; AGİT Minsk Grubu'nun Azerbaycan ile barış müzakerelerinde aracı olması çağrısında bulunmuştur. 9 Haziran'da ise, muhtemelen Rusya'ya yakınlık duyanların ve Rusya'nın desteğini kazanmak amacıyla, Rusça bir video yayınlamıştır.

Başbakan Paşinyan 22 Haziran'da partisinin üyeleriyle yaptığı bir toplantıda, muhalefet hareketini, Ermeni halkının ruhunu ve gerçek duygularını anlamamakla ve halkın görmek istediği Ermenistan'ı kavrayamamakla eleştirmiştir. Galstyan 23 Haziran'da buna yanıt olarak, bir ulusal kurtuluş mücadelesi yürüttüğünü, hükümetin Ermenistan'ı istikrarsızlaştırma peşinde olduğunu, kendisinin ise Ermeni halkının çıkarlarını ve egemenliğini savunduğunu ifade etmiştir.³

Hükümet ile Katolikos Karekin II tarafından temsil edilen Ermeni Apostolik Kilisesi arasındaki karşıtlığın giderek tırmanmasının, hükümetin dini ayinlere, Kilise'nin de resmi törenlere katılmamasının, muhalefet ve militan-radikal diaspora örgütleri ellerini ovuştursa da, iki tarafta da rahatsızlık yarattığı kuşkusuzdur. Bu durumu giderecek ilk adım Katolikos'tan gelmiş, Paşinyan'ı ve hükümet yetkililerini Eçmiatzin Katedrali'nin 29 Eylül'de yeniden kutsanması törenine davet etmiştir. Paşinyan daveti kabul etmiş ve hükümet erkânı ile törene katılmıştır. Muhalefetin önde gelen isimleri, iki eski Cumhurbaşkanı R. Koçaryan ve S. Sarkisyan ise, Kilise ile ilişkilere mutaden gösteregeldikleri özene rağmen, bu gelişmeyi protesto ederek, törene katılmamıştır. Katolikos yaptığı konuşmada ulusal birlik için dinin ve Kilise'nin önemini, Kilise'ye saygı gösterilmesi gereğini vurgulamakla beraber ismen ve şahsen Paşinyan'ı hedef almamıştır.⁴ Böylece din ve devlet ilişkilerinin düzeltilmesinde önemli bir adım atılmış olmuştur.

Muhalefetin önderliğini yapan Başpiskopos Galstyan'ın çok önceden büyük beklentilerle ilan ettiği Erivan'da 2 Ekim'de yapılacak mitinge katılım sadece 1500 civarında olmuştur. Mayıs ayındaki ilk mitinge 30-40 bin arası katılım olduğu hatırlandığında, bunun büyük bir hayal kırıklığı yarattığı kuşkusuzdur. Galstyan'ın 25 Ekim'de Erivan'da Cumhurbaşkanlığı Sarayı önünde düzenlediği mitingde de aynı durum yaşanınca, rejimin değişmesi talebiyle

3 Hoory Minoyan, "Armenian Prime Minister Criticizes Opposition as National Debates Intensify", *The Armenian Weekly*, 25 Haziran 2024, <https://armenianweekly.com/2024/06/25/armenian-prime-minister-criticizes-opposition-as-national-debates-intensify/>.

4 Shoghik Galstian, "Garegin Warns Armenian Church's Detractors In Mass Attended By Pashinian", *Azatutyun Radiokayan*, 30 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/garegin-warns-armenian-church-s-detractors-in-mass-attended-by-pashinian/33140850.html>.

sürdüdüğü kampanyanın devam edeceğini beyan etmiş, ancak gelecek mitingler için bir tarih vermemiştir. Hükümet-Kilise yakınlaşmasının bu gelişmede etkisinin olduğu tahmine müsaittir.

Ermenistan'ın 1995 yılında referandum ile kabul edilen anayasasının 29. yıl dönümü kutlamasında 5 Temmuz'da yaptığı konuşmada Paşinyan, mevcut Anayasa'nın "komşularla, onların toplumlarıyla ve o devletlerin diğer sakinleriyle birlikte yaşama kurallarını" yansıtmadığını, bu nedenle halkın tayin edeceği yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir.⁵ Paşinyan esasen kısa bir süre önce, yeni bir anayasa metni hazırlamak üzere özel bir komisyonu görevlendirdiğini de açıklamıştır. Cumhurbaşkanı Vahagn Haçaturyan da yayınlanan mesajında, anayasasının değişmez, bir kerelik metin olmadığını; esnek ve çok kapsamlı bir araç olduğunu belirtmiştir.

Anayasa değişikliği konusu, özellikle Anayasa'nın ayrılmaz parçası olan ve 1995 yılında yapılan referandum sonucu Anayasa'nın girişinde yer alan Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki ifadeler dönem içinde tartışılan bir sorun olmaya devam etmiş, Azerbaycan ile ilişkilerde ve barış antlaşmasının imzalanmasının önünde önemli bir engel olarak ortaya çıkmıştır.

23 Ağustos'ta, Bağımsızlık Bildirgesi'nin kabulünün 34. yıl dönümünde yaptığı konuşmada Paşinyan söylem değiştirmiş, Bağımsızlık Bildirgesi'nin tüm ifadelerinin Anayasa'da yer bulmadığını, bu iki metnin eş anlamlı olmadığını, 23 Ağustos 1990'da Sovyet Ermenistan Yüksek Konseyinin kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nin sadece günün koşullarında uygulanabilir olanlarını Anayasa'nın dikkate aldığını ileri sürmüştür.⁶ Cumhurbaşkanı Haçaturyan da yayınlanan mesajında, Bağımsızlık Bildirgesi'nin 21 Eylül 1991'de referandum ile gerçekleşen bağımsızlık kararı ile başlayan yeni dönemin ilk işareti olduğunu, ancak esas itibarıyla sembolik bir değer taşıdığını belirtmiştir.⁷

Paşinyan'ın, Anayasa'nın ayrılmaz parçası olan Bağımsızlık Bildirgesi'nin bağlayıcı bir niteliği olmadığı yönündeki söylem değişikliğinin gerekçesini

5 Shoghik Galstian, "Pashinian Again Calls For New Armenian Constitution", *Azatoryun Radiokayan*, 5 Temmuz 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33023447.html>.

6 "Անկախության հռչակագրի և ՀՀ Սահմանադրության բովանդակությունները նույնական չեն Փաշինյան", *Azatoryun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatoryun.am/a/ankakhoutyan-hrchakagri-ev-hh-sahmanadrutyan-bovandakutyunnery-nuynakan-chen-pashinyan/33089529.html>.

7 "The Congratulatory Message of President Vahagn Khachaturyan on The Adoption of The Declaration of Independence of Armenia", *The President of the Republic of Armenia*, 23 Ağustos 2024, <https://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2024/08/23/President-Vahagn-Khachaturyan/>.

Anayasa Mahkemesi'nin Ağustos sonunda açıkladığı bu sonucu veren bir kararı oluşturmuştur.⁸ Anayasa Mahkemesi özetle, Ermenistan ile Azerbaycan arasında sınır tespiti ilkelerini belirleyen anlaşmayı uygun bulduğuna işaretle, dolayısıyla Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesini öngören Bağımsızlık Bildirgesi'nin de bu hükmünün geçersiz kaldığını, Anayasa'nın maddeleri içinde esasen bu yönde bir hüküm bulunmadığını belirtmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı bir yandan barış anlaşmasının önündeki engel olan Anayasa'nın değiştirilmesi talebini, Azerbaycan'ı tatmine yönelik biçimde, Bağımsızlık Bildirgesi'nin bazı ifadelerinin mutlak bağlayıcılığı bulunmadığı savını işleyerek, siyasi amaçlı bir hüküm verirken, aynı kararın bir bölümünde, Bağımsızlık Bildirgesi'nde Türkiye'ye yönelik yer alan, 2009 Zürih Protokolleri'nin geri çevrilmesine neden olan benzer ifadelerinin, Türkiye ile ilgili olarak zamanında verilen karar bakımından geçerli olduğunu ifade etmek çelişkinin bünyesinde barındırmakta, güvenilirliği konusunda kuşku yaratmaktadır. Nitekim Ermenistan muhalefet partileri karara şiddetle karşı çıkmış, Bağımsızlık Bildirgesi'nin tartışmaya kapalı, hukuki bir belge olduğunu, Anayasa Mahkemesi'nin yetkisini aşan bir karar aldığını ileri sürmüştür.

Diğer taraftan, aynı zamanda Ermenistan Anayasa Reformu Konseyi Başkanı olan Adalet Bakanı; 30 Ağustos'ta bir açıklama yaparak, Başbakan Paşinyan'ın öngördüğü tarihe uygun biçimde, Anayasa'da yapılacak değişikliklerin 2027 yılında referanduma sunulacağını duyurmuştur.⁹ Adalet Bakanı parti içi çekişmeler nedeniyle 1 Ekim'de istifa etmiştir.¹⁰ Yerine yeni bir atama 5 Kasım 2024'te yapılmıştır.

Dönem içinde tartışılan diğer bir konu okul müfredatında, tarih kitaplarının başlığının "Ermeni Tarihi"nden "Ermenistan Tarihi"ne çevrilmesi olmuştur. Muhalefet bu değişikliğe şiddetle karşı çıkmış, Ermenilerin binlerce yıllık geçmişinin göz ardı edildiği, Ermeni nüfusun çoğunluğunu teşkil eden diasporanın da kapsam dışına atıldığı iddia edilmiştir. Paşinyan ise görüşünde

8 "2023 թվականի Դեկտեմբերի 25-ին Սանկտ Պետերբուրգում Ստորագրված «Եվրասիական Տնտեսական Միության Եվ Դրա Անդամ Պետությունների՝ Մի Կողմից, Եվ Իրանի Իսլամական Հանրապետության Մյուս Կողմից, Միջեվ Ազատ Առեվտրի Մասին Համաձայնագրում Ամրագրված Պարտավորությունների՝ Սահմանադրությանը Համապատասխանության Հարցը Որոշելու Վերաբերյալ Գործով», *Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական Դատարան*, 27 Eylül 2024, https://www.concourt.am/decision/decisions/66f6b93924413_sdv-1750.pdf.

9 "Constitutional Reforms Referendum Planned for 2027", *ArmenPress*, 29 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198566>.

10 Gayane Saribekian, "Armenian Justice Minister Resigns Under Ruling Party Pressure", *Azatoryun Radiokayan*, 1 Ekim 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33142106.html>.

ısrar etmiş, Ermeni tarihi söyleminin devletin var olmadığı bir anlatım olduğunu, oysa Ermenistan tarihi söyleminin devleti esas alan ve devletin bulunmadığı dönemleri de bu kapsamda ele alan bir yaklaşım olduğunu vurgulamıştır.¹¹

Azerbaycan ile ilişkiler ve barış antlaşmasının içeriği iç politikada muhalefetin odaklandığı ve yönetimi eleştirdiği temel konular olmaya devam etmiştir. Muhalefet özellikle Ermenistan'ın toprak bütünlüğü konusunda eleştirilerini artırmış, 200 km kare toprağın Azerbaycan işgalinde olduğu iddia edilmiştir. Paşinyan 31 Ağustos'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan Cumhuriyeti'nin alanının 29.743 km kare olduğunu, bundan taviz verilmesinin söz konusu olmadığını vurgulamıştır.¹²

Diaspora İşleri Yüksek Komiseri Zareh Sinanyan 2 Eylül'de yaptığı açıklamada diaspora ile iletişimin istikrarlı devam ettiğini söylemiş, ay içinde yapılacak Küresel Ermeni Zirvesi'nde Avrupa'da bazı ülkelerde bulunan diaspora komiserlerinin ABD, Kanada ve Latin Amerika ülkelerine de yaygınlaştırılacağını belirtmiştir. Başbakan Paşinyan 20 Eylül'de dış ülkelere gelen diaspora temsilcilerini kabul etmiş, karşılıklı görüş alışverişinde bulunmuştur. Paşinyan hedeflerinin Ermenistan-Diaspora ilişkilerini daha kurumsal ve devlet odaklı yapmak olduğunu; diasporanın, ne kadar önemli ve kıymetli de olsa, Ermenistan Cumhuriyeti'ni yönetecek bir kurum olmadığını kaydetmiştir.¹³

Diaspora-Ermenistan ilişkilerini düzenlemek üzere, ikinci kez düzenlenen Ermeni Küresel Zirvesi'nde 18 Eylül'de konuşan Paşinyan, mevcut "vatanseverlik" anlayışını eleştirmiş, bunun ana vatana yararı olmadığını, bunun bağımsız ve egemen bir Ermenistan devletinin varlığını dışlayan emperyalist bir model olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ Tahmin edileceği gibi, devlet varlığını ve sorumluluğunu ön plana çıkaran bu yaklaşım diasporanın militan-radikal unsurları arasında eleştirilere yol açmıştır.

11 "Pashinyan's Proposal Came to Life: "History of Armenia" Instead of "History of Armenians"", *Media Max*, 11 Temmuz 2024, <https://mediamax.am/en/news/education/55246/>.

12 ""Not A Single Millimeter of Armenian Territory is Up for Debate" - Pashinyan", *JamNews*, 16 Eylül 2024, <https://jam-news.net/not-a-single-millimeter-of-the-territory-of-armenia-is-up-for-debate-pashinyan/>.

13 "Our Goal is to Make Armenia-Diaspora Relations More Institutional and State-Oriented - PM", *ArmenPress*, 20 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1200375>.

14 Hoory Minoyan, "Pashinyan's Remarks At Global Summit Question Armenian Patriotism", *The Armenian Weekly*, 18 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/18/pashinyans-remarks-at-global-summit-question-armenian-patriotism/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94During%20the%20Second%20Armenian%20Global,superficial%20concept%20lacking%20true%20sovereignty>.

19 Eylül'de Azerbaycan'ın Karabağ'da egemenliğini tesis etmesinin yıl dönümünde Paşinyan herhangi bir açıklama yapmamış, kabine toplantısında konuyu açmamıştır. Buna karşılık Dışişleri Bakanlığı Azerbaycan'ı suçlayıcı bir açıklama yayınlamış, askeri saldırı ve etnik temizlik iddiasında bulunmuştur.¹⁵ İçeride muhalefet ve dışarıda diasporanın militan ve fanatik örgütleri daha da artan bir cesaret ve cüretle sorunun kapanmadığını ve bağımsızlık taleplerinin baki olduğunu işlemeyi sürdürmüştür. 18 Ekim'de İçişleri Bakanlığı'ndan yapılan bir açıklamada, Karabağ'dan gelen Ermenilerin sığınmacı statüsünün 31 Aralık 2025 tarihine kadar uzatıldığı, bu sürenin daha da uzatılabileceği bildirilmiştir.¹⁶

Hükümet 2025 yılı savunma bütçesini %20 artışla 1,7 milyar dolara yükseltmeyi öngördüğünü açıklamıştır.¹⁷

Ermenistan'ın karşı karşıya bulunduğu önemli bir sorun nüfusun azalmasıdır. Bunun nedenleri göç veren bir ülke olması, doğum oranlarının düşmesi ve ölüm oranlarının artmasıdır. 2024 yılının ilk yedi ayında bu eğilimin devam ettiği bildirilmiştir. İstatistik verilerine göre, doğum oranı %7,6 düşmüş, ölüm oranı %6,3 artmıştır. Buna göre büyüme oranı (doğum-ölüm oranı) geçen yılın aynı dönemine göre, %141,2'den %122,9'a inmiştir.¹⁸ 17 Ekim'de yapılan kabine toplantısında, demografik durumun düzeltilmesine yönelik 2024-2040 stratejisi kabul edilmiştir. Stratejide dört hedef belirlenmiştir: İlki; aileler için daha müreffeh koşullar sağlanması, ikincisi; bebek ölümlerinin önlenmesi ve yaşlılara daha uzun yaşama imkânlarının sağlanması, üçüncüsü; dışa göçün kontrol altına alınması, yabancıları Ermenistan'a cezbedecek ortam yaratılması ve dördüncü olarak; diaspora sermayesinin kullanılması.¹⁹

Merkez Bankası Başkanı 30 Temmuz'da bir basın toplantısında, bankalar aracılığıyla ülke dışından gönderilen bireysel döviz transferlerinin yılın ilk altı ayında 2,52 milyar dolar olduğunu, yaklaşık üçte ikisinin Rusya'dan kaynaklandığını bildirmiştir. Resmi verilere göre, 2021 yılında 2,1 milyar dolar

15 "Armenia Condemns Fresh 'Azerbaijani Aggression' Against Karabakh", *Azatutyun Radiokayan*, 19 September 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32599494.html>.

16 Arshaluys Barseghyan, "Armenia extends protection status for Nagorno-Karabakh Armenians", *OC Media*, 18 Ekim 2024, <https://oc-media.org/armenia-extends-protection-status-for-nagorno-karabakh-armenians/>.

17 "Armenia to Boost Defense Spending by 20% in 2025", *Report News Agency*, 28 Ekim 2024, <https://report.az/en/region/armenia-to-boost-defense-spending-by-20-in-2025/>.

18 Arshaluis Mgedesyan, Birth Rate in Armenia Drops by 7.6%, Mortality Rises by 6.3% in First Seven Months of 2024, *The California Courier*; 6 Eylül 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/birth-rate-in-armenia-drops-by-7-6-mortality-rises-by-6-3-in-first-seven-months-of-2024/>.

19 "Government Approves Strategy for Improving the Demographic Situation", *ArmenPress*, 17 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202496>.

tutan döviz transferleri, 2022 yılında 5,2 milyar, 2023 yılında ise 5,7 milyar dolara sıçramıştır. Rusya kaynaklı transferler 2022 yılı toplamının yaklaşık 3,6 milyar dolarlık bölümünü oluşturmuştur. Diğer bir önemli kaynak ABD olmuştur. Bu iki ülke toplam transferlerin %78'ini oluşturmaktadır. 2024 yılında Rusya'nın payı ilk altı ayda %20 azalma ile 1,4 milyar dolara inmiştir. Bunun nedenleri arasında; Rusya'dan gelen geçici sığınmacıların geri dönmesi veya başka ülkelere gitmesi, bankalara uygulanan yaptırımlar ve bazı işçilerin bankalar yerine transferlerini nakit olarak gerçekleştirmeleri yer almıştır. Maliye Bakanı 2 Eylül'de parlamentoda yaptığı açıklamada, transferlerin ilk altı ayda %48,3 düştüğünü, bunun esas itibarıyla Rusya'dan gelen transferlerin 569,4 milyon dolar azalmasından kaynaklandığını söylemiştir.²⁰

Ekonomi Bakanlığı 30 Ağustos'ta, yılın ilk altı ayını kapsayan, dış ticaret odaklı bir ekonomik durum raporu yayınlamıştır. Rapora göre, ihracat 2023'ün aynı dönemine göre 2,3 katı artarak 7,9 milyar dolara ulaşmıştır. İhraç maddeleri arasında da önemli bir değişiklik olmuş, altın ihracatı 14,7 kat artışla 4,1 milyar dolarla ilk sıraya gelmiştir. Bunu 18,4 kat artışla, 709,6 milyon dolarlık mücevherat ihracatı izlemiştir. Elmas ihracatı %55,7 artışla 397,3 milyon dolar, bakır ihracatı 517,1 artışla 267,6 milyon dolar olmuştur. Beşinci önemli bir ihracat kalemini, %55 artışla 333 milyon dolara ulaşan telefon ve aksamı oluşturmuştur. Maliye Bakanı 2 Eylül'de yaptığı bir açıklamada, ihracattaki bu artışın yerel mallara yansımadığını ve bunlarda %4 azalma olduğunu kaydetmiştir.

İhraç edilen ülkeler bakımından da önemli değişiklikler görülmüştür. İhracatın yöneldiği geleneksel coğrafya olan Bağımsız Devletler Topluluğu ve Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerine ihracat %19,5, AB ülkelerine %25,1 azalmış, "diğer ülkelere" ise 5,5 kat artmıştır. Bunların başında, 7,8 kat artışla, 3,6 milyar dolar ihracatla Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gelmektedir. 17,7 kat artışla, 1,32 milyar dolar ile Hong Kong, 3,4 kat artışla, 714,3 milyon dolarla Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) bunu izlemektedir. Şimdiye kadar ilk sırada yer alan Rusya'ya ihracat ise, %21,1 azalma ile 1,4 milyar dolarda kalmıştır.²¹

Aynı dönemde ithalat hacmi de büyük artış göstermiş, %86,5 artışla 10,48 milyar dolara ulaşmıştır. İthalatta da ilk sırayı 21,3 kat artışla, 5,24 milyar tutarında altın almıştır. Bunu %26,8 artışla, 419,7 milyon tutarında telefon ve

20 "Armenia Faces 48% Drop in Remittances, Heavily Reliant on Russia and US", *Caucasus Watch*, 4 Eylül 2024, <https://caucasuswatch.de/en/news/armenia-faces-48-drop-in-remittances-heavily-reliant-on-russia-and-us.html>.

21 "Armenia's Trade Statistics for H1 2024: Export and Import Growth", *Arka News Agency*, 2 Eylül 2024, [https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20\(%244.12%20billion%2C%20a](https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20(%244.12%20billion%2C%20a)

aksamı, %26,8 artışla, 399,6 milyon dolarlık elmas izlemiştir. İthalatta ilk sırayı, 4,7 kat artışla, 7 milyar dolar ile Rusya almıştır. Bunu %1 azalışla 442,8 milyon dolarla ÇHC, %31,4 azalışla, 345,7 milyon dolarla Gürcistan ve %7,1 azalışla, 273,2 milyon dolarla İran izlemiştir. Bu dört ülke Ermenistan'ın toplam ithalatının %77,4'ünü oluşturmuştur.

Devlet İstatistik Komitesi'nin verilerine göre, Türkiye-Ermenistan ticaret hacmi 2024 yılının ilk beş ayında 131 milyon dolar olmuştur. Bu geçen yılın aynı dönemine göre 2 milyon dolar artış göstermiştir. Ermenistan'ın ihracatı bu toplam içinde 225 bin dolar olmuştur. Sınır geçişi olmadığı cihetiyle, bu ticaretin esas itibarıyla Gürcistan üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki verilerden görüleceği üzere, Ermenistan; Batı'nın (ABD ve AB) Rusya'ya uyguladığı yaptırımlardan yararlanarak, Rusya'dan üçüncü ülkelere sevk edilmek üzere ithalatını ve Rusya'ya üçüncü ülkelere sevk edilen malların ihracatını gerçekleştirerek ciddi ekonomik kazanç sağlamıştır. Bunun sonucunda Ermenistan'ın 2021 yılında 13,9 milyar dolar olan gayrisafi milli geliri 2024 yılında 27 milyar dolara çıkmıştır. Rusya ve İran'a uygulanan yaptırımların ihlali konusunda suçlayıcı duyarlılığı ile bilinen Batı, Ermenistan'a karşı ise kayıtsız kalmıştır. Bunun nedenini tahmin etmek zor değildir. Rusya ile arasına mesafe koymak ve Batı'ya yaklaşmak politikası izleyen Ermenistan yönetimini gücendirmemek ve ekonomisinin iflas noktasında olduğu, Batı'nın taşıma su niteliğindeki yardımlarının çarkı döndüremeyeceği bilinci ile bu şekilde ayakta kalabilmesini sağlamak hoşgörülebilecek pratik bir çözüm olarak görülebilmektedir.

Yılın ilk yarısında Ermenistan'ı 946.162 turist ziyaret ettiği açıklanmıştır. Bu geçen yılın aynı dönemine göre %6,1'lik bir azalma göstermektedir. En fazla turist Rusya'dan (%42), Gürcistan'dan (%13) ve İran'dan (%8) gelmiştir.²²

Ermenistan-Azerbaycan Barış Antlaşması Süreci

İki ülke dışişleri bakanlarının Kazakistan'ın ev sahipliğinde 10-11 Mayıs tarihlerinde Almatı'da yaptıkları görüşmeden sonra barış antlaşması sürecinde iyimser beklentiler ortaya çıkmış, Ermenistan tarafı adeta sona geldiği izlenimi yaratmıştır. Ancak Azerbaycan Cumhurbaşkanı 6 Haziran'da yaptığı açıklamada, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü reddeden Ermenistan

22 "946,162 Foreign Tourists Visited Armenia in First Half of 2024", *MassisPost*, 7 Ağustos 2024, <https://massispost.com/2024/08/946162-foreign-tourists-visited-armenia-in-first-half-of-2024/>.

Anayasası'nda gerekli değişiklik yapılmadan bir anlaşma imzalanmasının mümkün olmadığını, bunun vazgeçilemez bir ön koşul oluşturduğunu beyan etmiştir. Ermenistan Dışışleri Bakanlığından buna yanıt olarak 7 Haziran'da yapılan açıklamada, Anayasa hükümlerinin ve bunda değişiklik yapılmasının Ermenistan'ın iç işi olduğu, Azerbaycan tarafının talebinin içişlerine vahim bir müdahale teşkil ettiği, uluslararası antlaşmanın iç hukukun üstünde olduğu, nitekim öngörülen antlaşmada böyle bir kaydın da bulunacağı, antlaşmanın hazır olduğu ve bir an önce imzalamayı arzu ettikleri kaydedilmiştir. Bu açıklama Azerbaycan'ı tatminden uzak kalmıştır. 2009 yılında Türkiye ile Ermenistan arasında yüksek düzeyli gözlemcilerin önünde imzalanan protokollerin Ermenistan Anayasa Mahkemesi tarafından nasıl engellendiği örneği daha hafızalarda canlıken, Ermenistan Dışışleri Bakanlığının hukuki usulleri göz ardı eden bu açıklaması tatmin edici olmamaktan öteye, inandırıcı olmamıştır.

Dönem içinde Azerbaycan, Ermenistan tarafından sınır ihlallerinde bulunulduğu, ateş açıldığı iddialarında bulunmuş, Ermeni tarafı her defasında bunu reddetmiştir. Ermenistan bu konuya bir çözüm bulmak üzere, ateşkes ihlallerinin sınırda ortak incelenmesi için bir mekanizma oluşturulması önerisinde bulunmuştur. Ermenistan sınırına konuşlandırılmış bulunan AB Gözlem Heyetinin başkanı da bu öneriye destek ifade etmiştir.²³ AB Gözlem Heyetinin varlığına ve faaliyetine olumsuz yaklaşımı bilinen Azerbaycan bu öneriyi yanıtlamamıştır.

NATO'nun 75. yıl dönümü kutlamalarına davet edilen Ermenistan ve Azerbaycan Dışışleri Bakanları bu vesileyle 10 Temmuz'da Vaşington'da ABD Dışışleri Bakanı ile üçlü bir toplantı yapmıştır. Toplantı öncesi ABD Dışışleri Bakanı "Nerede olduğumuzu gözden geçireceğiz ve iki tarafın bir anlaşmaya varabilmesine yardım için ABD'nin daha ne yapabileceğine bakacağız" demiştir. Toplantı sonrasında taraflar yaptıkları bir örnek açıklamalarda, "Taraflar Ermenistan ve Azerbaycan'ın barış ve devletlerarası ilişkilerin tesisi yönünde tarihi bir anlaşmaya varmak konusunda gerçekleştirdikleri gelişmeyi kaydetmiş ve çalışmaya devam konusunda mutabık kalmışlardır" demiş, ancak ayrıntıya girmemiştir. ABD Dışışleri Bakanlığı sözcüsü toplantıdan sonra yaptığı açıklamada, "Bakan [Antony] Blinken kalıcı ve onurlu barış anlaşması için kaydedilen gelişmeyi görüştü ve anlaşmanın mümkün olan en kısa zamanda sonuçlandırılması için atılacak adımları teşvik etti. Bakan ayrıca barışın bütün Güney Kafkas bölgesinin yararına olacak bölgesel iletişim için önemini vurguladı" demiştir.

23 "Armenia Proposes Joint Investigations of Ceasefire Violations; Azerbaijan Unlikely to Accept", *The Armenian Report*, 24 Haziran 2024, <https://www.thearmenianreport.com/post/armenia-proposes-joint-investigations-of-ceasefire-violations-azerbaijan-unlikely-to-accept>.

Barış antlaşması sürecinin kendi gözetiminde devam etmesinin Güney Kafkasya’da etkisini ve nüfuzunu sürdürmesini sağlayacağı anlayışı içinde olan Rusya; dönem içinde çeşitli düzeylerde 2020’de yapılan ateşkes antlaşmasının barış antlaşmasının öncüsü ve temeli olduğunu dile getirmiş, Rusya’nın aracılığının ve gözetiminin önemini vurgulamıştır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Bakü’ye resmi ziyaretinde 19 Ağustos’ta tekrar Azerbaycan ve Ermenistan’a Rusya’nın aracılığında sürecin sürdürülmesi çağrısında bulunmuştur.²⁴ Azerbaycan’dan dönüşünde de vakit geçirmeksizin Paşinyan’ı arayarak bu çağrıyı telefonla yinelemiştir. Paşinyan doğrudan bir yanıt vermemiş, ancak daha sonra yapılan açıklamada Rusya’ya teşekkür edilmiş, Ermenistan’ın süreci aracı olmadan, Azerbaycan ile ikili sürdürme kararında olduğu ifade edilmiştir.

Bakü ziyaretinde Putin’e refakat eden Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov; “Zangezur Koridoru” söyleminde bulunarak, bu iletişimin sağlanmasını Ermenistan’ın sabote ettiğini ifade etmiş ve Ateşkes Antlaşması’nın 9. maddesini hatırlatmıştır.²⁵ Bu ifade Ermenistan’ın olduğu kadar İran’ın da tepkisini çekmiş, İran bir kez daha “koridor” kavramına karşı olduğunu resmen duyurmuştur. İran Meclisi Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu Başkanı, Zangezur Koridoru’nu sahte bir koridor olarak tanımlamış,²⁶ İran’ın Erivan Büyükelçisi, Zangezur Koridoru’na ilişkin hayallerin hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini beyan etmiştir. İran İslami Devrimci Muhafız Birliklerince yapılan açıklamada daha da sert bir dil kullanılmış, “Koridor için Türkiye, Azerbaycan veya Rusya tarafından bir müdahalede bulunulması halinde, kuvvetli diplomatik ve askeri direniş ile karşılaşacaklardır” denilmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Erivan’a gelen İran Dışişleri Bakan Yardımcısı ile 11 Eylül’de yaptığı görüşmede, İran’ın Güney Kafkaslardaki olumlu rolünden övgüyle bahsetmiş ve İran’ın ülkesinin dış politikasındaki önemli yerini vurgulamıştır.

Zangezur Koridoru konusunun Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir konu olmaktan çıkıp üçüncü tarafların rekabet ve nüfuz çatışmasına dönüşmesinin önüne geçebilmek üzere, bir Azerbaycan üst düzey yetkilisi 7 Ağustos’ta, konuyu daha ileride görüşmek üzere devam eden müzakere sürecinden

24 “Moscow Is Ready To Get Involved In Azerbaijan-Armenia Peace Process, Putin Says”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 19 Ağustos 2024, <https://www.rferl.org/a/putin-ilham-laiyev-armenia-azerbaijan-baku-talks/33084517.html>.

25 “‘Zangezur Corridor’: Details of the Negotiations Revealed”, *AzeMedia*, 29 Ağustos 2024, <https://aze.media/zangezur-corridor-details-of-the-negotiations-revealed/>.

26 “‘Zangezur Corridor’ is a fake corridor - Ebrahim Azizi”, *ArmenPress*, 7 September 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199273>.

çıkardıklarını açıklamıştır.²⁷ Ancak bu açıklamanın konunun gündemden çıkmasını sağlamadığı görülmüştür.

Başbakan Paşinyan 31 Ağustos'ta düzenlediği basın toplantısında, giriş bölümüyle beraber 17 maddeden oluşan bir antlaşma metninin müzakere edildiğini, bunun 13 maddesi üzerinde mutabık kalındığını, Ermenistan'ın Azerbaycan'a, üzerinde anlaşmaya varılan hususları kapsayan bir antlaşma metnini verdiğini, bunu hemen imzaya hazır olduklarını ifade etmiştir.²⁸ Paşinyan ayrıca Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'e sınırda ikili görüşme çağrısı yapmıştır. Paşinyan Ermenistan'ın Nahçıvan ile Azerbaycan arasında bağlantı kurulmasını arzuladığını, ancak bunun toprak bütünlüğü ve egemenlik ilkesi çerçevesinde olacağını vurgulamıştır. Bu vesileyle, Ermenistan'ın ateşkes antlaşmasına bağlı olduğunu ifade etmiş, ancak Rusya'daki "bazı ortakların" tutarsız beyanlarından şikâyet ederek, bunun bölgesel iletişim çabalarını engellediğine inandığını söylemiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 9 Eylül'de yaptığı açıklamada, "Azerbaycan-Nahçıvan yolu üzerinde üçüncü bir tarafın kontrolü kabul edilemez." denmiştir. Aynı gün Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan Azerbaycan'a barış antlaşması için onuncu taslak metni tevdi ettiklerini duyurmuştur.²⁹

Azerbaycan'ın Ermenistan Anayasası'nda sakıncalı ifadeler yer aldığına dair söylemlerine karşı Paşinyan yeni bir söylem geliştirmiş; asıl Azerbaycan Anayasası'nın, 1918-1920 yıllarında var olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne atıfta bulunmak suretiyle, Ermenistan toprakları üzerinde hak iddia ettiğini, ancak kendilerinin bunu sorun yapmadıklarını, barış antlaşması hükümlerinin toprak bütünlüğüne ilişkin konuyu da çözdüğünü ifade etmiştir.³⁰ Bu yeni söylem de inandırıcı olmamıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı, tüm konular üzerinde anlaşmaya varılmadan kısmi bir barış antlaşması imzalanamayacağını belirtmiş ve Ermenistan Anayasası'nda değişiklik gereği hususunu yinelemiştir. Ermenistan tarafı ise, özellikle üçüncü ülkelerdeki yandaşları aracılığıyla, Azerbaycan'da kasım ayında düzenlenecek uluslararası COP29 çevre toplantısına katılım konusunu gündeme getirerek, antlaşmanın bu toplantı öncesi veya sırasında imzalanması

27 "‘If Borders Were Restored to The 1920 Map, The Zangezur Corridor Wouldn't Be Needed.' Comment from Baku", *JamNews*, 16 Ağustos 2024, <https://jam-news.net/zangezur-removed-from-the-peace-agreement/>.

28 Büşranur Koca-Can Efesoy, "Armenia Proposes Peace Treaty to Azerbaijan that Already Has 13 Of 17 Agreed-Upon Articles", *Anadolu Agency*, 1 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/armenia-proposes-peace-treaty-to-azerbaijan-that-already-has-13-of-17-agreed-upon-articles/3318171>.

29 "Latest Version of Draft Peace Treaty Contains Fully Agreed Upon Articles, Says Armenian FM", *ArmenPress*, 9 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199368>.

30 "Unlike Armenia, Azerbaijani Constitution Indeed Contains Territorial Claims – PM", *ArmenPress*, 31 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198730>.

hususunda baskıda bulunma yolunu denemiştir. ABD Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı da Azerbaycan'ın COP29'a ev sahipliği konusunda çekinceleri olduğunu beyan etmiş, ifade ve toplantı özgürlüğünde kısıtlamalar olmaması gerektiğini belirtmiş, Azerbaycan'ın barış anlaşması imzalanmasına “gülünç” engeller çıkardığını iddia etmiş, anlaşmanın Ermenistan bakımından adil olmayacağını ileri sürmüştür. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, 60'dan fazla Temsilciler Meclisi üyesinin, COP29 zirvesi öncesi ABD Başkanı'ndan Azerbaycan'ı “Artsakh” (Karabağ) Ermenilerini etnik temizliğe maruz bırakmasından sorumlu tutması talebini eleştirmiş, bu gelişmenin arkasında Dışişleri Bakanı Blinken'in bulunduğunu ileri sürmüştür. Avrupa Birliği Parlamentosu da 24 Ekim'de kabul ettiği kararda Azerbaycan'ı insan hakları ihlalleriyle suçlamış; Azerbaycan karşıtlığını ve tarafgirliğini açıkça ortaya koymuştur. Dönemini bir barış antlaşması sağlamak suretiyle başarı ile bitirmek gayreti ve acelesi içinde olduğu anlaşılın ABD Başkanı Joe Biden, Özel Temsilcisi M. Carpenter eliyle, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'na³¹ ve Ermenistan Başbakanı'na 21-22 Ekim'de tevdi edilen birer mektup göndermiş, Azerbaycan tarafına, yıl sonundan önce Ermenistan ile barış anlaşması imzalama çağrısında bulunmuştur. Paşinyan'a gönderilen mektupta, ABD'nin barış antlaşması için “cesur girişimlerde” bulunmaya hazır olduğu vurgulanmış, “Barış antlaşmasının geri kalan maddelerinin sonuçlandırılması sebat, yaratıcılık ve uzlaşma gerektirir. Vatansızlığı politikadan üstün tutarak siz zaten cesurca ve tutarlı olarak barış yolunu seçtiniz. Sizi bu yıl barış anlaşmasını sonuçlandırmak için teşvik ediyorum.” demiştir.³²

Muhalefetin, Diasporanın militan, radikal örgütlerinin ve Ermeni yanlısı üçüncü tarafların giderek artan biçimde, Karabağ konusunun henüz çözüme kavuşmadığı, Karabağ'da etnik temizlik yapıldığı, soykırım suçu işlendiği, AGİT Minsk Grubunun tekrar devreye girmesi gerektiği yönündeki beyanları üzerine; Azerbaycan'ın Ermenistan'dan, Minsk Grubunun artık işlevini yitirdiği, dolayısıyla ortadan kalktığı yolunda bir açıklamada bulunmasını istemesine ilişkin olarak da Paşinyan, Minsk Grubunun sona ermesinin ancak barış antlaşması imzalanması durumunda gerçekleşeceğini ifade etmiştir.³³

Karabağ Ermenilerinin zorla yerlerinden edildikleri, etnik temizliğe maruz kaldıkları iddialarına en güvenilir, en inandırıcı yanıt Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü M. Zaharova'dan gelmiştir. Rus sözcü 16 Ekim'de bir basın

31 Ali Gasimov, “President Joe Biden Sends Letter to President İlham Aliyev”, *Trend News Agency*, 21 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3959437.html>.

32 “Biden Sends Letter to Pashinyan, Encouraging Finalization of Peace Agreement with Azerbaijan This Year”, *ArmenPress*, 22 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202956>.

33 Matanat Nasibova, “Azerbaijan's Call for Minsk Group's End Meets Armenian Defiance”, *Caliber*, 16 Ağustos 2024, <https://caliber.az/en/post/azerbaijan-s-call-for-minsk-group-s-end-meets-armenian-defiance>.

toplantısında, Karabağ'dan giden Ermenilerin kendi iradeleriyle ayrıldıklarını, zorlanmadıklarını, geri dönme imkânlarının bulunduğunu, doğdukları yerlerden ayrılan nüfusun geri dönmelerini sağlamak üzere Bakü'nün yapıcı adımlar attığını, terk ettikleri evlerine dönmek isteyenler varsa bu avantajdan yararlanabileceklerini tereddüde yer bırakmayan bir açıklıkla söylemiştir.³⁴ Tahmin edileceği gibi, bu açıklama konuyu istismar eden çevrelerde büyük rahatsızlık, hatta tepki yaratmıştır. Karabağ'dan kaçan ve Rus sözcüyü kınayan bir Karabağlı Ermeni "parlamenterin" kayıtlara geçen şu tepkisi aslında çok şeyi açıklamaktadır: "Elbette Artsakhlı [Karabağlı] her Ermeni'nin rüyası Artsakh'a geri dönmektir. Ancak çok önemli bir şart vardır: Bu Azerbaycanlıların bulunduğu hatta civarda oldukları bir ortamda gerçekleşemez."

Ermenistan ve Azerbaycan heyetleri, aralarındaki sınırı belirleme ilkelerini tespit etmek üzere nisan ayında başlattıkları ve 1 Temmuz'a kadar sonuçlandırma sözü verdikleri çalışmalarını ağustos sonu tamamlamışlardır. İki ülke Dışişleri Bakanlıklarınca yapılan açıklamalarda, varılan mutabakatın yürürlüğe girmesi için iç hukuk sürecinin başlatıldığı duyurulmuştur. Parlamento onayına gelmeden önce, Ermenistan'da bu sürecin ilk adımı olan, Anayasa Mahkemesinin antlaşmanın Anayasa'ya uygunluğu incelemesi Eylül sonunda olumlu kararla tamamlanmıştır. Parlamento Dış İlişkiler Komitesi antlaşmayı 21 Ekim'de³⁵, Genel Kurul da 23 Ekim'de³⁶ onaylamış, son aşama olan cumhurbaşkanı onayı, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanlarıncı 25 Ekim'de eşzamanlı olarak gerçekleştirilmiştir.³⁷

Başbakanlık Basın Dairesinden yapılan bir açıklamada Paşinyan'ın 13 Eylül'de ABD Dışişleri Bakanı ile bir telefon görüşmesi yaptığı, tarafların Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmeleri hakkında görüş alışverişinde bulunduğu belirtilmiştir.³⁸ 14 Eylül'de Rusya Başbakan Yardımcısı Erivan'a gelerek,

34 Elchin Mehdiyev, "Azerbaijan Provides Opportunity for Armenian Population of Karabakh to Return to Their Homes - Official", *Trend News Agency*, 16 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3957795.html>.

35 "Armenian Parliament Approves Regulations of Commissions on Border Delimitation with Azerbaijan", *Caliber*, 21 Ekim 2024, <https://caliber.az/en/post/armenian-parliament-approves-regulations-of-commissions-on-border-delimitation-with-azerbaijan?ysclid=m32pxrrqiz504881186>.

36 Hoory Minoryan, "Armenia's National Assembly Ratifies Border Delimitation Bill", *The Armenian Weekly*, 23 Ekim 2024, <https://armenianweekly.com/2024/10/23/armenias-national-assembly-ratifies-border-delimitation-bill/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94The%20National%20Assembly%20of%20the,favor%20and%20no%20dissenting%20votes>.

37 Siranush Ghazanchyan, "Presidents of Armenia and Azerbaijan Confirm Ratification of The Regulation on Joint Activity of Border Commissions", *Public Radio of Armenia*, 25 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

38 "Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan", *U.S. Department of State*, 13 Eylül 2024, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-17/>.

Paşinyan ile görüşmüş, Rusya'nın ulaşım yollarının açılmasının 2020 Ateşkes Antlaşması çerçevesinde mümkün olduğunu yinelemiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, ABD Dışişleri Bakanı'nın 16 Eylül'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile bir telefon görüşmesi yaptığı belirtilmiştir.³⁹ Bakanlık sözcüsü, Blinken'in Ermenistan-Azerbaycan arasında kalıcı ve onurlu bir barışın önemini teyit ettiğini ve sınır tespit ilkeleri anlaşması da dâhil olmak üzere, taraflar arasındaki son gelişmelerden duyduğu memnuniyeti ifade ettiğini söylemiştir.

BM Genel Kurulunun 79. oturumuna katılmak üzere New York'ta bulunan Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları, ABD Dışişleri Bakanı'nın davetine icabetle, 26 Eylül'de tekrar bir üçlü toplantı yapmıştır.⁴⁰ Yapılan benzer açıklamalarda, tarafların "Barış ve Devletlerarası İlişkilerin Tesisi Antlaşması"nın mümkün olan en kısa zamanda sonuçlandırılması için ilave gayret gösterme konusunda anlaştıkları kaydedilmiştir. Toplantıda somut bir gelişme sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu görüşmeden bir hafta sonra, Ermenistan Dışişleri Bakanı Azerbaycan'ın Ermenistan ile barış anlaşması imzalaması konusunda "siyasi niyet ve iradesi" bulunmadığını ve hatta yeni bir askeri harekât planlaması içinde olabileceğini beyan etmiştir.⁴¹ Azerbaycan tarafı ise, Ermenistan'ın silahlanma girişimlerini, hazmedemediği yenilginin rövanşını alma girişimleri olarak değerlendirmesini tekrarlamaya devam etmiş; dış güçlerin, özellikle Fransa'nın kendi jeopolitik çıkarları doğrultusunda Ermenistan'ı Azerbaycan'a karşı kışkırtmakta olduğunu ileri sürmüştür. Bir Ermenistan hükümet açıklamasında, Fransızca Konuşan Ülkeler Toplantısı için Mirzoyan ile birlikte Paris'e giden Paşinyan'ın 3 Ekim'de Fransa Devlet Başkanı ile görüşmesinde barış sürecinin de ele alındığı, Fransa'nın koşulsuz desteğinin teyit edildiği kaydedilmiş; Paşinyan, Fransa'nın Ermenistan'a uluslararası alanda desteğini övmüştür.⁴²

Rusya'nın ev sahipliğinde Kazan'da yapılan BRICS toplantısına katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı 24 Ekim'de bu toplantı

39 "U.S. Secretary of State Antony Blinken made a phone call to the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev", *President of the Republic of Azerbaijan*, 16 Eylül 2024, <https://president.az/en/articles/view/66844>.

40 "U.S. Hosts Key Meeting Between Armenia and Azerbaijan in New York", *The Armenian Report*, 26 Eylül 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

41 "Armenia's Foreign Minister Says Azerbaijan Lacks "Political Will" to Sign Peace Deal, Warns of Possible Military Action", *Zartok*, 2 Ekim 2024, <https://zartokmedia.com/2024/10/02/armenias-foreign-minister-says-azerbaijan-lacks-political-will-to-sign-peace-deal-warns-of-possible-military-action/>.

42 "French President Reaffirms Unconditional Support to Armenia During Meeting with Pashinyan", *ArmenPress*, 3 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201440>.

marjında ikili bir görüşme yapmış, ortak konularını görüşmüş ve Dışişleri Bakanları'na barış antlaşmasının tamamlanması ve en kısa zamanda sonuçlandırılması talimatını vermişlerdir.⁴³ İki lider, yan yana oturduklarından, toplantı süresince de aralarında görüşmüşlerdir.

BRICS oturumundaki konuşmasında Paşinyan barış anlaşması maddelerinin %80-90'ında Azerbaycan ile mutabık kaldıklarını belirtmiş, mutabık kalınan maddeler hakkında bilgi vermiş, bunları kapsayan bir antlaşmanın imzalanmasına hazır olduklarını yinelemiş; Azerbaycan'ın anlaşmanın imzalanmasını Anayasa değişikliğine bağlamasını eleştirmiş, Anayasa Mahkemesinin son kararının Anayasa'da toprak talebinde bulunduğu iddialarının geçersiz olduğunu ortaya koyduğunu ifade etmiştir.⁴⁴

Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Ermenistan'ın Rusya'ya çok yönlü bağımlı olduğu ve başta ekonomi olmak üzere, kısa dönemde başka kaynaklardan ikame edemeyeceği gereksinimleri bulunduğu cihetle, geleneksel olarak temel dış politika pusulası olan Rusya ile ilişkilerini ihtiyatlı biçimde sürdürmek, ancak artık geleceğinin teminatının Rusya olmadığı değerlendirilmesiyle, Rusya'nın denetiminden çıkmak ve kendisini bu konuda teşvik eden ve destekleyen Batı'nın güvencesi ile yeni alternatifler aramak girişimleri bu dönem içinde de devam etmiştir. Bu yeni denge arayışında Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerine Ermenistan lehinde bir çözüm sağlayabilecek temaslar ve girişimler ön planda olmuştur.

Ermenistan'ın Rusya ile bağlarını gevşetmedeki ilk adımı oluşturan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütüne (KGAÖ) karşı, kendince haklı ve savunulabilir gerekçelere dayanan tutumu dönem içinde de artarak devam etmiştir. 31 Mayıs'ta yapılan açıklamada, Ermenistan Savunma Bakanı'nın örgütün Almatı'da yapılacak Savunma Bakanları Konseyi Toplantısı'na katılmayacağı duyurulmuştur.⁴⁵ Rusya 11 Haziran'da Ermenistan'ı örgüt bütçesine katkı payını kesmesi nedeniyle eleştirmiştir. Paşinyan'ın mayıs ayında Türkmenistan'da yapılan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) toplantısına da katılmaması Rusya'da ilave bir tedirginlik yaratmış, Ermenistan'a diplomatik

43 Burc Eruygur, "Azerbaijani President, Armenian Premier Meet on Sidelines of BRICS Summit", *Anadolu Agency*, 24 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijani-president-armenian-premier-meet-on-sidelines-of-brics-summit/3373258>.

44 "The Prime Minister again Offered Azerbaijan to Sign The Peace Treaty", *Radar Armenia*, 24 Ekim 2024, <https://radar.am/en/news/politics-2659552253/#:~:text=RA%20Prime%20Minister%20Nikol%20Pashinyan,each%20other%20in%20the%20future>.

45 "Armenia Skips CSTO Defense Ministers' Meeting in Almaty", *ArmenPress*, 31 Mayıs 2024, <https://armenpress.am/en/article/1138417>.

bir uyarı olarak, 24 Mayıs'ta Rusya'nın Erivan Büyükelçisi istişareler için Moskova'ya çağrılmıştır.⁴⁶ Paşinyan 1 Eylül'de ülkesinin KGAÖ toplantılarına "her düzeyde" katılımını dondurduğunu resmen beyan etmiştir.⁴⁷ Diğer taraftan, Dışişleri Bakan Yardımcısı, Paşinyan'ın Moskova'da yapılacak BDT zirvesine katılacağını 4 Eylül'de açıklamıştır.⁴⁸

Paşinyan 18 Eylül'de yaptığı bir açıklamada, "Biz KGAÖ üyeliğimizi sadece örgütün Ermenistan'a karşı güvenlik taahhütlerini yerine getirmediği için dondurmadık, ayrıca kanaatimize göre, KGAÖ Ermenistan'ın güvenliğine, Ermenistan'ın varlığına, egemenliğine ve devlet kimliğine de tehdit oluşturmaktadır." demiştir.⁴⁹ Rusya bu ifadeleri derhal reddetmiş, Kremlin sözcüsü Peskov, "Bay Paşinyan ile kayıtsız şartsız farklı görüşteyiz. KGAÖ Ermenistan'ın egemenliğine tehdit oluşturamaz ve oluşturamamaktadır. Tersine bu örgüt üye ülkelerin egemenliğini korumaktadır. Biz sabırla bu tutumumuzu Ermenistan yönetimine iletacağız. Ermenistan Rusya'nın 'yakın bir ortağı' olmaya devam etmektedir ve iki ülke arasındaki 'temaslar' devam edecektir." karşılığını vermiştir.⁵⁰ Ermenistan 26 Eylül'de Almatı'da başlayan KGAÖ ortak askeri tatbikatına katılmamıştır.⁵¹

Rusya Federal Güvenlik Servisi Başkanı 5 Ekim'de Kazakistan'da yaptığı bir konuşmada, Batılı güçlerin, askeri bir konum sağlamak amacıyla, Ermenistan'a KGAÖ'den çıkması için baskı yaptıklarını ileri sürmüş, "Güvenlik garantileri ve tercihli silah tedariki karşılığı Batı, Ermenistan'ın KGAÖ'den çekilmesini sağlamaya çalışmaktadırlar; böylece Erivan, Bakü ile ilişkilerinde NATO'ya daha çok bağımlı hale gelecektir. AB'nin Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki gözlem heyeti Rusya ve ortakları aleyhine, belli bir NATO ülkesinin çıkarları için istihbarat faaliyetinde bulunmaktadır." demiştir.⁵² AB Dış İlişkiler Sözcüsü bu beyanları derhal yanıtlamış ve saçmalık olarak nitelemiştir.⁵³

46 "Russian Envoy to Armenia Summoned to Moscow for Consultations — Foreign Ministry", *TASS*, 24 Mayıs 2024, <https://tass.com/politics/1792949>.

47 "Armenia's Decision to Freeze Participation in CSTO Sufficient for Now, PM Pashinyan Says", *APA*, 31 Ağustos 2024, <https://en.apa.az/cis-countries/armenias-decision-to-freeze-participation-in-csto-sufficient-for-now-pm-pashinyan-says-446794>

48 "Armenia to Participate in CIS Informal Summit", *ArmenPress*, 4 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199014>.

49 Shoghik Galstian, "Pashinian Calls Russian-Led Alliance Security Threat to Armenia", *Azattyun Radiokayan*, 18 Eylül 2024, <https://www.azattyun.am/a/33124969.html>.

50 "Moscow Categorically Disagrees with Armenian PM's Criticism of CSTO — Kremlin", *TASS*, 18 Eylül 2024, <https://tass.com/politics/1844713>.

51 "Armenia Skips CSTO Drills In Kazakhstan", *Azattyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azattyun.am/a/32053026.html>.

52 "Director of The Russian FSB: The West is Putting Pressure on Armenia, Forcing it to Leave The CSTO", *TopWar*, 4 Ekim 2024, <https://en.topwar.ru/251343-direktor-fsb-zapad-okazyvaet-davlenie-na-armeniju-prinuzhdaja-ee-vyjti-iz-odkb.html>.

53 "Exclusive: EU Slams 'Nonsense' Comments by Russian FSB Chief about Armenia", *ArmenPress*, 4 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201510>.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 3 Ekim’de NATO yeni Genel Sekreteri’ni kutlamış, Ermenistan’ın NATO ile daha yakın iş birliği beklentisini dile getirmiştir.⁵⁴

BDT Dışişleri Bakanları Toplantısı 7 Ekim’de, Zirve Toplantısı 8 Ekim’de Moskova’da yapılmıştır.⁵⁵ Dışişleri Bakanları toplantısına katılan Mirzoyan, toplantıda kabul edilen “Avrasya’da Güvenliğin Sağlanması İlkeleri” ve “Uluslararası İlişkilerde Tek Taraflı Tedbirlerin Kabul Edilmezliği” başlıklı iki karara katılmamış, imzalamamıştır.⁵⁶

Zirveye katılan Paşinyan, bu vesileyle Rusya Devlet Başkanı ile de ikili bir görüşme yapmıştır. Başbakanlık sözcüsü yaptığı açıklamada, bu görüşmede, Ermenistan-İran sınır geçiş kapısının artık sadece, tamamen, Ermenistan sınır güvenlik güçleri denetimi altında olması, yeni yıldan itibaren İran ve Türkiye sınırını koruyan Rus askerlerine Ermeni sınır güvenlik güçlerinin de katılması hususunda anlaşmaya varıldığını bildirmiştir. Bu gelişme Ermenistan’daki Rus askeri üslerinin ve burada konuşlu askerlerin durumu ve geleceği hakkında basında spekülasyonlara yol açmış, Rus kaynakları konunun ikili anlaşmalar ile tespit edildiğini ve tek taraflı irade beyanlarıyla değişmeyeceğini vurgulamıştır.⁵⁷ Paşinyan’da yaptığı açıklamada böyle bir konunun gündemde olmadığını belirtmiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın da katıldığı BDT Moskova zirvesi vesilesiyle Rusya Devlet Başkanı’nın üçlü bir toplantı düzenleme arzusunda olduğu ancak Ermenistan’ın buna yanaşmadığı, Rusya Devlet Başkanı’nın taraflarla ikili görüştüğü, dolayısıyla Rusya’ya barış antlaşması sürecinde inisiyatif alma olanağı tanınmadığı basında yer almıştır.⁵⁸

Paşinyan zirvede yaptığı konuşmada “Barış Kavşakları” projesine odaklanan ayrıntılı bir açıklama yapmış, “Bu projenin özü şöyledir: Ermenistan, Gürcistan’dan İran’a ve tersine, Türkiye’den Azerbaycan’a ve tersine,

54 “Armenian Foreign Minister Expressed His Hope for A Strong Partnership with The New NATO Secretary General”, *ARKA News Agency*, 10 Ekim 2024, https://arka.am/en/news/politics/armenian_foreign_minister_expressed_his_hope_for_a_strong_partnership_with_the_new_nato_secretary_ge/

55 Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

56 “Armenia Didn’t Join Two Statements at CIS Council of Foreign Ministers Meeting”, *ArmenPress*, 7 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201731>.

57 Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

58 “Armenia-Russia-Azerbaijan Trilateral Meeting Not Planned, Says Kremlin”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201765>.

topraklarından araçların, yüklerin, yolcuların, boru hatlarının, kabloların geçmesini sağlamaya hazırdır. Biz Azerbaycan ana bölümden Nahçıvan Otonom Cumhuriyeti'ne araçların, yükün, yolcuların boru hatlarının kabloların geçişini sağlamaya hazırız. Bizim teklifimize karşılık Azerbaycan; eğer Ermenistan bölgesel ulaşımı açmak istemiyorsa, İran'ın sağladığı imkânlarla Nahçıvan'a ulaşım, diyor. Buna elbette itiraz etmiyoruz. Bu iki egemen devlet arasında bir konu. Ancak bir kez daha altını çizmek istiyorum, Ermenistan bölgesel kanalların açılmasını istiyor ve biz topraklarımızdan İran'ın sağladığı aynı koşullarla ulaşım imkânı sağlamaya hazırız. Daha da öteye, sınır kontrol işlemlerinde, karşılıklılık, eşitlik, egemenlik ve tarafların yetkileri ilkeleri çerçevesinde bazı basitleştirmeler yapmaya da hazırız.” demiştir.⁵⁹

Rusya'nın konuyla yetkili Başbakan Yardımcısı Rus televizyonuna 9 Ekim'de verdiği bir mülakatta, Ateşkes Antlaşması'nın 9. Maddesine atıfla ve Ermenistan'ın bu anlaşmayı reddetmediği cihetle, Ermenistan ve Azerbaycan sınırının ticarete ve seyahate ancak Rusya'nın katılımıyla açılabileceğini ileri sürmüştür.⁶⁰ Paşinyan 12 Ekim'de yaptığı açıklamada, 9 Kasım 2020 Üçlü Ateşkes Antlaşması'nın diğer maddeleri hükümleri yerine getirilmezken sadece 9. Maddesine odaklanılmasının kabul edilemez olduğunu yinelemiştir.⁶¹

Rusya Dışişleri Bakanlığı 15 Ağustos'ta, Ermenistan okul müfredatında tarih kitaplarında, tarafların 2022 yılında yaptıkları tarihi anıları muhafaza etme anlaşmasının hilafına, “18. ve 19. yüzyıllarda Güney Kafkasların tarihinin Rusya aleyhine tahrif edildiği, 1827 Türkmençay Antlaşması ile Doğu Ermenistan'ın zorla ilhak edildiği” gibi ifadeler kullanıldığı eleştirisinde bulunmuş; bu bağlamda, Batıyı tarihi “yeniden yazmakla” suçlamıştır.⁶² Ermenistan Eğitim Bakanlığı vakit geçirmeksizin yaptığı açıklamada, gerekli düzeltmelerin yapılacağını duyurmuştur. Bu durum kuşkusuz tarihin siyasi amaçlarla manipüle edilebildiğine örnek teşkil etmektedir.⁶³

İran ile yakın ilişkiler dönem içinde canlılığını korumuştur. Helikopter kazasında vefat eden İran Dışişleri Bakanı'nın yerine geçici olarak vekâleten

59 “Armenia Never Agreed to the Involvement of Third Countries in Ensuring the Security of Communications - PM”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201804>.

60 “Russia Insists On Key Role In Armenian-Azeri Transport Links”, *Azatoryun Radiokayan*, 9 Ekim 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33152459.html>.

61 “Unacceptable to Single Out One Article When Others Are Unfulfilled, PM Pashinyan Says on 2020 Trilateral Statement”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202121>.

62 Fatima Latifova, “Armenian Education Ministry Rewriting History: Claim Filed against Russia”, *AzerNews*, 16 Ağustos 2024, <https://www.azernews.az/nation/229956.html>.

63 “After Stern Criticism from Russia, Armenia Amends History Textbook”, *Asbarez*, 16 Ağustos 2024, <https://www.asbarez.com/after-stern-criticism-from-russia-armenia-amends-history-textbook/>.

atanan yeni Dışişleri Bakanı 30 Mayıs'ta Ermeni mevkidaşına İran ile Ermenistan arasındaki stratejik hedeflerin gerçekleştirilmesi hususunda Dini Lider'in beyanlarının uygulanmasına verdikleri önemi vurgulamıştır.⁶⁴ Paşinyan, İran'ın 9. Cumhurbaşkanı'nın göreve başlama törenine katılmak üzere Tahran'a gitmiş, bu vesileyle dini lider Ali Hamaney ile de görüşmüştür.⁶⁵ Yeni kabinenin Dışişleri Bakanı Abbas Arakçi de İran'ın Cumhurbaşkanı Mesud Pezeşkiyan yönetiminde Ermenistan ile daha yakın ilişkiler aramaya devam edeceğini ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü destekleyeceğini beyan etmiştir. Yeni bakan, Kafkas bölgesinin İran için jeopolitik ve stratejik öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.⁶⁶

BRICS Zirvesi'ne davetli olarak Kazan'a giden Paşinyan bu vesileyle 24 Ekim'de İran Cumhurbaşkanı ile ikili bir görüşme yapmış, İran ile daha yakın bağlar kurmanın Ermenistan için hâlâ bir öncelik olduğunu beyan etmiştir.⁶⁷

Ekim ayı başında Erivan'da düzenlenen Avrasya Ekonomik Birliği'nin Hükümetlerarası Konsey Toplantısı'na ve Avrasya Ekonomik Forumu'na ilk kez davet edilen İran, Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı düzeyinde katılmıştır.⁶⁸ Cumhurbaşkanı Yardımcısı ile yapılan üst düzey görüşmelerde, Ermenistan'ın İran için Avrupa'ya ve Avrasya'ya bir köprü ve açılım kapısı olabileceği ifade edilmiş, 2014-2015 yıllarında 100-150 milyon dolar olan, 2017 yılında 232 milyon dolara sıçrayan ticaret hacminin 3 milyar dolara çıkarılması hedefi belirlenmiştir.⁶⁹

Şanghay İşbirliği Örgütü'nün (ŞİÖ) Genel Sekreteri 7 Haziran'da Ermenistan'a resmi bir ilk ziyarette bulunmuştur. Dışişleri Bakanı ile görüşmesinden sonra yapılan açıklamada, ziyaret sırasında yapılan görüşmelerin Ermenistan ile ŞİÖ

64 "Iranian, Armenian Officials Pledge Continued Collaboration", *Tasnim News Agency*, 30 Mayıs 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/05/30/3095715/iranian-armenian-officials-pledge-continued-collaboration#:~:text=Baqeri%20highlighted%20the%20significance%20of.and%20stability%20in%20the%20Caucasus>.

65 "Pashinyan Meets with Iran's Khamenei in Tehran", *ArmenPress*, 30 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1196706>.

66 "Iran's Policy On Armenia Unchanged, Says New FM", *Azatutyun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33090278.html>.

67 "PM Pashinyan Holds Meeting with Iranian President" *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203086>.

68 "Iran's Veep in Armenia for Eurasian Economic Forum", *Tasnim News Agency*, 1 Ekim 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/10/01/3169214/iran-s-veep-in-armenia-for-eurasian-economic-forum>.

69 "Armenia Could Act As Bridge Connecting Iran with Europe And Eurasia to Expand Iran's Trade in the Region", *Tabnak*, 2 Ekim 2024, [https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-see-expanding-bilateral-trade-to-us\\$-3-bln-%C2%A0%C2%A0](https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-see-expanding-bilateral-trade-to-us$-3-bln-%C2%A0%C2%A0)

arasındaki iş birliği olanaklarını genişletmeye katkıda bulunacağı ümidi ifade edilmiştir.⁷⁰

ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı James O'Brien, bakanlıklararası bir hükümet heyetiyle 10-12 Haziran tarihlerinde Ermenistan'ı ziyaret etmiş, üst düzey temaslarda bulunmuştur.⁷¹ Ermenistan Dışişleri Bakanı ile yapılan görüşmede, tarafların gelecekteki yakın ilişkilerinin yol haritasını çizen, ayrıntılı ve çok boyutlu bir bildiri yayımlanmıştır. Taraflar gelecek yıl ilişkilerin derinleştirilmesi konusunda bir vizyon ortaya koymuş, bu somut olarak, bir Anlayış Muhtırası ile ikili diyalog statüsünden Stratejik Ortaklık Komisyonuna geçiş olarak öngörülmüştür. O'Brien Orta Asya'yı Akdeniz'e ve Avrupa'ya bağlayacak ticaret yolunun önemi üzerinde de durmuş, bu bağlantıyı bir an önce kurma gereğine işaret etmiş, Zangezur Koridoru ifadesini kullanmadan, Rusya'yı dışlayarak bu projeye ABD'nin verdiği önemi de ifade etmiştir. Ziyaret sırasında bir gümrük antlaşması imzalanmış⁷², daha yakın savunma ve güvenlik bağları kurulması sözleri verilmiştir.

Ermenistan Genelkurmay Başkanı Almanya'da düzenlenen Avrupa Ordu Komutanları Konferansı'na katılmış, bu vesileyle 10 Haziran'da Fransız General ile ikili bir görüşme yapmıştır.⁷³ Görüşmede askeri iş birliğini daha da artırmak hususunda mutabık kalınmıştır. Fransa Savunma Bakanı, 18 Haziran'da Ermenistan'a 36 adet CAESAR güdümlü mermi satış kararının alındığını bildirmiştir.⁷⁴ Fransa Dışişleri Bakanı görevi sona ermeden, son ziyaretini 15-16 Eylül tarihlerinde Ermenistan'a yapmış, Ermenistan'a ülkesinin güçlü desteğini yeniden teyit etmiş, gündeminde "savunma" konusunun da bulunduğunu belirtmiş, Fransa'nın Ermenistan ile derinleşen askeri bağlarını vurgulamış, askeri malzeme sevkiyatının bir tırmanma amacı taşımadığını, istikrarı sağlamak üzere verildiğini ileri sürmüştür.⁷⁵ Fransa Devlet Başkanı BM Genel Kurulunda 26 Eylül'de yaptığı konuşmada,

70 "SCO Secretary-General Meets with Foreign Minister of Armenia", *The Shanghai Cooperation Organisation*, 8 Haziran 2024, <https://eng.sectesco.org/20240608/1388471.html>.

71 "Assistant Secretary O'Brien's Travel to Armenia", *U.S. Department of State*, 7 Haziran 2024, <https://www.state.gov/assistant-secretary-obriens-travel-to-armenia/>.

72 "Agreement on Mutual Assistance of Customs Authorities Signed Between Armenia and The USA", *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139307>.

73 "Chief of Armenian Armed Forces General Staff meets with France's Chief of Army Staff", *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139319>.

74 "France Hails Deal To Provide Armenia with Howitzers As 'New Important Milestone'", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 18 Haziran 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-france-defense-russia-azerbaijan-howitzer/32997862.html>.

75 "The Start of The Two-Day Visit of The Foreign Minister of France to Armenia", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/09/15/sejourne_armenia_visit/12825.

“Azerbaycan’ın baskısı karşısında Fransa kuvvetle Ermenistan’ın yanındadır.” demiştir.⁷⁶

9-10 Ekim’de Berlin’de Ermenistan ve Almanya Savunma Bakanlıkları heyetleri arasında ikili savunma istişare görüşmeleri yapılmıştır. Yapılan açıklamada, tarafların 2024 yılında ikili savunma iş birliğinden duydukları memnuniyet belirtilmiş, bu ilişkileri geliştirmek için büyük bir potansiyel bulunduğu kaydedilmiş, 2025 yılı iş birliği programı üzerinde mutabık kalınmıştır.⁷⁷

31 Mayıs’ta Paşinyan iki sözde müttefikin Ermenistan’ın egemenliğine karşı hareket ettiği suçlamasını takiben, haziran ayı başında, Belarus Cumhurbaşkanı Aleksandr Lukaşenko’nun Azerbaycan ile ilişkilerinde ve KGAÖ’ye karşı tutumunda Ermenistan’ı suçlayan beyanda bulunması Ermenistan’da büyük tepki yaratmış; karşılıklı olarak büyükelçiler geri çağırılmış,⁷⁸ Paşinyan ne kendisinin ne de hükümet yetkililerinin Lukaşenko görevde iken Belarus’a gitmeyeceklerini bildirmiş, 12 Haziran’da Parlamentoda, Rusya önderliğindeki güvenlik örgütünden çekilme kararı aldığını, çekilmenin ne zaman olacağına daha sonra karar verileceğini bildirmiştir.⁷⁹ Rusya Devlet Başkanı’nın basın sözcüsü 13 Haziran’da, Rusya’nın iki ülke arasındaki ittifak ilişkilerinin devam etmesini beklediklerini, Ermenistan tarafı ile temaslarının devam edeceğini belirtmiştir. BRICS Zirvesi için Kazan’da bulunan Belarus Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı bu vesileyle 25 Ekim’de ayaküstü kısa bir görüşme yapmış ve basına poz vermiştir.⁸⁰

Rusya Dışişleri Bakanlığı haziran ayı başlarında bir Ermenistan heyetinin Ukrayna’da, Rusya saldırısının sembolik mağdur kenti Bucha’yı ziyaretini 9 Haziran’da nota ile protesto etmiştir.⁸¹ Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri A. Grigoryan 15 Haziran’da, İsviçre’de yapılan “Ukrayna Barış Formülü

76 “France’s Macron Deplores ‘Azeri Pressure on Armenia’”, *Azatutyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33136150.html>.

77 “Bilateral Defence Consultations Between Armenia and Germany Held in Berlin”, *ArmenPress*, 11 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202082>.

78 Ani Avetisyan, “Armenia Recalls Ambassador from Belarus Amid Rising Tension with Russia”, *Eurasianet*, 14 Haziran 2024, <https://eurasianet.org/armenia-recalls-ambassador-from-belarus-amid-rising-tension-with-russia>.

79 “Tensions Continue to Rise Between Armenia, Belarus”, *Azatutyun Radiokayan*, 14 Haziran 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32993532.html>.

80 “Pashinyan, Lukashenko Meet During BRICS Summit”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203185>.

81 Elsa Court, “Moscow Issues Protest Note to Yerevan after Armenian Delegation Visits Bucha”, *The Kyiv Independent*, 9 Haziran 2024, <https://kyivindependent.com/moscow-issues-protest-note-to-yerevan-after-armenian-delegation-visits-bucha/>.

Zirvesi”ne katılmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 17 Haziran’da yapılan açıklamada, Ermenistan ve Ukrayna’nın, Kiev’de siyasi istişare görüşmeleri yaptığı duyurulmuştur.⁸² 28-29 Haziran tarihlerinde Hırvatistan’da düzenlenen Dubrovnik Forumu’na katılan Mirzoyan burada Ukrayna Dışişleri Bakanı ile de ikili bir görüşme yapmıştır.⁸³ Böylece Ermenistan’ın Rusya’ya karşı bağımsız hareket edebileceği de gösterilmiştir.

17 Haziran’da ABD, Ermenistan’daki yerel ve bölgesel yönetimlerle doğrudan temas kurulmasına yardımcı olmak üzere yeni bir birim kurduğunu, bu amaçla Ermenistan’da bir forum düzenlendiğini, iki günlük bu etkinlikte karşılıklı belediye başkanlarının, yerel yetkililerin bir araya gelmelerinin sağlanacağını duyurmuştur.⁸⁴ Bu vesileyle, ABD Dışişleri Bakan Yardımcılarından R. Verma’nın beraberinde ABD yerel yöneticilerinden bir heyetle 17 Haziran’da Ermenistan’ı ziyaret edeceği bildirilmiştir.⁸⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 20 Haziran’da Litvanya’yı,⁸⁶ 26-27 Haziran’da Estonya’yı ziyaret etmiştir. Meclis Başkanı Alen Simonyan da 26 Haziran’da Letonya’ya resmi ziyarette bulunmuştur.⁸⁷ Ermenistan’ın Rusya karşıtlığı bilinen Baltık ülkeleri ile yakın ilişkileri Rusya tarafından eleştirilmiştir.

2019 yılında BM Genel Kurulu toplantıları marjında Paşinyan’ın Hindistan Başbakanı ile yaptığı görüşmeden sonra Ermenistan-Hindistan ilişkilerinde siyasi, ekonomik ve askeri alanda ciddi bir hareketlenme başlamıştır. Ekim 2021’de Hindistan Dışişleri Bakanı’nın bir ilk teşkil eden Ermenistan’ı resmi ziyareti, daha sonra Mirzoyan’ın bir toplantıya katılmak üzere Hindistan’a gitmesi bu ilişkilerin çok boyutlu geliştirilmesini sağlamıştır. Dönem içinde bu ilişki özellikle savunma alanında gelişmiş, Ermenistan’ın toplam silah

82 “Political Consultations between The Foreign Ministries of Armenia And Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 17 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/17/arm_ua_politicalconsultation/12697.

83 “The meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia and Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 29 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/29/Mirzoyan_Kuleba/12721.

84 “U.S. Launches New Department to Liaise with Local Governments in Armenia”, *Asbarez*, 17 Haziran 2024, <https://www.asbarez.com/u-s-launches-new-department-to-liaise-with-local-governments-in-armenia/>.

85 “US First Deputy Secretary of State to Visit Armenia”, *Caliber*, 14 Haziran 2024, <https://caliber.az/en/post/us-first-deputy-secretary-of-state-to-visit-armenia>.

86 “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Lithuania””, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 20 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/20/Mirzoyan_Landsbergis/12704.

87 “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Estonia”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 27 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/27/Mirzoyan_Tsahkna/12715.

alımının neredeyse %90'ı Hindistan'dan sağlanmıştır.⁸⁸ Ermenistan Hindistan kartını Türkiye'ye karşı bir cephe kurabilmek için kullanabilmiş, Pakistan-Azerbaycan-Türkiye iş birliğine karşı bir denge oluşturabileceğine Hindistan'ı ikna edebildiği görülmüştür. Bu ilişki Hindistan-İran-Ermenistan-Gürcistan üzerinden oluşması öngörülen “Kuzey-Güney Ticaret Koridoru Projesi” ile siyasi ve ekonomik bir boyut da kazanmıştır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreteri, Ermenistan'ın teşkilatın dönem başkanlığını alması münasebetiyle 1 Temmuz'da Ermenistan'a gitmiştir.⁸⁹

Ermenistan ve Gürcistan Dışişleri Bakanlıkları heyetleri, iki bakanın başkanlığında 2 Temmuz'da Tiflis'te toplanmıştır. İkili ve çok taraflı alanda iş birliğinin ele alındığı görüşmelerde, iki ülke arasında kurulan stratejik ortaklık gündemindeki konulara da yer verilmiştir. Basında yer alan yorumlarda, Fransa'dan alınacak askeri malzemenin Gürcistan üzerinden naklinin de önemli bir konu teşkil ettiği belirtilmiştir.

Ermenistan Savunma Bakanlığında 6 Temmuz'da yapılan açıklamada, uluslararası barışı koruma misyonlarına hazırlanma çerçevesinde ortak Ermenistan-ABD askeri tatbikatı “Kartal Ortak 2024”ün 15-24 Temmuz tarihlerinde Ermenistan'da yapılacağı, tatbikata Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Barış Koruma Tugayı mensupları, ABD Avrupa ve Afrika Ordusu ve Kansas Ulusal Muhafızlarının katılacağı bildirilmiştir.⁹⁰ Söz konusu tarihlerde yapılan ortak tatbikata Amerikalı üç general katılmış, ortak bir barışı koruma tatbikatı yapıldığı duyurulmuştur.⁹¹

Ermenistan Genelkurmay Başkanı, 13-16 Ekim tarihleri arasında Vaşington'da açılan bir fuar vesilesiyle temaslarda bulunmak üzere ABD'ye gitmiştir. 16 Ekim'de görüştüğü ABD Genelkurmay Başkanı, büyüyen ABD-Ermenistan askeri bağlarını övmüş, Rusya'nın “bölgedeki zararlı etkisine” karşı koyma çağrısında bulunmuştur.⁹²

88 “Armenia Becomes Largest Importer of Weapons from India”, *MassisPost*, 24 Temmuz 2024, <https://massispost.com/2024/07/armenia-becomes-largest-importer-of-weapons-from-india/>.

89 “Armenian Parliament Speaker Receives Secretary General of Black Sea Economic Cooperation”, *ArmenPress*, 1 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194838>.

90 “Armenia-U.S. Joint Exercise “EAGLE PARTNER 2024” Will Be Held in Armenia”, *ArmenPress*, 6 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195178>.

91 “The Joint Armenia-U.S. Military Exercise “EAGLE PARTNER 2024””, *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 15 Temmuz 2024, <https://mil.am/en/news/12290>.

92 “Top U.S., Armenian Generals Meet in Washington”, *Azattyun Radiokayan*, 17 Ekim 2024, <https://www.azattyun.am/a/33162699.html>.

ABD Dış Yardım Teşkilatı Başkanı S. Power, 8-11 Temmuz tarihlerinde Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.⁹³ Power, Karabağ'ın boşalmasının etnik temizlik olup olmadığının araştırıldığını, Karabağ Ermenilerinin geri dönmesinin sağlanması gerektiğini söylemiş; teşkilatının, kişisel verilerin korunması programını desteklemek üzere 2.4 milyon dolar ek yardımda bulunduğunu duyurmuştur.⁹⁴ ABD Dış Yardım Teşkilatı 5 Eylül'de yapılan bir açıklamada, Ermenistan'a yapılacak yardımın 130 milyon dolar artırıldığını, böylece toplam yardım miktarının 250 milyon dolara ulaştığı bildirilmiştir.⁹⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan NATO'nun 75. yıl dönümü zirvesine davetli olarak, 9-10 Temmuz'da Vaşington'a gitmiştir.⁹⁶ Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı M. Galuzin konuya ilişkin bir açıklama yapmış, "Rusya, Ermenistan'ın NATO zirvesine katılmasına ziyadesiyle teessüf eder." demiştir. Ermenistan'ın tutumunu eleştiren Galuzin ayrıca "Hedefleri Rusya'nın 'stratejik mağlubiyeti' olanlarla bu kadar hızlı şekilde iş birliğini derinleştirmekle Ermenistan kendi güvenliği de dâhil olmak üzere, Güney Kafkaslardaki durumun ciddi biçimde istikrarsızlaşması riskini almaktadır." uyarısında bulunmuştur.⁹⁷

ABD Dışişleri Bakan Yardımcılarından U. Zeya, Gürcistan'dan sonra 17 Temmuz'da Ermenistan'ı ziyaret etmiş, demokratik yönetim süreci ve yolsuzlukla mücadele konularını görüşmüştür.⁹⁸ Ermenistan'ı ziyaret eden bir diğer ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı J. Huck 19 Eylül'de Mirzoyan ile görüşmüş, taraflar stratejik ortaklık ilişkilerinin gelişmesi yönünde ortak çabaların önemini vurgulamıştır.⁹⁹ Beraberinde ABD'nin Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmeleri özel temsilcisi L. Bono olduğu halde Paşinyan tarafından kabul edilen Huck, barış görüşmelerindeki son durum ve ulaşım yollarının açılması konularında bilgi almıştır.¹⁰⁰

93 "USAID Head to Visit Armenia", *ED News*, 8 Temmuz 2024, <https://ednews.net/en/news/world/669040-usaid-head-to-visit-armenia>.

94 "U.S. 'Investigates' Karabakh Exodus to Decide if it's Ethnic Cleansing", *The California Courier*, 11 Temmuz 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/u-s-investigates-karabakh-exodus-to-decide-if-its-ethnic-cleansing/>.

95 "USAID to Increase Assistance to Armenia to \$250 Million", *Report News Agency*, 11 Eylül 2024, <https://report.az/en/region/usaid-to-increase-assistance-to-armenia-to-250-million/>.

96 "Armenian Foreign Minister Takes Part in an Official Reception in Washington", *ArmenPress*, 10 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195405>.

97 "Galuzin: Russia Extremely Regrets Armenia's Participation in Nato Summit in Washington", *News.am*, 11 Temmuz 2024, <https://news.am/eng/news/833511.html>.

98 "Under Secretary Zeya's Travel to Georgia and Armenia", U.S. Department of State, 10 Temmuz 2024, <https://www.state.gov/under-secretary-zeyas-travel-to-georgia-and-armenia/>.

99 "Mirzoyan and US Deputy Secretary of State Huck Discuss Regulation of Armenian-Azerbaijani Relations", *News.am*, 19 Eylül 2024, <https://news.am/eng/news/843355.html>.

100 "Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by US Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 20 Eylül 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/09/20/Nikol-Pashinyan-meeting-20-09>.

ABD’de Kasım 2024’te yapılacak başkanlık seçimi kampanya süreci, her dönemde olduğu gibi, Ermeni örgütlerini ve lobilerini harekete geçirmiş, adaylar üzerinde baskıyı hatta şantajı yoğunlaştırmıştır. Demokrat Parti başkan adayı bu konuda ziyadesiyle nasibini almış, daha açık Ermeni yanlısı tavır koymazsa oy verilmeyeceği yazılı bildirimlerle ifade edilmiştir.¹⁰¹ Bunun sonucu başkan adayı, Başkan Yardımcısı Kamala Harris, Başkan Biden’in daha önceki söylemini de tekrarlayarak, Ermenistan’ın milli gününü kutlama münasebetiyle, 23 Eylül’de aşağıdaki mesajı yayınlamıştır:

“Sevgili Amerikan Ermeni toplumuna:

Ermeni halkının Sovyetler Birliği’nden ayrılıp, özgür ve bağımsız bir ulus olma yönünde seçim yaptığı an olan Ermeni Bağımsızlık Gününü kutladığınız bu tarihte, sizlere en iyi dileklerimi iletiyorum.

Bağımsızlığı kutladığımızda, tahmini 1,5 milyon Ermeni’nin tehcir edildiği, katledildiği ve ölüm marşına gönderildiği Ermeni Soykırımını da asla unutmamalıyız. Bu olay, Ermeni halkının kimliğini şekillendirmeye devam eden bir trajedidir. Ermeni Amerikan toplumunun mukavemeti, ortak Amerikan hikâyemizde bir ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Ermenistan ve komşuları arasında egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı gösteren kalıcı bir barışa olan bağlılığımı sürdürmekteyim.

Dağlık Karabağ’da yerlerinden edilen Ermenilerin güvenli bir şekilde evlerine dönme hakkı, Ermeni halkının itibarının ve bölgede istikrarın yeniden tesis edilmesi bakımından hayati önem taşımaktadır.

Ermenistan’ın demokrasiyi güçlendirme ve bölgede istikrarı teşvik etmeye yönelik çabalarını desteklemeye devam edeceğim.

Ermenistan ve halkı, hepimize özgürlük ve adalet için mücadele etme konusunda ilham veren zengin bir tarihe sahiptir. Uluslarımız arasındaki bağları derinleştirmeye ve ortak değerlerimiz ile hedeflerimizi vurgulayan bir ortaklığı teşvik etmeye kararlıyım. Birlikte daha güvenli, adil ve özgür bir dünya yaratabiliriz.

Sevgilerimle,”¹⁰²

101 Alex Manoukian, “Kamala Harris: A Disappointing Partner for the Armenian Community”, *The Armenian Weekly*, 27 Ağustos 2024, <https://armenianweekly.com/2024/08/27/kamala-harris-a-disappointing-partner-for-the-armenian-community/>.

102 “Vice President Kamala Harris Commemorates Armenian Independence Day” , *The Armenian Weekly*, 24 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/24/vice-president-kamala-harris-commemorates-armenian-independence-day/>.

Her oyun değer taşıdığı bir seçim öncesi diğer başkan adayı Donald Trump da geri duramamış, radikal-militan Ermeni örgütü olan Amerika'nın Ulusal Ermeni Komitesi (ANCA) Trump'a ait 23 Ekim tarihli aşağıdaki sosyal paylaşımı duyurmuştur:

“120 bin Ermeni Hristiyan korkunç bir mezalime uğrarken ve Artsakh'dan [Karabağ'da Ermenilerin iddia ettiği devlet] zorla sürülürken K. Harris hiçbir şey yapmadı. Eğer K. Harris ABD Başkanı olursa, dünyadaki Hristiyanlar güvende olmayacaktır. Ben cumhurbaşkanı olduğumda, mezalime uğrayan Hristiyanları koruyacağım, şiddeti ve etnik temizliği durdurmaya çalışacağım ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında barışı tesis edeceğim”.¹⁰³

Bu söylemlerin oy kazanmak için siyaseten yapıldığının tecrübeyle bilincinde olan ANCA'nın Yönetici Müdürü, “Toplumumuzca sürdürülen çalışmaların Artsakh [Karabağ] ve Ermenistan'ı ulusal seçim kampanyasının konusu ve söylemi yapmasından elbette şükran duyuyoruz, ancak oylarımızı vermek için sözlerden daha fazlasını bekliyor ve hak ediyoruz.” demiş ve Trump'tan seçimden önce somut bazı beklentilerini sıralamıştır. Seçime az bir süre kala, ABD'deki Ermeni lobilerinin genel yaklaşımının Trump yanlısı olduğu ve seçmeni Trump'a oy vermeye davet ettiği görülmüştür.

Metsamor Nükleer Santrali'nin geleceği konusu da Ermenistan'ın Rusya ve ABD ile ilişkileri ve enerji bağımlılığı boyutuyla teknik olduğu kadar, siyasi ve sembolik bir önem kazanmıştır. Rusya devlet şirketi Rosatom tarafından işletilen ve kullanım ömrü 2036 yılına kadar uzatılan mevcut tesisin tekrar Rosatom tarafından yenilenmesi söz konusu iken¹⁰⁴, Paşinyan yönetimi ABD tarafından üretilen daha küçük modüler birimlere ilgi göstermiş, 2022 yılında ABD ile sivil nükleer iş birliği konulu bir anlayış muhtırası imzalamış ve ABD ile görüşmelere başlamıştır.¹⁰⁵ ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ağustos ayında yaptığı açıklamada, ABD'nin Ermenistan'ın sivil nükleer teknoloji transferi talebini incelediğini teyit etmiştir.¹⁰⁶

103 “Trump Vows to Restore Armenia-Azerbaijan Peace if Elected, Slams Harris For Doing ‘Nothing’ During NK Ethnic Cleansing”, *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203077>.

104 “A Joint Armenian-Russian Contract Has Been Signed”, *Armenian Nuclear Power Plant*, 15 Aralık 2023, <https://armeniannpp.am/en/info/noroutyouner/storagrvel-e-hay-rousakan-hamatex-paymanagir.html>.

105 “The United States of America and the Republic of Armenia Sign a Memorandum of Understanding Concerning Civil Nuclear Cooperation”, *U.S. Department of State*, 2 Mayıs 2022, <https://www.state.gov/the-united-states-of-america-and-the-republic-of-armenia-sign-a-memorandum-of-understanding-concerning-strategic-civil-nuclear-cooperation/>.

106 Siranush Ghazanchyan, “US Confirms Nuclear Pact with Armenia ‘Under Consideration’”, *Public Radio of Armenia*, 22 Ağustos 2024, <https://en.armradio.am/2024/08/22/us-confirms-nuclear-pact-with-armenia-under-consideration-civilnet/#:~:text=The%20United%20States%20has%20confirmed,written%20comments%20to%20CivilNet%20Tuesday>.

Ermenistan Amerikan Üniversitesi kaynaklı bir habere göre, ABD Dış Yardım Teşkilatı, yeni bir gelişmiş biyoloji ve çevre bilimleri laboratuvarı kurulması için üniversiteye 1,8 milyon dolar yardımda bulunmuştur. Bu vesileyle basında, Ermenistan’da ABD Savunma Bakanlığı Pentagon’a ait, sadece Amerikalıların çalıştığı 13 biyolojik laboratuvar bulunduğu haberi yer almıştır.

Ermenistan, Uluslararası Havaalanları Birliği tarafından 10 Temmuz’da yapılan açıklamada, Çin Güney Havayollarının 3 Eylül’den itibaren, haftada iki kez, Urumçi-Erivan-Urumçi direkt seferlerinin başlayacağı, bunun Çin ile ilk doğrudan bağlantı olacağı bildirilmiştir.¹⁰⁷ Çin’in Ermenistan Büyükelçisi de haberi teyit etmiştir.

Ermenistan Savunma Bakanı Eylül ayında Çin’i ziyaret etmiş, 10 Eylül’de Çinli mevkidaşı ile yaptığı görüşmede, iki ülke arasında daha yakın askeri bağlar kurulması ele alınmıştır. İki ülke arasında 2012 yılında imzalanmış olan “Askeri ve Askeri-Teknik İş Birliği Antlaşması” bulunmaktadır. Ermenistan Çin’den silah aldığına dair hiçbir açıklamada bulunmamıştır.¹⁰⁸

İngiltere Dışişleri Bakanı’nın 23 Eylül’de sosyal medyada yayınlanan bir mesajında, Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarını “kurtardığını” ifade etmesi Ermenistan’da tepkiyle karşılanmış, Ermenistan’ın İngiltere Büyükelçisi İngiliz Dışişleri nezdinde girişimde bulunarak İngiltere’nin “etnik temizlik” yapıldığı konusundaki politikasında bir değişiklik olup olmadığını sormuştur.¹⁰⁹ Ermeni basınında da İngiliz Bakan’a “kalleş” denmiştir.

Mirzoyan 1 Ekim’de Varşova Güvenlik Forumuna katılmıştır.¹¹⁰ Bu bir Ermenistan Dışişleri Bakanı için bir ilki teşkil etmiştir.

Avrasya Ekonomik Birliği (AEİ) üye ülkeleri hükümet başkanları 1 Ekim’de örgütün Hükümetlerarası Konsey Toplantısı’na ve Avrasya Ekonomik Forumu’nun Genel Oturumu’na katılmak üzere Erivan’da buluşmuştur.¹¹¹

107 “For the First Time Flights to be Operated from Yerevan to China’s Urumqi City”, *ArmenPress*, 10 July 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195404>.

108 “Armenian Defense Minister Visits China”, *Azatoryun Radiokayan*, 12 Eylül 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33117715.html>.

109 “UK Foreign Secretary Says Azerbaijan ‘Liberated’ Nagorno-Karabakh; Yerevan Reportedly Seeks Clarification from Foreign Office”, *Asbarez*, 20 Eylül 2024, <https://www.asbarez.com/uk-foreign-secretary-says-azerbaijan-liberated-nagorno-karabakh-yerevan-reportedly-seeks-clarification-from-foreign-office/>.

110 “Participation of the Foreign Minister of Armenia in the Warsaw Security Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 2 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/02/Mirzoyan_WSF/12879.

111 “Armenia Hosts EEU Prime Ministerial Meeting”, *ArmenPress*, 1 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201110>.

Başbakan Paşinyan ve Dışişleri Bakanı Mirzoyan Fransızca Konuşan Ülkeler Toplantısı'na (Francophonie) katılmak üzere 3 Ekim'de Paris'e gitmiştir.¹¹² Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un daha önce vadedilmiş Erivan ziyareti gerçekleşmeyince, bu Paşinyan tarafından arzulan görüşme için bir vesile olmuştur.

AB Erivan Temsilciliğinden 12 Ekim'de yapılan açıklamada, AB'nin Ermenistan bütçesini takviye etmek üzere, 10 milyon avro savunma yardımından sonra, şimdi 30 milyon avro yardımda bulunacağı duyurulmuştur.¹¹³

Cumhurbaşkanı Haçaturyan 10 Ekim'de Mahtumkuli Fragi anısına düzenlenen uluslararası bir foruma katılmak üzere Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir.¹¹⁴ Haçaturyan daha sonra 14 Ekim'de Kazakistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur.¹¹⁵

Türkiye ile İlişkiler

Devam eden normalleşme süreci dönem içinde etkisini sürdürmüş, üst düzey temaslar ve karşılıklı basında ilişkileri yansıtan haberler yumuşamanın göstergesi olmuştur. Ermeni basınında 31 Mayıs'ta, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Efes-2024 tatbikatında, "Ermenistan üçüncü ülkelerin ve diasporanın zararlı etkisinden sıyrılmalıdır. Bu Ermenistan'ı barışa yaklaştıracaktır. Ermeni halkı geleceklerinin asırlarca bir arada yaşadıkları komşuları, bölge ülkeleri ile iç içe olduğunu anlamalıdır. Bu gelecekte de böyle olacaktır. Ermenistan gerekli olanı yapma cesaretini göstermelidir." beyanında bulunduğu yer almıştır.¹¹⁶

112 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to the French Republic", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 3 Ekim 2024, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/10/03/Nikol-Pashinyan-visiting-France/>.

113 "Head Of EU Delegation to RA: We Will Unlock The Full Potential of Armenia-EU Relations", *News.am*, 12 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/847010.html>.

114 "Working visit of the President Vahagn Khachaturyan to Turkmenistan", *The President of the Republic of Armenia*, 10 Ekim 2024, <https://www.president.am/en/foreign-visits/item/2024/10/10/President-Vahagn-Khachaturyans-working-visit-t-Turkmenistan/>.

115 Adlet Seilkhanov , "Armenian President Vahagn Khachaturyan to Pay Official Visit to Kazakhstan", *"Kazinform" International News Agency*, 12 Ekim 2024, <https://en.inform.kz/news/armenian-president-vahagn-khachaturyan-to-pay-official-visit-to-kazakhstan-9f2ef9/>.

116 "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Efes-2024 Tatbikatı'nın Seçkin Gözlemci Gününde Konuştu", *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 30 Mayıs 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-efes-2024-tatbikatinin-seckin-gozlemci-gununde-konustu>.

Batı'nın da desteğini alan Ermenistan, normalleşme sürecinin somut bir adım olarak, bir an önce sınır kapısının, sınırlı da olsa, açılması talebini dönem boyunca her düzeyde sürdürmüştür. Normalleşme süreci özel temsilcisi Ruben Rubinyan 11 Haziran'da basınla yaptığı söyleşide, Temmuz 2022'de varılan mutabakata rağmen, Türk tarafının Ermenistan sınır kapısını açma adımları atmadığından şikâyet etmiştir.¹¹⁷

18 Haziran'da Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Başbakan Paşinyan bir telefon görüşmesi yapmıştır. Taraflar karşılıklı Kurban Bayramı'nı ve Vardavar Yortu'sunu kutlamış, ilişkilerin ön koşulsuz normalleştirilmesi konusunda siyasi iradeye sahip olduklarını yeniden teyit etmişlerdir. İki lider, iki ülkenin özel temsilcileri arasındaki görüşmelerin devamının önemini de vurgulamış ve varılan mutabakatları teyit etmiştir.¹¹⁸ Bu görüşmeden üç gün sonra Ermenistan bağımsız Filistin Devleti'ni resmen tanıdığını açıklamış¹¹⁹, bu gelişme Türkiye tarafından övgüyle karşılanmıştır.

25 Haziran'da bu kez Dışişleri Bakanları Hakan Fidan ve Ararat Mirzoyan bir telefon görüşmesi yapmıştır.¹²⁰ Ermenistan Dışişleri Bakanlığından yapılan kısa açıklamada, Bakanların aralarında devam eden diyalogu ve bölgesel gelişmeleri görüştikleri, normalleşme süreci kapsamında ortak sınırın Türk ve Ermeni diplomatik pasaport hamilleri ile üçüncü ülke vatandaşlarına açılması konusuna değindikleri kaydedilmiştir.

Mirzoyan Gürcistan'ı ziyareti ve görüşmelerini takiben Gürcistan Dışişleri Bakanı ile 3 Temmuz'da Tiflis'te düzenledikleri ortak basın toplantısında Türkiye ile ilişkiler konusunda, Erivan ile Ankara arasında sağlıklı bir diyalog bulunduğunu, Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini bütünüyle düzenlemek istediğini, daha önce varılan mutabakatların artık uygulanması zamanı geldiğini ifade etmiştir.¹²¹

117 "Turkey Not Implementing Agreement on Border Opening with Armenia", *Asbarez*, 11 Haziran 2024, <https://asbarez.com/turkey-not-implementing-agreement-on-border-opening-with-armenia/>.

118 "President Erdoğan, Prime Minister Pashinyan of Armenia Talk Over Phone", *Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communications*, 19 Haziran 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/engIsh/haberler/detay/president-erdogan-prime-minister-pashinyan-of-armenia-talk-over-phone>.

119 "Armenia says recognises State of Palestine", *RFİ*, 21 Haziran 2024, <https://www.rfi.fr/en/middle-east/20240621-armenia-says-recognises-state-of-palestine?ysclid=m32zdr5u61271709>.

120 "Telephone Conversation between The Ministers of Foreign Affairs of Armenia And Türkiye", *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 25 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/25/mirzoyan_fidan/12712.

121 "Statement by The Foreign Minister of Armenia for The Press Following the Meeting with The Foreign Minister of Georgia", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2024, https://www.mfa.am/en/press-conference/2024/07/03/fms_armenia_georgia/12729.

Cumhurbaşkanı Haçaturyan temmuz başında bir dergiye verdiği kapsamlı mülakatta bölge ülkeleri ile ilişkiler konusundaki soruları yanıtlamış, Türkiye hakkında aşağıdaki ifadelerde bulunmuştur:

“Sürekli olarak Ankara ile ilişkileri normalleştirmeye uğraştık. Bu yönde bazı olumlu gelişmeler oldu. Türkiye’deki deprem felaketi üzerine, insani yardım sağlayan, kurtarma ekibi gönderen ve yardım malzemesi gönderen ilk ülkelerden biri olduk. Bunu takiben Dışişleri Bakanı Mirzoyan Ankara’yı ziyaret etti.

Dışişleri Bakanları arasında, Başbakan ve Cumhurbaşkanı düzeyinde ve özel temsilciler arasında çok sayıda temas oldu. Bazı nispeten küçük hususlarda mutabık kaldık ve ilişkileri geliştirme kararlılığımızda.

Ancak bu ilişkilerin büyük ölçüde Azerbaycan ile görüşmelerimize bağımlı olduğunu hissediyoruz ki bu ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Biz ilişkilerin normalleştirilmesine bağlılığımızı göstermek üzere esaslı gayret gösterdik. Türkiye’nin en büyük komşumuz olduğunu göz önünde bulundurursak, ilişkileri ön koşulsuz olarak normalleştirmek hayattır.

Barışı tesis etmek ve bu süreci hızlandırmak için şimdi daha iyi imkânlar olmasını ümit ediyoruz, özellikle sınırın üçüncü ülke vatandaşlarına açılması gibi mutabakatların uygulanması ve sonunda sınırın tamamen açılması hususunda.

Soğuk Savaş döneminden bu yana kapalı kalan çok az sınırdan biri olan ortak sınırimız, 11-14 Şubat tarihlerinde deprem yardımının ulaşması için kısa bir süre açılması dışında, 1993 yılından beri kapalıdır. Geçmişin bir kalıntısı olan bu kapalılığın değişeceğini ümit ediyoruz.”

Türk Devletleri Teşkilatının (TDT) Şuşa Zirvesi’ne Cumhurbaşkanı’nı temsilen katılan Dışişleri Bakanı Fidan’ın yaptığı konuşmada, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini düzeltme yolunda sürdürülen çabalarda bazı Batılı ülkelerin dengesiz olarak algılanan tutumlarından duyulan endişeyi ifade ettiği, 10 Temmuz’da Ermeni basınında yer almıştır.

Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 28 Şubat’ta Rize’de bir parti toplantısında İsrail saldırıları konusunda kullandığı “Karabağ’a ve Libya’ya nasıl girdiysek” ifadesi konusunda yöneltilen soruya Paşinyan, 31 Ağustos’ta, Ermeni-Türk ilişkilerinde yavaş da olsa bazı olumlu hareketlenmenin olduğu şu sırada bu konuda konuşmak istemediğini ancak konuyu geçiştiriyor görünmemek için şunları söyleyebileceğini ifade etmiştir:

“Geçmişte de resmen açıkladığımız gibi, 44 Gün Savaşı’nda askerlerimiz ve istihbaratımız Türk bayrakları, Türk askerleri, Türk komandoları, birçok yerde yüksek rütbeli subaylar gördü. Ayrıca unutmayalım, 44 Gün Savaşı’ndan önce, büyük çaplı Azerbaycan-Türk askeri manevraları yapıldı, Türk F-16 uçakları ve pilotları savaş süresince havadaydı, ikmali Türk personel yapıyordu”.¹²²

Ermeni Barolar Birliği ABD yönetimine “Magnitsky Yaptırımları” kapsamında, Türkiye’de SADAT kuruluşu ve yöneticisi aleyhinde resmen şikâyetle bulunmuştur.¹²³

Ağustos ayı başında Dışişleri Bakanı Fidan’ın Sabah gazetesinde yayınlanan, Ermenistan ile sınırın Azerbaycan ile Ermenistan’ın ilişkilerinin normalleşmesi halinde açılabileceğini ifade ettiği mülakatı¹²⁴ Ermeni basınında yer almıştır.

Türkiye ve Ermenistan Özel Temsilcileri beşinci görüşmelerini 30 Temmuz’da, ilk defa üçüncü bir taraf aracılığı olmadan, Alişan-Margara ortak sınır kapısında yapmıştır. Bu görüşme hakkında Dışişleri Bakanlığının yaptığı açıklama aşağıdadır:

“Türkiye ile Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Ulusal Meclisi Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan, beşinci toplantılarını 30 Temmuz’da iki ülkenin ortak sınırındaki Alican-Margara sınır kapısında gerçekleştirmişlerdir.

Özel Temsilciler, önceki toplantılarında anlaşmaya vardıkları hususları teyit etmişlerdir.

Özel Temsilciler ayrıca, Akyaka/Akhurik demir yolu sınır kapısının bölgesel gelişmeler doğrultusunda faaliyete geçirilebilmesi durumunda gereken teknik ihtiyaçların değerlendirilmesi ve diplomatik/resmi pasaport hamilleri için karşılıklı vize prosedürlerinin kolaylaştırılması hususlarında da mutabık kalmışlardır.

122 “Prime Minister on Erdogan’s Statement Regarding Turkey’s Participation in 44-day War”, *Lurer*, 31 Ağustos 2024, <https://www.1lurer.am/en/2024/08/31/Prime-Minister-on-Erdogan-s-statement-regarding-Turkey-s-participation-in-44-day-war/1180037>.

123 “Armenian Bar Association Files Global Magnitsky Sanctions Complaint Against Turkey’s SADAT”, *Armenian Bar Association*, 23 Eylül 2024, <https://armenianbar.org/2024/09/23/armenian-bar-association-files-global-magnitsky-sanctions-complaint-against-turkeys-sadat/>.

124 “Dışişleri Bakanı Fidan, Sabah’a Konuştu: İsrail, Maliyet Ödemeden Durmayacak”, *Sabah*, 1 Ağustos 2024, <https://www.sabah.com.tr/galeri/gundem/disisleri-bakani-fidan-sabaha-konustu-israil-maliyet-odemeden-durmayacak/20>.

Özel Temsilciler son olarak, nihai amacı tam normalleşme olan bu süreci ön koşulsuz olarak sürdürmek konusundaki mutabakatı da teyit etmişlerdir.”¹²⁵

Akdamar Kilisesi’nde 8 Eylül’de 12. kez yıllık dini ayinin yapıldığı, ayini İstanbul Ermeni Patriği’nin yönettiği, Türkiye’den ve dışarıdan birçok Ermeni’nin ayine katıldığı Ermeni basınında yer almıştır.¹²⁶

Ermenistan’ın Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’ne (GKRY) akredite Yunanistan Büyükelçisi adayı ziyaretinde, 28 Eylül’de bir GKRY gazetesine verdiği mülakatta, Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin halledilmesi kapsamında Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin de halledilmesinin önem taşıdığını, bunun bölgede istikrarlı bir barışın tesisine katkıda bulunacağını söylemiştir.¹²⁷

10 Eylül’de düzenlenen “Erivan Diyalogu Forumu”nda konuşan Özel Temsilci Rubinyan şunları demiştir:

“Dış dünyada Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin durumu hakkında yanlış bir anlayış vardır. Birçok kişi iki ülke arasında normal diplomatik ilişki bulunmamasının sebebinin tarihi sorunlar olduğunu düşünmektedir. Ancak durum böyle değildir. Ermenistan her zaman Türkiye ile düzenli ilişkiler kurmaya, diplomatik ilişki tesisine, sınırların açılmasına hazır olmuştur. Eğer Türk komşularımızın siyasi iradeleri olsa, yarın bile düzenli ilişkiler kurabiliriz.”¹²⁸

Aynı forumda konuşan eski TBMM milletvekili G. Paylan, “sınıra yakın Türk kentlerinde yaşayan sınırın açılmasını ister zira bunun kendileri için yararlı olacağını farkındadırlar.” görüşünü ileri sürmüştür.¹²⁹ Rubinyan, 20 Eylül’de Ermenistan’ı ziyaret eden ABD Dışişleri Bakan yardımcısı J. Huck ve

125 “No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 30 Temmuz 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-152_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

126 “The 12th Liturgy Was Held in the Armenian Holy Cross Church of Aghtamar Island, in Which the Delegation of Western Armenia also Participated”, *Western Armenia TV*, 10 Eylül 2024, https://westernarmeniatv.com/en/society_en/the-12th-liturgy-was-held-in-the-armenian-holy-cross-church-of-aghtamar-island-in-which-the-delegation-of-western-armenia-also-participated/.

127 “Turkey’s Normalization of Relations with Armenia Will Contribute to Azerbaijan Acting More Constructively in Negotiations: Ambassador Mkrtchyan’s Interview with Financial Mirror”, *ArmenPress*, 28 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194704>.

128 “If Turkey Shows Political Will, We Can Have Normalized Relations Even Tomorrow: Rubinyan”, *Lurer*, 10 Eylül 2024, <https://www.lurer.am/en/2024/09/10/If-Turkey-shows-political-will-we-can-have-normalized-relations-even-tomorrow-Rubinyan/1185210>.

129 “Garo Paylan Weighs in on Aliyev’s ‘Biggest Fear’ And Erdogan’s Deliberations Regarding Armenian Border Opening”, *ArmenPress*, 11 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199587>.

beraberinde L. Bono ve C. Prince ile görüşmüş; yapılan açıklamada, bölgesel güvenliğe ilişkin konuların ve Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecinin ele alındığı belirtilmiştir.¹³⁰

Rubinyan 23 Eylül'de yaptığı bir konuşmada, Ermenistan'daki AB Büyükelçilerinin Ermenistan-Türkiye sınırına bir inceleme ziyareti yaptığını, üst düzey bir Ermeni yetkilinin sınır kapısı çalışmaları hakkında bilgi verdiğini, sınır kapısının Ermenistan tarafında hazır olduğunu ancak Türk tarafından, varılan mutabakatı uygulamak üzere hiçbir adım atılmadığını ifade etmiş ve şunları eklemiştir:

“Eğer Türkiye siyasi irade gösterirse Ermeni tarafı sınırı açmaya hazırdır.¹³¹ Bu durumun nedeni kesinlikle Ermeni tarafındaki irade eksikliği değildir. Ermeni tarafının bu siyasi iradesi vardır. Biz yarın diplomatik ilişki kurmaya, sınırları açmaya hazırız ve ümit ediyoruz Türkiye'den de benzer bir tutum ve uygun hareketi görürüz.”

Özel Temsilci'nin Türk tarafınca en yetkili ağızlardan ifade edilen, Ermenistan'dan barış ve istikrar yönünde atması beklenen adımları dikkate almadığı ve üçüncü taraflar nezdinde baskı için destek arayışı girişimlerini açıkça sürdürdüğü bir kez daha görülmüştür.

Rubinyan bu iddialarını 12 Ekim'de daha suçlayıcı ifadelerle yinelemiş, “Ankara'daki siyasi irade eksikliği ilişkilerin normalleşmesini engelliyor.” demiştir. Erivan'da bir konferansta yaptığı konuşmada şunları ifade etmiştir:

“Türkiye'de Ermeni diasporasının tutumunun normalleşme yolunda engel oluşturduğuna dair yanlış bir algılama bulunmaktadır. Birçok olayda görüldüğü gibi, durum böyle değildir. 2010'larda futbol diplomasinden bahsedilirken veya protokoller imzalanırken durum böyle değildi. Zamanın Ermenistan hükümeti Türkiye ile ilişkileri ön koşulsuz olarak derhal normalleştirmeye hazırdı. Ermenistan-Türkiye normalleşmesinin önündeki tek engel Türkiye'nin siyasi iradesinin eksikliğidir.”¹³²

130 “Ruben Rubinyan meets with U.S. Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck”, *Lurer*, 20 Eylül 2024, <https://lurer.com/article/596455/en?ysclid=m330n7a4nn40087561>.

131 “EU Ambassadors Visit ‘Margara’ Checkpoint on Armenian-Turkish Border”, *Arka News Agency*, 23 Eylül 2024, https://arka.am/en/news/politics/eu_ambassadors_visit_margara_checkpoint_on_armenian_turkish_border/.

132 “Ankara’s Lack of Political Will Obstructing Armenia-Turkey Normalization, Yerevan Says”, *Asbarez*, 12 Ekim 2024, <https://asbarez.com/ankaras-lack-of-political-will-obstructing-armenia-turkey-normalization-yerevan-says/>.

Bunlar bir özel temsilci için talihsiz ifadelerdir. Gerçeklerin çarpıtılmış yorumlarına ve propaganda söylemlerine itibar ettiği izlenimi vermektedir. Bu ifadeler kuşkusuz, İran'ın ve Gürcistan'ın içinde bulunduğu sıkıntılı dönemde, bir an önce Türkiye sınırının açılması hırçınlığını da yansıtmaktadır.

Rubinyan aynı konuda 27 Ekim'de basında çıkan beyanında, daha ılımlı bir dil kullanmış, sınırın kendi taraflarında her türlü hazırlığın tamamlandığını, Türkiye'nin hareketsizliğinin sebebi hakkında konuşamayacağını, Türkiye ile normalleşme süreci her ne kadar Ermenistan-Azerbaycan barış müzakereleri ile bağlantılı ise de, iki ayrı diplomatik kanaldan yürüdüğünü, Türkiye ile sağlanacak gelişmenin Azerbaycan ile barış sürecine büyük katkısı olabileceğini ifade etmiştir.

14-15 Eylül tarihlerinde düzenlenen Bakü Güvenlik Konferansı'nda konuşan Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanı İbrahim Kalın, bölgede kalıcı bir barışın Zangezur Koridoru'nun açılışına katkıda bulunacağını, bunun da Azerbaycan-Ermenistan- Nahçıvan-Türkiye-Avrupa doğrudan ulaşım bağına sağlayacağını vurgulamıştır.¹³³

Pasinyan 18 Eylül'de yaptığı bir konuşmada, Ermenistan, Türkiye ile diplomatik ilişki kuralmalı ve sınır açılmalıdır beyanında bulunmuş ve şunları ifade etmiştir:

“Eğer ben kendimi Türkiye’de yapılan tartışmaları izleyen bir gözlemci yerine koyarsam, algılarda çok büyük değişiklikler olduğunu söyleyemem, fakat bazı algılarda değişiklik olduğu açıktır. Ermenistan’ın ve Türkiye’nin Özel Temsilcileri arasındaki görüşmeleri ve müzakereleri, pratikte büyük sonuçlar sağlamasa da, azımsayamam zira iki ülkenin görüşüyor olması çok önemlidir. Geçmişte kamuya açık beyanlarla tartıştığımız konuları artık diplomatik kanallardan tartışmak, açıklamak ve açıklamalar almak imkânına sahibiz.”¹³⁴

BM Genel Kurulu münasebetiyle ABD’ye giden Cumhurbaşkanı Erdoğan 24 Eylül’de New York Türkevi’nde, keza BM Genel Kuruluna katılmak üzere ABD’de bulunan, Paşinyan ile görüşmüştür.¹³⁵ Ermenistan tarafından

133 Tuğba Altun, “Armenia-Azerbaijan Peace Crucial for Caucasus Stability, Says Turkish Intelligence Chief”, *Anadolu Agency*, 17 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-azerbaijan-peace-crucial-for-caucasus-stability-says-turkish-intelligence-chief/3332315>.

134 “Armenia PM: Not Big but Certain Change of Perceptions Taking Place in Turkey”, *News.am*, 18 Eylül 2024, https://news.am/eng/news/843027.html#google_vignette.

135 “President Erdoğan Meets with PM Pashinyan of Armenia”, *Presidency of the Republic of Türkiye*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/153707/president-erdogan-meets-with-pm-pashinyan-of-armenia>.

görüşmeye ilişkin verilen bilgide, iki liderin Ankara ile Erivan arasında 2022 yılından bu yana varılan mutabakatları ayrıntılı biçimde gözden geçirdikleri ve normalleşme sürecine yeni bir ivme kazandırmak konusunda anlaştıkları kaydedilmiş, Paşinyan'ın Cumhurbaşkanı Erdoğan'a Ermenistan-Azerbaycan müzakere sürecinde mevcut durum hakkında bilgi verdiği, kısmi bir barış anlaşması imzalanması konusunda yaptığı müteaddit teklifleri Azerbaycan'ın reddettiğini söylediği belirtilmiştir. Cumhurbaşkanlığından yapılan İngilizce açıklamada, Türkiye ve Ermenistan arasında koşulsuz bir normalleşme yönünde önemli gelişme sağlandığı, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın diyalog sürecini devanı hususunda samimi destek ifade ettiği, Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı bir barışın tesisini ve iki ülke arasında önümüzdeki dönemde sağlam bir dostluğu Ankara'nın desteklediğini vurguladığı belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada da Azerbaycan-Ermenistan barış sürecinde kaydedilebilecek gelişmelerin Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine de olumlu etki yapacağını ifade etmiştir.¹³⁶

Ermenistan'da Paşinyan karşıtı muhalif kesim ve Diasporadaki yandaşları Paşinyan'ın Türkevi'ne gitmesini, elinde Cumhurbaşkanı'nın kitabı ile poz vermesini ağır şekilde eleştirmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Vahan Kostanyan 30 Eylül'de *Anadolu Ajansı'na* yaptığı bir açıklamada, iki liderin New York görüşmesi sonrası, Türkiye ile normalleşme sürecindeki “olumlu hareketlenmeden” Ermenistan'ın duyduğu memnuniyeti ifade etmiş, ilişkileri “tam normalleştirmeye” hazır olduklarını yinelemiş, Kars-Gümrü demir yolunun açılmasının Ermenistan için Avrupa'ya, Türkiye için Orta Asya ve Çin'e yeni bir kapı olabileceğini söylemiştir.¹³⁷

Parlamentoda bir milletvekilinin, İran'ın Orta Doğu'da savaşa çekildiği, Gürcistan'ın Batı ile ilişkilerinin bozulduğu bir ortamda hükümet ne gibi tedbirler alıyor sorusuna Paşinyan 2 Ekim'de verdiği yanıtta, Ermenistan yönetiminin dış politikada dengeli bir yaklaşım içinde olduğunu, örneğin 3+3 Platformu'na katılmasının başta eleştirildiğini, oysa bunun doğru bir karar olduğunu, bölgesel iş birliği mantığına uyduğunu vurgulamıştır. Devamla, Ermenistan-İran dostluk ilişkilerinin doğal olduğunu, siyasi bir tercih

136 “‘Gazze’de Sadece Çocuklar Değil, Aynı Zamanda Birleşmiş Milletler Sistemi Ölüyor”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/153686/-gazze-de-sadece-cocuklar-degil-ayni-zamanda-birlesmis-milletler-sistemi-oluyor->.

137 Rabia İclal Turan, “Armenia Ready for ‘Full Normalization’ with Türkiye, Welcomes ‘Positive Dynamics’”, *Anadolu Agency*, 28 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/armenia-ready-for-full-normalization-with-turkiye-welcomes-positive-dynamics-3344531#>.

olmadığını, iki komşu devletin doğal bağlarından kaynaklandığını, aynı şeyin Gürcistan ile ilişkiler için de söylenebileceğini kaydetmiş, hâlihazırda Ermenistan'ın gayretlerinin Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini geliştirmeye odaklandığını, bütün bu çabalarının tek hedefinin ülkenin güvenliğini sağlamak olduğunu söylemiştir.¹³⁸ Sözlerini “Bağımsızlık tarihimiz boyunca, devletin güvenliği ümitlerimizi askere bağladık. Ancak bu yaklaşım yanlıştır ve tutmamıştır. Devletimizin güvenliğinin yegâne garantisi barış ve komşularımızla iyi ilişkiler bulunmasıdır. Açıkça, başka garanti yoktur.” diyerek tamamlamıştır.

Cumhurbaşkanı Haçaturyan uluslararası bir foruma katılmak üzere gittiği Türkmenistan'da 12 Ekim'de basına verdiği bir mülakatta Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerinde durmuş, her iki ülkenin de normalleşme süreci ile ilişkilerde yeni bir safhanın olgunlaşmakta olduğu yönünde aynı algıyı paylaştığını ifade etmiştir. Haçaturyan, toplantıya katılan TBMM Başkanı ile kısa bir görüşmesi olduğunu, barış içinde yaşama, sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması gibi ortak konuları ele aldıklarını, her iki tarafın arzularının ve algılarının da aynı olduğunu memnuniyetle belirtmiştir. Haçaturyan iki ülke sınırlarının üçüncü ülke vatandaşlarına ve diplomatik pasaport hamillerine açılmasının önemini ve ivediliğini de vurgulamış, Azerbaycan ile ulaşım yollarının açılması konusunda ise “Barış Kavşakları” projesi kapsamında, bilinen tutumlarını tekrarlamıştır.¹³⁹

TBMM Başkanı 14 Ekim'de Cenevre'de Ermeni mevkidaşı ile görüşmüş, Ankara'nın Azerbaycan'ı Ermenistan üzerinden Nahçıvan'a ve Türkiye'ye bağlayacak koridora atfettiği önemi vurgulamıştır.¹⁴⁰

İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Yol Federasyonu Dünya Kongresi'ne katılan Ermenistan Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanı 15 Ekim'de Türkiye Ulaştırma ve Altyapı Bakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.¹⁴¹ Ermenistan basını bu görüşmeye geniş yer vermiş; görüşme içeriği hakkında bir açıklama yapılmamış olsa da bizatihi bu iki bakanın görüşmüş olması önemli olduğunu belirtmiştir.

138 Siranush Ghazanchyan, “Armenia's Foreign Policy ‘on The Right Track’ – PM”, *Public Radio of Armenia*, 2 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/02/armenias-foreign-policy-on-the-right-track-pm/>.

139 “Armenia-Türkiye Normalization Could Become Reality in Foreseeable Future, Says President Khachaturyan”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202129>.

140 Astghik Bedevian, “Turkey Insists on Azeri Corridor Through Armenia”, *Azatoryun Radiokayan*, 15 Ekim 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33159524.html>.

141 Aline Grigoryan, “Armenia's Minister of Territorial Administration Meets With Turkish Minister of Transport and Infrastructure”, *Finport*, 16 Ekim 2024, https://finport.am/full_news.php?id=51388&lang=3&ysclid=m3318981he60903565.

Türk Dışişleri Bakanlığında 17 Ekim’de yapılan kısa bir açıklamada, 3+3 Güney Kafkasya Bölgesel İşbirliği Platformu’nun üçüncü toplantısının 18 Ekim’de İstanbul’da düzenleneceği, Türkiye Dışişleri Bakanının ev sahipliğinde gerçekleşecek toplantıya Azerbaycan, Ermenistan, İran ve Rusya Dışişleri Bakanlarının katılacağı duyurulmuştur.

Dışişleri Bakanı Fidan 18 Ekim’de toplantıyı açışı konuşmasında, Güney Kafkasya İşbirliği Platformu’nun üçüncü toplantısının bölgesel sahiplenme temeline oturduğunu, bölge ülkelerinin karşılaştıkları sorunları en iyi çözecek durumda olduklarını, platformun temel amacının Güney Kafkasları yakından ilgilendiren her konunun ele alınabileceği bir forum ihtiyacını karşılamak olduğunu belirtmiştir. Bakan Fidan toplantı sonunda Türkiye’nin vizyonunu da yansıtan, toplantıda ele alınan başlıca konuları kapsayan bir ortak bildiri yayınlanmasını öngördüklerini de sözlerine eklemiştir.¹⁴²

Toplantının sonuçlanmasından sonra toplantı hakkında Dışişleri Bakanlığının yayınladığı 18 Ekim tarihli açıklama aşağıdadır:

“3+3 Bölgesel İşbirliği Platformunun üçüncü toplantısı, Sayın Bakanımızın ev sahipliğinde 18 Ekim 2024 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilmiştir.

Toplantıya Azerbaycan, Ermenistan, İran ve Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanları katılmıştır.

Bu platformun başlıca amacı, bölgesel sahiplenme anlayışıyla, Güney Kafkasya’da karşılıklı yarar temelinde çok taraflı iş birliğinin geliştirilmesidir.

Toplantıda, Güney Kafkasya’da kalıcı barış ve istikrarın tesisine ve bölgesel kalkınmaya ilişkin konular ele alınmıştır. Somut projeler yoluyla bölgesel iş birliğinin derinleştirilmesi üzerinde fikir alışverişinde bulunulmuştur.

Söz konusu toplantının sonunda bir Ortak Bildiri kabul edilmiştir.

Ortak Bildiride, bölgesel ekonomik iş birliğinin ülkeler arası güven tesisi ile refah ve istikrara olan katkılarına vurgu yapılmıştır. Ulaştırma,

142 Muhammet Tarhan, Sümeyye Dilara Dinçer, “Bakan Fidan: Güney Kafkasya’ya Bakışımızın Temelinde Bölgesel Sahiplenme Anlayışımız Bulunmakta”, *Anadolu Ajansı*, 18 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-fidan-guney-kafkasyaya-bakisimizin-temelinde-bolgesel-sahiplenme-anlayisimiz-bulunmakta/3366083>.

iletişim, ticaret, enerji, yatırım ve bağlantısallık alanlarındaki iş birliği fırsatlarını değerlendirmek konusunda mutabık kalınmıştır.

Bildiride ayrıca, bölgede barışın ve istikrarın diyalog yoluyla sağlanmasının önemi vurgulanmıştır.

Konuk Bakanlar, toplantı ertesinde Sayın Cumhurbaşkanımızca kabul edilmiştir.

Türkiye, Güney Kafkasya’da kalıcı barışın sağlanması ve iş birliğinin güçlendirilmesi amacıyla bölge ülkeleriyle çalışmaya devam edecektir.”¹⁴³

Toplantı sonunda yayınlanan ortak bildirin metni aşağıdadır:

- “1- Moskova ve Tahran’da 3+3 formatında gerçekleştirilen daha önceki toplantıları hatırlatmışlardır.
- 2- Bölgesel ve uluslararası barış ve istikrarı tehlikeye atan mevcut karmaşık gelişmeler karşısında 3+3 Bölgesel İşbirliği Platformu’nun yeniden toplanmasının önemini vurgulamış ve 3+3 formatı bünyesinde iş birliğinin daha da artırılması konusunda mutabık kalmışlardır.
- 3- Karşılıklı çıkarların gerçekleştirilmesine yönelik ortak gayretlerden doğan iyi komşuluk ilişkilerine sahip olunmasının hayati gerekliliği ışığında, Birleşmiş Milletler Şartı’nın tüm ilkeleri temelinde; anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümünün, egemenliğe saygının, siyasi bağımsızlığın, toprak bütünlüğünün, uluslararası alanda tanınan sınırların dokunulmazlığının, içişlerine karışmamanın, güç kullanma tehdidinin veya kullanımının yasaklanması ve insan haklarına saygının önemini bir kez daha teyit etmişlerdir.
- 4- Bölge Ülkelerinin birincil rolü doğrultusunda ve diyalogun, bölgesel iş birliği fırsatlarının değerlendirilmesinin ve öne çıkan uluslararası meseleler hakkında samimi bir şekilde görüş alışverişinde bulunabilmenin önemini vurgulayarak bölgeyi ilgilendiren önemli konuları ele almışlardır.

143 “No: 216, 18 Ekim 2024, İstanbul’da Düzenlenen 3+3 Bölgesel İşbirliği Platformunun Üçüncü Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, <https://www.mfa.gov.tr/no-216-istanbul-da-duzenlenen-3-3-guney-kafkasya-bolgesel-isbirligi-platformunun-ucuncu-toplantisi-hk.tr.mfa>.

- 5- Bölgedeki tüm ülkeler arasındaki ilişkilerin normalleşmesi ve gelişmesi yönündeki olumlu dinamikleri takdirle karşılamışlardır.
- 6- Bölgesel ekonomik iş birliğinin bölgesel güven inşasında, refahta ve istikrarda oynadığı yapıcı rolü ve bunun da ihtilafı konuları dönüştürerek ekonomik ve ticari kalkınma fırsatları sunma yoluyla tüm bölge halklarına fayda sağladığını belirterek; ulaşım, iletişim, ticaret, enerji, yatırım ve bağlantısallık alanlarında daha fazla iş birliği fırsatının araştırılması konusunda mutabık kalmışlardır.
- 7- Eğitim, bilim, turizm, kültür ve spor alanlarında ortak projelerin teşvik edilmesi amacıyla kültürel iş birliğinin ve halklar arası temasların önemini vurgulamışlardır.
- 8- İkili görüşmelerin sürdürülebilir bölgesel barış ve ekonomik kalkınmaya yönelik çok taraflı istişareleri tamamlayıcı nitelikte olacağı konusunda mutabık kalmıştır.
- 9- 3+3 Platformunun kapılarının Gürcistan'ın katılımına daima açık olacağını yinelemişlerdir.
- 10- Orta Doğu'da tırmanan duruma ilişkin görüş alışverişinde bulunmuş, BM Şartı ve uluslararası insancıl hukuk ilkelerinin bölgesel barış ve güvenliği tehlikeye atabilecek ciddi ihlallerini şiddetle kınamış, uluslararası hukuka saygı gösterilmesi, derhal ateşkes yoluyla tüm saldırganlıklara ve zulümlere son verilmesi ve etkilenenler için insani yardıma engelsiz erişim çağrısında bulunmuşlardır.
- 11- Bölgemize yakın alanlarda terör ve suç faaliyetlerindeki artışı kabul ederek, ilgili BM Güvenlik Konseyi kararları uyarınca terörizmin her türüne ve tezahürüne karşı iş birliği yapma taahhütlerini ifade etmişlerdir.
- 12- "3+3" Bölgesel İşbirliği Platformunun düzenli bakanlar toplantılarının ve ortak ilgi alanlarındaki istişarelerin, bölgede güven ve iş birliği ortamının geliştirilmesi ve sağlamlaştırılması açısından taşıdığı önemin altını çizmişlerdir.
- 13- Bir sonraki toplantının yeri ve tarihinin diplomatik kanallar aracılığıyla kararlaştırılması hususunda mutabık kalmışlardır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, İran İslam Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanları, Türkiye

Cumhuriyeti Dışışleri Bakanı'na ev sahipliği ve toplantının başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi dolayısıyla teşekkür etmişlerdir.”¹⁴⁴

Toplantıya katılan Bakanlar Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından da kabul edilmiştir.

Toplantı katılan bakanlar arasında ikili görüşmelere de olanak sağlamıştır. Azerbaycan-Ermenistan Dışışleri Bakanlarının yaklaşık 55 dakika süren görüşmesi sonrası Ermenistan Dışışleri Bakanlığından yapılan kısa açıklamada, taraflar “anlaşmayı kısa bir süre içinde tamamlama ve sonuçlandırma gayretlerini sürdürme hususunda anlaşmıştır.”¹⁴⁵

Türkiye-Ermenistan Dışışleri Bakanlarının görüşmeleri hakkında Ermenistan Dışışleri Bakanlığından yapılan açıklamada, tarafların ikili gündemde bulunan konuları ve ilişkilerin bütünüyle normalleşmesi amacıyla devam eden Ermenistan-Türkiye diyalogunu görüştükleri, Mirzoyan'ın bu süreçte varılan anlaşmaların uygulanmasının önemini teyit ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁶ Mirzoyan daha önce toplantıda yaptığı konuşmada da, kendi taraflarında sınır kapısı çalışmalarının tamamlandığını, Gümrü-Kars demir yolu konusundaki gelişmelerden duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.

Mirzoyan İran Dışışleri Bakanı ile de ikili bir görüşme yapmıştır. Görüşmede, bölgesel ekonomik ve ulaşım bağlantılarının egemenlik ve yetkiye saygı çerçevesinde açılması ilkesel yaklaşımının teyit edildiği kaydedilmiştir.¹⁴⁷

Rusya Dışışleri Bakanı basına yaptığı açıklamada, “Biz, Türkler ve İran'lılar meslektaşlarımıza, Erivan ve Bakü'nün 3+3 Platformunu barış anlaşması çalışmalarını tamamlamada kullanmalarını teklif ettik” demiştir. Konuya ilişkin olarak 23 Ekim'de Parlamentoda bir soruyu yanıtlayan Mirzoyan, “3+3 formatının Ermenistan-Azerbaycan müzakereleri için bir platform olarak

144 “‘3+3’ Bölgesel İşbirliği Platformu Üçüncü Toplantısı Ortak Bildirisi, 18 Ekim 2024”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, <https://www.mfa.gov.tr/3-3-bolgesel-isbirligi-platformu-ucuncu-toplantisi-ortak-bildirisi-18-ekim-2024.tr.mfa>.

145 “Azerbaijani and Armenian Foreign Ministers Agreed to Continue Negotiations on Peace Agreement”, *Azertag*, 18 Ekim 2024, https://azertag.az/en/xeber/azerbaijani_and_armenian_foreign_ministers_agreed_to_continue_negotiations_on_peace_agreement-3236218.

146 “The Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 18 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/18/Mirzoyan_Fidan/12898.

147 “Armenia, Iran FMs Meet in Istanbul on Sidelines of 3+3 Platform”, *News.am*, 18 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/848001.html>.

kullanılması hususunda masada bir teklif yoktur. Böyle bir teklif olsaydı dahi, Ermenistan bunu uygun bulmaz” demiştir.¹⁴⁸

Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 23 Ekim’de yapılan açıklamada, Ankara’da TUSAŞ merkezine yapılan saldırıya ilişkin olarak, Ermenistan’ın terörün her şekline ve böyle şiddet içeren hareketlere karşı olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁹

148 Nigar Abbasova, “Lavrov: Russia, Türkiye, Iran Offered Baku, Yerevan to Use 3+3 Platform to Complete Work on Peace Treaty”, *Report News Agency*, 18 Ekim 2024, <https://report.az/en/foreign-politics/lavrov-russia-turkiye-iran-offered-baku-yerevan-to-use-3-3-platform-to-complete-work-on-peace-treaty/?ysclid=m331kkym55869640423>.

149 “Armenian Foreign Ministry Condemns Armed Attack in Ankara”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203065>.

KAYNAKÇA

Adlet Seilkhanov, “Armenian President Vahagn Khachaturyan to Pay Official Visit to Kazakhstan”, “Kazinform” *International News Agency*, 12 Ekim 2024, <https://en.inform.kz/news/armenian-president-vahagn-khachaturyan-to-pay-official-visit-to-kazakhstan-9f2ef9/>.

Alex Manoukian, “Kamala Harris: A Disappointing Partner for the Armenian Community”, *The Armenian Weekly*, 27 Ağustos 2024, <https://armenianweekly.com/2024/08/27/kamala-harris-a-disappointing-partner-for-the-armenian-community/>.

Ali Gasimov, “President Joe Biden Sends Letter to President İlham Aliyev”, *Trend News Agency*, 21 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3959437.html>.

Aline Grigoryan, “Armenia’s Minister of Territorial Administration Meets With Turkish Minister of Transport and Infrastructure”, *Finport*, 16 Ekim 2024, https://finport.am/full_news.php?id=51388&lang=3&ysclid=m3318981he60903565.

Ani Avetisyan, “Armenia Recalls Ambassador from Belarus Amid Rising Tension with Russia”, *Eurasianet*, 14 Haziran 2024, <https://eurasianet.org/armenia-recalls-ambassador-from-belarus-amid-rising-tension-with-russia>.

Arshaluis Mgdesyanyan, Birth Rate in Armenia Drops by 7.6%, Mortality Rises by 6.3% in First Seven Months of 2024, *The California Courier*, 6 Eylül 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/birth-rate-in-armenia-drops-by-7-6-mortality-rises-by-6-3-in-first-seven-months-of-2024/>.

Arshaluys Barseghyan, “Armenia extends protection status for Nagorno-Karabakh Armenians”, *OC Media*, 18 Ekim 2024, <https://oc-media.org/armenia-extends-protection-status-for-nagorno-karabakh-armenians/>.

Astghik Bedevian, “Turkey Insists on Azeri Corridor Through Armenia”, *Azatutyun Radiokayan*, 15 Ekim 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33159524.html>.

“A Joint Armenian-Russian Contract Has Been Signed”, *Armenian Nuclear Power Plant*, 15 Aralık 2023,

<https://armeniannpp.am/en/info/noroutyounner/storagrvel-e-hay-rousakan-hamatex-paymanagir.html>.

“After Stern Criticism from Russia, Armenia Amends History Textbook”, *Asbarez*, 16 Ağustos 2024, <https://www.asbarez.com/after-stern-criticism-from-russia-armenia-amends-history-textbook/>.

“Agreement on Mutual Assistance of Customs Authorities Signed Between Armenia and The USA”, *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139307>.

“Ankara’s Lack of Political Will Obstructing Armenia-Turkey Normalization, Yerevan Says”, *Asbarez*, 12 Ekim 2024, <https://asbarez.com/ankaras-lack-of-political-will-obstructing-armenia-turkey-normalization-yerevan-says/>.

“ARF Western U.S.A. 58th Regional Convention Statement”, *Asbarez*, 2 Temmuz 2024, <https://asbarez.com/arf-western-u-s-a-58th-regional-convention-statement/>.

“Armenia Becomes Largest Importer of Weapons from India”, *MassisPost*, 24 Temmuz 2024, <https://massispost.com/2024/07/armenia-becomes-largest-importer-of-weapons-from-india/>.

“Armenia Condemns Fresh ‘Azerbaijani Aggression’ Against Karabakh”, *Azatutyun Radiokayan*, 19 September 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32599494.html>.

“Armenia Could Act As Bridge Connecting Iran with Europe And Eurasia to Expand Iran’s Trade in the Region”, *Tabnak*, 2 Ekim 2024, [https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-seek-expanding-bilateral-trade-to-us\\$-3-blm-%C2%A0%C2%A0](https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-seek-expanding-bilateral-trade-to-us$-3-blm-%C2%A0%C2%A0)

“Armenia Didn’t Join Two Statements at CIS Council of Foreign Ministers Meeting”, *ArmenPress*, 7 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201731>.

“Armenia Faces 48% Drop in Remittances, Heavily Reliant on Russia and US”, *Caucasus Watch*, 4 Eylül 2024, <https://caucasuswatch.de/en/news/armenia-faces-48-drop-in-remittances-heavily-reliant-on-russia-and-us.html>.

- “Armenia Hosts EEU Prime Ministerial Meeting”, *ArmenPress*, 1 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201110>.
- “Armenia Never Agreed to the Involvement of Third Countries in Ensuring the Security of Communications - PM”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201804>.
- “Armenia PM: Not Big but Certain Change of Perceptions Taking Place in Turkey”, *News.am*, 18 Eylül 2024, https://news.am/eng/news/843027.html#google_vignette.
- “Armenia Proposes Joint Investigations of Ceasefire Violations; Azerbaijan Unlikely to Accept”, *The Armenian Report*, 24 Haziran 2024, <https://www.thearmenianreport.com/post/armenia-proposes-joint-investigations-of-ceasefire-violations-azerbaijan-unlikely-to-accept>.
- “Armenia says recognises State of Palestine”, *RFİ*, 21 Haziran 2024, <https://www.rfi.fr/en/middle-east/20240621-armenia-says-recognises-state-of-palestine?ysclid=m32zdr5u61271709>.
- “Armenia Skips CSTO Defense Ministers’ Meeting in Almaty”, *ArmenPress*, 31 Mayıs 2024, <https://armenpress.am/en/article/1138417>.
- “Armenia Skips CSTO Drills In Kazakhstan”, *Azatutyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32053026.html>.
- “Armenia to Boost Defense Spending by 20% in 2025”, *Report News Agency*, 28 Ekim 2024, <https://report.az/en/region/armenia-to-boost-defense-spending-by-20-in-2025/>.
- “Armenia to Participate in CIS Informal Summit”, *ArmenPress*, 4 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199014>.
- “Armenia, Iran FMs Meet in Istanbul on Sidelines of 3+3 Platform”, *News.am*, 18 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/848001.html>.
- “Armenia’s Decision to Freeze Participation in CSTO Sufficient for Now, PM Pashinyan Says”, *APA*, 31 Ağustos 2024, <https://en.apa.az/cis-countries/armenias-decision-to-freeze-participation-in-csto-sufficient-for-now-pm-pashinyan-says-446794>
- “Armenia’s Foreign Minister Says Azerbaijan Lacks “Political Will” to Sign Peace Deal, Warns of Possible Military Action”, *Zartnck*, 2 Ekim 2024,

<https://zartokmedia.com/2024/10/02/armenias-foreign-minister-says-azerbaijan-lacks-political-will-to-sign-peace-deal-warns-of-possible-military-action/>.

“Armenian Bar Association Files Global Magnitsky Sanctions Complaint Against Turkey’s SADAT”, *Armenian Bar Association*, 23 Eylül 2024, <https://armenianbar.org/2024/09/23/armenian-bar-association-files-global-magnitsky-sanctions-complaint-against-turkeys-sadat/>.

“Armenian Defense Minister Visits China”, *Azatoryun Radiokayan*, 12 Eylül 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33117715.html>.

“Armenian Foreign Minister Expressed His Hope for A Strong Partnership with The New NATO Secretary General”, *ARKA News Agency*, 10 Ekim 2024, https://arka.am/en/news/politics/armenian_foreign_minister_expressed_his_hope_for_a_strong_partnership_with_the_new_nato_secretary_ge/

“Armenian Foreign Minister Takes Part in an Official Reception in Washington”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195405>.

“Armenian Foreign Ministry Condemns Armed Attack in Ankara”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203065>.

“Armenian Parliament Approves Regulations of Commissions on Border Delimitation with Azerbaijan”, *Caliber*, 21 Ekim 2024, <https://caliber.az/en/post/armenian-parliament-approves-regulations-of-commissions-on-border-delimitation-with-azerbaijan?ysclid=m32pxrrqiz504881186>.

“Armenian Parliament Speaker Receives Secretary General of Black Sea Economic Cooperation”, *ArmenPress*, 1 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194838>.

“Armenia-Russia-Azerbaijan Trilateral Meeting Not Planned, Says Kremlin”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201765>.

“Armenia’s Trade Statistics for H1 2024: Export and Import Growth”, *Arka News Agency*, 2 Eylül 2024, [https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20\(%244.12%20billion%2C%20a](https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20(%244.12%20billion%2C%20a)

“Armenia-Türkiye Normalization Could Become Reality in Foreseeable Future, Says President Khachaturyan”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202129>.

“Armenia-U.S. Joint Exercise “EAGLE PARTNER 2024” Will Be Held in Armenia, *ArmenPress*, 6 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195178>.

“Assistant Secretary O’Brien’s Travel to Armenia”, *U.S. Department of State*, 7 Haziran 2024, <https://www.state.gov/assistant-secretary-obriens-travel-to-armenia/>.

“Azerbaijani and Armenian Foreign Ministers Agreed to Continue Negotiations on Peace Agreement”, *Azertag*, 18 Ekim 2024, https://azertag.az/en/xeber/azerbajjani_and_armenian_foreign_ministers_agreed_to_continue_negotiations_on_peace_agreement-3236218.

“Biden Sends Letter to Pashinyan, Encouraging Finalization of Peace Agreement with Azerbaijan This Year”, *ArmenPress*, 22 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202956>.

“Bilateral Defence Consultations Between Armenia and Germany Held in Berlin”, *ArmenPress*, 11 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202082>.

Burç Eruygur, “Azerbaijani President, Armenian Premier Meet on Sidelines of BRICS Summit”, *Anadolu Agency*, 24 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbajjani-president-armenian-premier-meet-on-sidelines-of-brics-summit/3373258>.

Büşranur Koca-Can Efesoğlu, “Armenia Proposes Peace Treaty to Azerbaijan that Already Has 13 Of 17 Agreed-Upon Articles”, *Anadolu Agency*, 1 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/armenia-proposes-peace-treaty-to-azerbajjani-that-already-has-13-of-17-agreed-upon-articles/3318171>.

Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

- “Chief of Armenian Armed Forces General Staff meets with France’s Chief of Army Staff”, *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139319>.
- “Constitutional Reforms Referendum Planned for 2027”, *ArmenPress*, 29 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198566>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Efes-2024 Tatbikatı’nın Seçkin Gözlemci Gününde Konuştu”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 30 Mayıs 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-efes-2024-tatbikatinin-seckin-gozlemci-gununde-konustu>.
- “Dışişleri Bakanı Fidan, Sabah’a Konuştu: İsrail, Maliyet Ödemeden Durmayacak”, *Sabah*, 1 Ağustos 2024, <https://www.sabah.com.tr/galeri/gundem/disisleri-bakani-fidan-sabaha-konustu-israil-maliyet-odemedendurmayacak/20>.
- “Director of The Russian FSB: The West is Putting Pressure on Armenia, Forcing it to Leave The CSTO”, *TopWar*, 4 Ekim 2024, <https://en.topwar.ru/251343-direktor-fsb-zapad-okazyvaet-davlenie-na-armeniju-prinuzhdaja-ee-vyjti-iz-odkb.html>.
- Elchin Mehdiyev, “Azerbaijan Provides Opportunity for Armenian Population of Karabakh to Return to Their Homes - Official”, *Trend News Agency*, 16 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3957795.html>.
- Elsa Court, “Moscow Issues Protest Note to Yerevan after Armenian Delegation Visits Bucha”, *The Kyiv Independent*, 9 Haziran 2024, <https://kyivindependent.com/moscow-issues-protest-note-to-yerevan-after-armenian-delegation-visits-bucha/>.
- “EU Ambassadors Visit ‘Margara’ Checkpoint on Armenian-Turkish Border”, *Arka News Agency*, 23 Eylül 2024, https://arka.am/en/news/politics/eu_ambassadors_visit_margara_checkpoint_on_armenian_turkish_border/.
- “Exclusive: EU Slams ‘Nonsense’ Comments by Russian FSB Chief about Armenia”, *ArmenPress*, 4 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201510>.
- Fatima Latifova, “Armenian Education Ministry Rewriting History: Claim Filed against Russia”, *AzerNews*, 16 Ağustos 2024, <https://www.azernews.az/nation/229956.html>.

“For the First Time Flights to be Operated from Yerevan to China’s Urumqi City”, *ArmenPress*, 10 July 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195404>.

“France Hails Deal To Provide Armenia with Howitzers As ‘New Important Milestone’”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 18 Haziran 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-france-defense-russia-azerbaijan-howitzer/32997862.html>.

“France’s Macron Deplores ‘Azeri Pressure on Armenia’”, *Azatutyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33136150.html>.

“French President Reaffirms Unconditional Support to Armenia During Meeting with Pashinyan”, *ArmenPress*, 3 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201440>.

Gayane Saribekian, “Armenian Justice Minister Resigns Under Ruling Party Pressure”, *Azatutyun Radiokayan*, 1 Ekim 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33142106.html>.

“Galuzin: Russia Extremely Regrets Armenia’s Participation in Nato Summit in Washington”, *News.am*, 11 Temmuz 2024, <https://news.am/eng/news/833511.html>.

“Garo Paylan Weighs in on Aliyev’s ‘Biggest Fear’ And Erdogan’s Deliberations Regarding Armenian Border Opening”, *ArmenPress*, 11 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199587>.

“‘Gazze’de Sadece Çocuklar Değil, Aynı Zamanda Birleşmiş Milletler Sistemi Ölüyor”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/153686/-gazze-de-sadece-cocuklar-degil-ayni-zamanda-birlesmis-milletler-sistemi-oluyor->.

“Government Approves Strategy for Improving the Demographic Situation”, *ArmenPress*, 17 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202496>.

“Head Of EU Delegation to RA: We Will Unlock The Full Potential of Armenia-EU Relations”, *News.am*, 12 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/847010.html>.

Hoory Minoryan, “Armenia’s National Assembly Ratifies Border Delimitation Bill”, *The Armenian Weekly*, 23 Ekim 2024, <https://armenianweekly.com/2024/10/23/armenias-national-assembly-ratifies-border-delimitation-bill/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94The%20>

National%20Assembly%20of%20the,favor%20and%20no%20dissenting%20votes.

Hoory Minoyan, “Armenian Prime Minister Criticizes Opposition as National Debates Intensify”, *The Armenian Weekly*, 25 Haziran 2024, <https://armenianweekly.com/2024/06/25/armenian-prime-minister-criticizes-opposition-as-national-debates-intensify/>.

Hoory Minoyan, “Pashinyan’s Remarks At Global Summit Question Armenian Patriotism”, *The Armenian Weekly*, 18 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/18/pashinyans-remarks-at-global-summit-question-armenian-patriotism/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94DURING%20the%20Second%20Armenian%20Global,superficial%20concept%20lacking%20true%20sovereignty.>

“‘If Borders Were Restored to The 1920 Map, The Zangezur Corridor Wouldn’t Be Needed.’ Comment from Baku”, *JamNews*, 16 Ağustos 2024, <https://jam-news.net/zangezur-removed-from-the-peace-agreement/>.

“If Turkey Shows Political Will, We Can Have Normalized Relations Even Tomorrow: Rubinyan”, *Lurer*, 10 Eylül 2024, <https://www.1lurer.am/en/2024/09/10/If-Turkey-shows-political-will-we-can-have-normalized-relations-even-tomorrow-Rubinyan/1185210.>

“Iran’s Policy On Armenia Unchanged, Says New FM”, *Azatutyun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33090278.html>.

“Iran’s Veep in Armenia for Eurasian Economic Forum”, *Tasnim News Agency*, 1 Ekim 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/10/01/3169214/iran-s-veep-in-armenia-for-eurasian-economic-forum.>

“Iranian, Armenian Officials Pledge Continued Collaboration”, *Tasnim News Agency*, 30 Mayıs 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/05/30/3095715/iranian-armenian-officials-pledge-continued-collaboration#:~:text=Baqeri%20highlighted%20the%20significance%20of,and%20stability%20in%20the%20Caucasus.>

“Latest Version of Draft Peace Treaty Contains Fully Agreed Upon Articles, Says Armenian FM”, *ArmenPress*, 9 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199368.>

Matanat Nasibova, “Azerbaijan’s Call for Minsk Group’s End Meets Armenian Defiance”, *Caliber*, 16 Ağustos 2024, <https://caliber.az/en/post/azerbaijans-call-for-minsk-group-s-end-meets-armenian-defiance>.

“Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Estonia”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 27 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/27/Mirzoyan_Tsahkna/12715.

“Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Lithuania””, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 20 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/20/Mirzoyan_Landsbergis/12704.

“Mirzoyan and US Deputy Secretary of State Huck Discuss Regulation of Armenian-Azerbaijani Relations”, *News.am*, 19 Eylül 2024, <https://news.am/eng/news/843355.html>.

“Moscow Categorically Disagrees with Armenian PM’s Criticism of CSTO — Kremlin”, *TASS*, 18 Eylül 2024, <https://tass.com/politics/1844713>.

“Moscow Is Ready To Get Involved In Azerbaijan-Armenia Peace Process, Putin Says”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 19 Ağustos 2024, <https://www.rferl.org/a/putin-ilham-laiyev-armenia-azerbaijan-baku-talks/33084517.html>.

Muhammet Tarhan, Sümeyye Dilara Dinçer, “Bakan Fidan: Güney Kafkasya’ya Bakışımızın Temelinde Bölgesel Sahiplenme Anlayışımız Bulunmakta”, *Anadolu Ajansı*, 18 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-fidan-guney-kafkasyaya-bakisimizin-temelinde-bolgesel-sahiplenme-anlayisimiz-bulunmakta/3366083>.

Nigar Abbasova, “Lavrov: Russia, Türkiye, Iran Offered Baku, Yerevan to Use 3+3 Platform to Complete Work on Peace Treaty”, *Report News Agency*, 18 Ekim 2024, <https://report.az/en/foreign-politics/lavrov-russia-turkiye-iran-offered-baku-yerevan-to-use-3-3-platform-to-complete-work-on-peace-treaty/?ysclid=m331kkym55869640423>.

“No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 30 Temmuz 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-152_-turkiye-

[ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa](https://www.mfa.gov.tr/ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa).

“No: 216, 18 Ekim 2024, İstanbul’da Düzenlenen 3+3 Bölgesel İşbirliği Platformunun Üçüncü Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-216_-istanbul-da-duzenlenen-3-3-guney-kafkasya-bolgesel-isbirligi-platforunun-ucuncu-to-plantisi-hk.tr.mfa.

““Not A Single Millimeter of Armenian Territory is Up for Debate” - Pashinyan”, *JamNews*, 16 Eylül 2024, <https://jam-news.net/not-a-single-millimeter-of-the-territory-of-armenia-is-up-for-debate-pashinyan/>.

“Our Goal is to Make Armenia-Diaspora Relations More Institutional and State-Oriented - PM”, *ArmenPress*, 20 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1200375>.

“Participation of the Foreign Minister of Armenia in the Warsaw Security Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 2 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/02/Mirzoyan_WSF/12879.

“Pashinyan Meets with Iran’s Khamenei in Tehran”, *ArmenPress*, 30 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1196706>.

“Pashinyan, Lukashenko Meet During BRICS Summit”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203185>.

“Pashinyan’s Proposal Came to Life: “History of Armenia” Instead of “History of Armenians””, *Media Max*, 11 Temmuz 2024, <https://mediamax.am/en/news/education/55246/>.

“PM Pashinyan Holds Meeting with Iranian President” *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203086>.

“Police Attempt to Stop Catholicos Karekin II from Visiting Sardarabad Monument”, *Asbarez*, 28 Mayıs 2024, <https://asbarez.com/police-attempt-to-stop-catholicos-karekin-ii-from-visiting-sardarabad-monument/>.

“Political Consultations between The Foreign Ministries of Armenia And Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 17 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/17/arm_ua_politicalconsultation/12697.

“President Erdoğan Meets with PM Pashinyan of Armenia”, *Presidency of the Republic of Türkiye*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/153707/president-erdogan-meets-with-pm-pashinyan-of-armenia>.

“President Erdoğan, Prime Minister Pashinyan of Armenia Talk Over Phone”, *Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communications*, 19 Haziran 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/engllsh/haberler/detay/president-erdogan-prime-minister-pashinyan-of-armenia-talk-over-phone>.

“Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to the French Republic”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 3 Ekim 2024, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/10/03/Nikol-Pashinyan-visiting-France/>.

“Prime Minister on Erdogan’s Statement Regarding Turkey’s Participation in 44-day War”, *Lurer*, 31 Ağustos 2024, <https://www.lurer.am/en/2024/08/31/Prime-Minister-on-Erdogan-s-statement-regarding-Turkey-s-participation-in-44-day-war/1180037>.

“Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by US Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 20 Eylül 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/09/20/Nikol-Pashinyan-meeting-20-09>.

Rabia İclal Turan, “Armenia Ready for ‘Full Normalization’ with Türkiye, Welcomes ‘Positive Dynamics’”, *Anadolu Agency*, 28 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/armenia-ready-for-full-normalization-with-turkiye-welcomes-positive-dynamics-/3344531#>.

“Ruben Rubinyan meets with U.S. Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck”, *Lurer*, 20 Eylül 2024, <https://lurer.com/article/596455/en?ysclid=m330n7a4nn40087561>.

“Russia Insists On Key Role In Armenian-Azeri Transport Links”, *Azatutyun Radiokayan*, 9 Ekim 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33152459.html>.

“Russian Envoy to Armenia Summoned to Moscow for Consultations — Foreign Ministry”, *TASS*, 24 Mayıs 2024, <https://tass.com/politics/1792949>.

“SCO Secretary-General Meets with Foreign Minister of Armenia”, *The Shanghai Cooperation Organisation*, 8 Haziran 2024, <https://eng.sectsco.org/20240608/1388471.html>.

“Secretary Blinken’s Call with Armenian Prime Minister Pashinyan”, *U.S Department of State*, 13 Eylül 2024, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-17/>.

Shoghik Galstian, “Garegin Warns Armenian Church’s Detractors In Mass Attended By Pashinian”, *Azatutyun Radiokayan*, 30 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/garegin-warns-armenian-church-s-detractors-in-mass-attended-by-pashinian/33140850.html>.

Shoghik Galstian, “Pashinian Again Calls For New Armenian Constitution”, *Azatutyun Radiokayan*, 5 Temmuz 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33023447.html>.

Shoghik Galstian, “Pashinian Calls Russian-Led Alliance Security Threat to Armenia”, *Azatutyun Radiokayan*, 18 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33124969.html>.

Siranush Ghazanchyan, “Armenia’s Foreign Policy ‘on The Right Track’ – PM”, *Public Radio of Armenia*, 2 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/02/armenias-foreign-policy-on-the-right-track-pm/>.

Siranush Ghazanchyan, “Presidents of Armenia and Azerbaijan Confirm Ratification of The Regulation on Joint Activity of Border Commissions”, *Public Radio of Armenia*, 25 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

Siranush Ghazanchyan, “US Confirms Nuclear Pact with Armenia ‘Under Consideration’”, *Public Radio of Armenia*, 22 Ağustos 2024, <https://en.armradio.am/2024/08/22/us-confirms-nuclear-pact-with-armenia-under-consideration-civilnet/#:~:text=The%20United%20States%20has%200confirmed,written%20comments%20to%20CivilNet%20Tuesday>.

“Statement by The Foreign Minister of Armenia for The Press Following the Meeting with The Foreign Minister of Georgia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2024, https://www.mfa.am/en/press-conference/2024/07/03/fms_armenia_georgia/12729.

“Telephone Conversation between The Ministers of Foreign Affairs of Armenia And Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 25 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/25/mirzoyan_fidan/12712.

“Tensions Continue to Rise Between Armenia, Belarus”, *Azatutyun Radiokayan*, 14 Haziran 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32993532.html>.

“The 12th Liturgy Was Held in the Armenian Holy Cross Church of Aghtamar Island, in Which the Delegation of Western Armenia also Participated”, *Western Armenia TV*, 10 Eylül 2024, https://westernarmeniatv.com/en/society_en/the-12th-liturgy-was-held-in-the-armenian-holy-cross-church-of-aghtamar-island-in-which-the-delegation-of-western-armenia-also-participated/.

“The Congratulatory Message of President Vahagn Khachaturyan on The Adoption of The Declaration of Independence of Armenia”, *The President of the Republic of Armenia*, 23 Ağustos 2024, <https://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2024/08/23/President-Vahagn-Khachaturyan/>.

“The Joint Armenia-U.S. Military Exercise “EAGLE PARTNER 2024””, *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 15 Temmuz 2024, <https://mil.am/en/news/12290>.

“The meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia and Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 29 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/29/Mirzoyan_Kuleba/12721.

“The Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 18 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/18/Mirzoyan_Fidan/12898.

“The Prime Minister again Offered Azerbaijan to Sign The Peace Treaty”, *Radar Armenia*, 24 Ekim 2024, <https://radar.am/en/news/politics-2659552253/#:~:text=RA%20Prime%20Minister%20Nikol%20Pashinyan,each%20other%20in%20the%20future>.

“The Start of The Two-Day Visit of The Foreign Minister of France to Armenia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2024,

https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/09/15/sejourne_armenia_visit/12825.

“The United States of America and the Republic of Armenia Sign a Memorandum of Understanding Concerning Civil Nuclear Cooperation”, *U.S. Department of State*, 2 Mayıs 2022, <https://www.state.gov/the-united-states-of-america-and-the-republic-of-armenia-sign-a-memorandum-of-understanding-concerning-strategic-civil-nuclear-cooperation/>.

“Top U.S., Armenian Generals Meet in Washington”, *Azatutyun Radiokayan*, 17 Ekim 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33162699.html>.

“Trump Vows to Restore Armenia-Azerbaijan Peace if Elected, Slams Harris For Doing ‘Nothing’ During NK Ethnic Cleansing”, *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203077>.

Tuğba Altun, “Armenia-Azerbaijan Peace Crucial for Caucasus Stability, Says Turkish Intelligence Chief”, *Anadolu Agency*, 17 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-azerbaijan-peace-crucial-for-caucasus-stability-says-turkish-intelligence-chief/3332315>.

“Turkey Not Implementing Agreement on Border Opening with Armenia”, *Asbarez*, 11 Haziran 2024, <https://asbarez.com/turkey-not-implementing-agreement-on-border-opening-with-armenia/>.

“Turkey’s Normalization of Relations with Armenia Will Contribute to Azerbaijan Acting More Constructively in Negotiations: Ambassador Mkrtyan’s Interview with Financial Mirror”, *ArmenPress*, 28 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194704>.

“U.S. ‘Investigates’ Karabakh Exodus to Decide if it’s Ethnic Cleansing”, *The California Courier*, 11 Temmuz 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/u-s-investigates-karabakh-exodus-to-decide-if-its-ethnic-cleansing/>.

“U.S. Hosts Key Meeting Between Armenia and Azerbaijan in New York”, *The Armenian Report*, 26 Eylül 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

“U.S. Launches New Department to Liaise with Local Governments in Armenia”, *Asbarez*, 17 Haziran 2024, <https://www.asbarez.com/u-s-launches-new-department-to-liaise-with-local-governments-in-armenia/>.

- “U.S. Secretary of State Antony Blinken made a phone call to the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 16 Eylül 2024, <https://president.az/en/articles/view/66844>.
- “UK Foreign Secretary Says Azerbaijan ‘Liberated’ Nagorno-Karabakh; Yerevan Reportedly Seeks Clarification from Foreign Office”, *Asbarez*, 20 Eylül 2024, <https://www.asbarez.com/uk-foreign-secretary-says-azerbaijan-liberated-nagorno-karabakh-yerevan-reportedly-seeks-clarification-from-foreign-office/>.
- “Unacceptable to Single Out One Article When Others Are Unfulfilled, PM Pashinyan Says on 2020 Trilateral Statement”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202121>.
- “Under Secretary Zeya’s Travel to Georgia and Armenia”, U.S. Department of State, 10 Temmuz 2024, <https://www.state.gov/under-secretary-zeyas-travel-to-georgia-and-armenia/>.
- “Unlike Armenia, Azerbaijani Constitution Indeed Contains Territorial Claims – PM”, *ArmenPress*, 31 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198730>.
- “US First Deputy Secretary of State to Visit Armenia”, *Caliber*, 14 Haziran 2024, <https://caliber.az/en/post/us-first-deputy-secretary-of-state-to-visit-armenia>.
- “USAID Head to Visit Armenia”, *ED News*, 8 Temmuz 2024, <https://ednews.net/en/news/world/669040-usaid-head-to-visit-armenia>.
- “USAID to Increase Assistance to Armenia to \$250 Million”, *Report News Agency*, 11 Eylül 2024, <https://report.az/en/region/usaid-to-increase-assistance-to-armenia-to-250-million/>.
- “Vice President Kamala Harris Commemorates Armenian Independence Day”, *The Armenian Weekly*, 24 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/24/vice-president-kamala-harris-commemorates-armenian-independence-day/>.
- “Working visit of the President Vahagn Khachaturyan to Turkmenistan”, *The President of the Republic of Armenia*, 10 Ekim 2024, <https://www.president.am/en/foreign-visits/item/2024/10/10/President-Vahagn-Khachaturyans-working-visit-t-Turkmenistan/>.

“‘Zangezur Corridor’ is a fake corridor - Ebrahim Azizi”, *ArmenPress*, 7 September 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199273>.

“‘Zangezur Corridor’: Details of the Negotiations Revealed”, *AzeMedia*, 29 Ağustos 2024, <https://aze.media/zangezur-corridor-details-of-the-negotiations-revealed/>.

“‘3+3’ Bölgesel İşbirliği Platformu Üçüncü Toplantısı Ortak Bildirisi, 18 Ekim 2024”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, <https://www.mfa.gov.tr/3-3-bolgesel-isbirligi-platformu-ucuncu-toplantisi-ortak-bildirisi-18-ekim-2024.tr.mfa>.

“2023 Թվականի Դեկտեմբերի 25-ին Սանկտ Պետերբուրգում Ստորագրված «Եվրասիական Տնտեսական Միության Եվ Դրա Անդամ Պետությունների՝ Մի Կողմից, Եվ Իրանի Իսլամական Հանրապետության՝ Սյուս Կողմից, Միջեվ Ազատ Առեվտրի Մասին Համաձայնագրում Ամրագրված Պարտավորությունների՝ Սահմանադրությանը Համապատասխանության Հարցը Որոշելու Վերաբերյալ Գործով», *Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական Դատարան*, 27 Eylül 2024, https://www.concourt.am/decision/decisions/66f6b93924413_sdv-1750.pdf.

“946,162 Foreign Tourists Visited Armenia in First Half of 2024”, *MassisPost*, 7 Ağustos 2024, <https://massispost.com/2024/08/946162-foreign-tourists-visited-armenia-in-first-half-of-2024/>.

“Անկախության հռչակագրի և ՀՀ Սահմանադրության բովանդակությունները նույնական չեն Փաշինյան”, *Azatutyun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/ankakhoutyan-hrchakagri-ev-hh-sahmanadrutyanyan-bovandakutyunnery-nuynakan-chen-pashinyan/33089529.html>.

Yayın Geliş Tarihi: 04.07.2024

Yayına Kabul Tarihi: 01.10.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çoruk, Fatma Jale Gül, "Görsel Metin Analizi: ABD'de Basılan ve Ermeni İddialarını Konu Alan Kitap Kapakları (1896-2023)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 76 (2024): 69-98.

Araştırma Makalesi

GÖRSEL METİN ANALİZİ: ABD'DE BASILAN VE ERMENİ İDDİALARINI KONU ALAN KİTAP KAPAKLARI (1896-2023)

(VISUAL TEXT ANALYSIS: COVERS OF BOOKS PRINTED IN THE USA
AND ABOUT ARMENIAN CLAIMS (1896-2023))

Fatma Jale Gül ÇORUK*

Öz: *Kitap kapaklarının geçmişten günümüze en önemli işlevi kitabı korumak olmuştur. Matbaa yaygınlaşana kadar geçen süreçte üretilen el yazması kitaplarda ve sonraki süreçte basılan kitaplarda da kapak tasarımı her zaman önemli olmuştur. Okur ile metin arasındaki ilk temasın kurulmasını ve içerik hakkında ön bir bilginin edinilmesini kitap kapakları sağlamaktadır. Günümüzde e-kitapların varlığıyla okuma pratikleri kısmen değişmiş olsa da üretim biçimi fark etmeksizin kitap kapakları önemini korumaya devam etmektedir. Öte yandan kitap kapakları birer görsel metin olmaları dolayısıyla metin analizine konu edilebilmektedir. Çalışmanın araştırma alanında, 1896-2023 yılları arasında ABD'de Ermeni iddiaları bağlamında basılan kitap kapakları bulunmaktadır. Araştırma evrenine dâhil olan bütün kitaplar dikkate alınmakla birlikte en çarpıcı örnekler incelenerek amaçlı bir örnekleme yoluna gidilmiştir; kitap kapaklarının incelenmesinde Roland Barthes'in göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmamızın önemi, Ermeni iddialarının kitap kapaklarına yansımalarının irdelenmesi ve bu kapaklarda yer alan ya da yaratılan Türk*

* ORCID: 0000-0003-3807-1501

Dr. Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, coruk@ankara.edu.tr

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

ve Ermeni imgelerinin ve Ermeni iddialarına dair görselleştirilmelerin yorumlanmasından ileri gelmektedir.

Anahtar kelimeler: kitap kapakları, Ermeni iddiaları, görsel metin

Abstract: *The most important function of book covers from past to present has been to protect the book. Cover design has always been important in the manuscript books produced before the printing press became widespread, as well as in the books printed later on. Book covers provide the first contact between the reader and the text and enable the reader to obtain preliminary information about the content. Although reading practices have partially changed with the existence of e-books today, book covers continue to maintain their importance regardless of the production method. On the other hand, book covers can be subject to text analysis because they are visual texts. The research area of the study includes book covers published in the USA between 1896 and 2023 in the context of the Armenian Claims. Although all books included in the research universe were taken into account, a purposeful sampling method was used by examining the most striking examples and Roland Barthes' semiotic analysis method was used in examining the book covers. The importance of our study comes from examining the reflection of the Armenian claims on book covers and interpreting the Turkish and Armenian images and visualizations of the Armenian Claims that appear or are created on these covers.*

Key words: book covers, Armenian claims, visual text

Giriş

Bir yazar, bir metni oluştururken belirgin bir hedef kitleyi hesaba katarak düşüncelerini yazıya dökmektedir; kurmaca olsun ya da olmasın bütün metinlerin hedefinde öncelikli olan bir okur kitlesi bulunmaktadır. Kitabı oluşturan öğeler üzerine çeşitli yorumlar yapılmış; metin dışı öğelerin de metin kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.¹ Okurun metinle ilk karşılaşmasında da bu metin dışı öğelerin önemli bir yeri bulunmaktadır zira “*okuyucunun ilk karşılaşacağı metin değil, metni çevreleyen dış öğelerdir. Bu öğeler okuyucuyu bilgilendirir; alacağı ve/ya da okuyacağı kitapla ilgili temel ipuçları verir. Metin dışı bilgilerin temel işlevleri; metnin varlığını bildirmek, algılanmasını ve tüketilmesini sağlamak için kullanılan dilsel ve dil dışı değişik göstergeleri, açıklayıcı bilgileri ve tamamlayıcı ipuçlarını belirtmektir. Bu bilgilerin okuyucu üzerindeki etkisi yadsınamaz boyuttadır.*”² Metin dışı öğeler, okura çeşitli aşamalarda metni anlamlandırmasında yardımcı olmaktadır. Bu öğeler: kapak, başlık, alt başlık, yazarın adı, editör, yayınevi, kitap serisi adı, kitabın yayın hakkı, çevirmen, sunum yazısı, ön söz, epigraf, sonnot, dipnot, kaynakça, içindekiler vb. şeklinde sıralanabilmektedir.³ Dolayısıyla metin kadar onun okura nasıl ulaştırıldığı/sunulduğu da doğrudan metinle ilişkili bir olgudur ve bu ilişkiyi sağlayan ilk öge ise kitap kapağıdır.

Dijital teknolojinin gelişmesiyle birlikte kitap, somut bir nesne olmanın ötesine geçmiş; özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan e-kitaplar ile insanların hem kitaba erişimi hem de okuma pratiği kısmen değişmiş olsa bile fiziksel kitabın bazı şekilsel özellikleri korunmaya devam etmiştir. “*MÖ 2600 yılına tarihlendirilen ve bilinen ilk kitap olan Prisse d’Avennes papirüsünün kapağı bulunmamaktaydı.*”⁴ Parşömen ve papirüs rulo şeklindeki en eski yazma kitaplar çoğunlukla ahşaptan yapılmış kılıf ve kutularda saklanmıştır. Öte yandan el yazması kitapların rahat bir şekilde okunabilmesi ve uzun süre korunup saklanabilmesi amacı, ciltçiliğin gelişimini sağlamış; kitap ciltleme işi, süsleme sanatlarından biri olmuştur. 1450 yılında Gutenberg’in hamlesiyle matbaa yaygınlaşana kadar geçen süreçte üretilen el yazması kitaplarda ve dahi matbaa bulunduktan sonra basılan kitaplarda da kapak tasarımı her zaman önemli olmuştur ve günümüzde de basım şekli fark etmeksizin önemini

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Roland Barthes, *Çağdaş Söylenler* (İstanbul: Metis Yay., 2014), 179-221; Doğan Günay ve Funda Uzdu, “Kitabın Kapağından Dışarı Taşanlar”, *Dilbilim* 20 (2012): 19-46; Doğan Günay, *Metin Bilgisi* (İstanbul: Papatya Yay., 2017), 47.

2 Günay, *Metin Bilgisi*, 57.

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Günay, *Metin Bilgisi*, 57-67.

4 Ayrıntılı bilgi için François Delamare ve Bernard Guineau, *Renkler ve Malzemeleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2015), 24.

korumaya devam etmektedir. Orta Çağ'da özellikle dinî kitaplar değerli taşlarla süslenmeye başlanmış ve Tevrat'tan alınmış öykülerle resmedilmiştir. Bu işlemeli, hacimli ve ağır kitaplar raflara yatay olarak yerleştirilmekteyken matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte kitaplar dikey pozisyonda saklanmaya başlanmıştır ki bu durum, kapaklardaki tasarımın değişmesini de beraberinde getirmiştir. 15. yüzyılda özellikle Fransa ve Almanya'da kitap ciltçiliğinde büyük bir gelişim ve değişim yaşanmıştır.⁵ 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki kitap ciltleri karşılaştırıldığında, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında kitapların daha sınırlı bir okur kitlesine hitap etmesi nedeniyle ciltlenmelerinde ticari bir kaygı güdüldüğü görülmekle birlikte 16. yüzyılda matbaanın yaygınlaşmasıyla kısa zamanda daha fazla kitap ciltlemek için yeni yöntemler geliştirilmiş; 17. yüzyılda ise lüks cilt üretimi devam ederken üretimi fazla yapılan kitapların ön yüzleri değil, sadece kütüphane rafına konulduklarında görülen kenarları süslenmeye devam edilmiştir. 18. yüzyıl itibarıyla ise daha sade bir hâl alan kitap kapakları, 19. yüzyılda buharlı baskı makinesi ve kâğıt makinesinin kullanılmaya başlanmasıyla daha hızlı ve daha ucuz üretilebilmiştir.⁶ Genel olarak değerlendirdiğimizde 18 ve 19. yüzyıllara kadar kitap kapakları kitabı koruma ve saklama amacıyla kullanılmış, süslemelerle değerinin artması sağlanmıştır. Sonraki süreçte ise kitap kapaklarının koruma işlevinin yanına farklı nitelikler eklenmiştir.

Günümüzde “*kitaplar kendilerini adları, yazarları, kütüphane kartlarındaki ya da raflardaki yerleri, kapaklarındaki resimleri aracılığıyla tanıtır. Kitaplar ayrıca büyüklükleri ile de konuşurlar.*”⁷ Bu bağlamda kitap kapakları hem üzerlerindeki yazılar hem de görsellerle içerikleri hakkında bilgi vermekte; henüz kitabın kapağını açmadan içeriği hakkında ön bir bilgi sunmaktadırlar. “*Kitabın kapağı, kitabın içeriğiyle, konusuyla, kitaptaki önemli bir durum ya da kişi ile ilgili bir ipucu vermesi için yerleştirilir. Yani okuyucu kitabın konusunu bilmese de kapağa konulan bir resimden dolayı kitabı alabilir.*”⁸ Kitap kapakları, okura ön bilginin sunulduğu; içerik hakkında kısa ama öz bilgilerin sezdirildiği bir ilk durak özelliğindedir ve öte yandan “*kitaplar, tarihte, toplumsal propaganda aracı olarak etkili olurken; günümüzde de çeşitli düşünceleri derinlemesine işlemeleri nedeniyle hâlâ propaganda aracı olarak işlevlerini sürdürmektedirler.*”⁹ Dolayısıyla aktarılmak, anlatılmak

5 Orhan Öcal, *Kitabın Evrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1971), 115-118.

6 Ayrıntılı bilgi için ise bk. Lucien Febvre ve Henri-Jean Martin, *Kitabın Doğuşu* (İstanbul: Avcıol Basım Yayın, 2000), 77-82.

7 Alberto Manguel, *Okumanın Tarihi* (İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2010), 153.

8 Günay ve Uzdu, “Kitabın Kapağından Dışarı Taşanlar”, 27.

9 Mustafa Bilge Satkın, “Türkiye’de Belgesel Fotoğrafın Propaganda Amaçlı Kullanımı” (Sanatta Yeterlik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2011), 54.

istenen duygu ve düşünce, sadece içerikle değil aynı zamanda kapak tasarımı ile de sunulabilmektedir. Bu özellikleri dikkate alındığında kitap kapakları, analiz edilebilen birer metin haline dönüşmektedirler. Metin denilince akla ilk olarak yazılı bir yaratı gelmektedir ki sözlük anlamı da “*bir yazıyı biçim, anlatım ve noktalama özellikleriyle oluşturan kelimelerin bütünü, tekst*”¹⁰ şeklinde verilmektedir. Bir diğer tanımında “*belirli bir bildirişim bağlamında bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünüdür*”¹¹ denilerek metnin, bildirişim değeri taşımasının gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Ancak metin, “*salt yazı değil resim, görüntü, fotoğraf, grafik vb. birçok unsurdan oluşabilmektedir.*”¹² Görsel metin ise söz ya da yazı dışında afiş, sembol, şekil, işaret, fotoğraf, resim, tablo, harita, video, grafik, karikatür vb. anlatımlarla şekillenen metinlere verilen addır. Bu açıdan değerlendirildiğinde kitap kapakları da görsel metin kategorisinde yer almaktadır. Öte yandan kitap kapaklarının “*tasarımında aranan özelliklerle ilgili olarak kapağın sanatsal özellik taşıması, ilgi çekici ve merak unsurları uyandıracak şekilde tasarlanması, konu ile tutarlı olması, dayanıklı olması, kapakta doğru renklerin tercih edilmesi gibi birtakım ortaklıklar*”¹³ bulunması beklenilmektedir.

Görsel Metin Analizi

Çalışmanın araştırma alanını 1896-2023 yılları arasında ABD’de Ermeni tarihini/kültürünü ve daha özelden ise Ermeni iddialarını¹⁴ konu edinen kitapların ön kapaklarında yer alan metinlerin analizi oluşturmaktadır. 1896 yılının başlangıç olarak belirlenmesinin sebebi ise erişilebilen en eski kitap kapağının bu tarihe ait olmasından ileri gelmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın odağında, ABD’de çeşitli kitabeveleri tarafından 1896-2023 yılları arasında yayımlanan kitapları tespit etmek; tespit edilen bu kitaplardaki kapak

10 Metin maddesi, erişim 24 Nisan 2024, <https://sozluk.gov.tr/>.

11 Günay, *Metin Bilgisi*, 47.

12 Ayça Çekiç Akyol ve Mevlüt Akyol, “Reklam Araştırmalarında Metinsel Analiz Yöntemi ile Anlamaların İnşası ve Yapıbozumu”, *Görsel Metin Çözümleme* içinde, ed. Özlem Güllüoğlu (Ankara: Ütopya Yay., 2021), 235.

13 Kadir Kaplan, “Kitapların Kapak Tasarımlarındaki Mesajlarda Kullanılan Propaganda Teknikleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 6/3 (2017): 1575.

14 Ermeni iddiaları ifadesi, uzun bir gelişim sürecine sahip olan ve bu sürecin çıkış noktasında da Osmanlı İmparatorluğu’na karşı faaliyetlerde bulunan Ermeni komita üyelerinin 24 Nisan 1915 tarihinde tutuklanmalarını ve bu tutuklamaların “soykırım” olduğu gerekçesiyle ortaya atılan iddiaları kapsamaktadır. Öte yandan sonraki süreçte bu iddiaların kısaca Dört T yani Tanıtım, Tanınma, Tazminat ve Toprak Talebi şeklinde formüle edilebilecek bir yapıya dönüştürüldüğünü belirtmek de yerinde olacaktır. Detaylı bilgi için bk. Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*, (İstanbul: Say Yayınları, 2006).

tasarımlarını tematik olarak tasnif etmek ve bu kitap kapaklarını nitel araştırma yöntemlerinden biri olan göstergebilimsel analiz yöntemiyle inceleyerek sunulmak istenen genel ve dahi özel algıya dair bir çıkarımda bulunmak yer almaktadır. Ermeni iddiaları bağlamında basılan kitapların hem içerik olarak hem de kitap kapak tasarımları açısından belli bir kitleye ulaşmayı amaçladığı ve kapak tasarımlarıyla da savunulan tezlerin canlı kalmasına katkıda bulunduğu; hedef kitle dışındaki okurlar için de cezbedici bir yapı oluşturmak gayesi taşıdığı öngörülmektedir.

Çalışma alanına dâhil edilen kitap kapaklarının seçiminde herhangi bir edebî tür, içerik ve yayınevi kısıtı yapılmamış; ilgili süreçte basılmış Ermeni iddialarını konu alan tüm kitaplara ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmada sadece ABD’de basılan kitapların kapakları dikkate alınmış olmakla birlikte veri toplama aşamasında pek çok ülke bazlı sınıflandırma yapılmış; bunlar neticesinde kitap kapaklarının ülke bazında farklılık gösterebildiği de tespit edilmiştir. 1896-2023 yılları arasında basılmış 269 kitaba erişilip incelenebilmiş ve bu kitap kapakları için 11 tematik başlık tespit edilmiştir. Çalışmanın çatısını bu belirlenen tematik başlıklar oluşturmaktadır. Çalışma evreninde yer alan kapakların tamamı odakta olmakla birlikte bütün kapakların incelenmesi yayın sınırlılıklarını aşacağından her bir tema için - çocuk/aile/portre temaları tek başlıkta olmak üzere- en dikkat çekici/en etkili sunumu yaptığı düşünülenlerden iki ya da üç adet seçilerek amaçlı bir örnekleme yoluna gidilmiştir. Tematik sınıflandırma aşamasında birden fazla temaya dâhil edilebilecek kitaplar tek bir gruba dâhil edilerek baskın özelliğine göre sınıflandırılmış; toplam sayıda tek bir değere denk düşürülmüştür. Çalışmanın önemi, Ermeni iddialarının kitap kapaklarına nasıl yansıtıldığının irdelenmesi ve bu kapaklarda yer alan ya da yaratılan Türk ve Ermeni kodlamalarının nasıl olduğunun sunulmasından ileri gelmektedir. Araştırma kapsamında belirlenen tematik başlıklar ve bu başlıklara karşılık gelen kapak sayıları aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Görsel Metin Analizi: ABD’de Basılan ve Ermeni İddialarını Konu Alan Kitap Kapakları (1896-2023)

	Temalar	Kitap Sayısı
1.	Görsel metin içermeyen kapaklar	37
2.	Türk’e, Türk kültürüne ve Türk tarihine gönderme yapan kapaklar	10
3.	Ağrı Dağı’na gönderme yapan kapaklar	13
4.	Soykırım Anıtı’na gönderme yapan kapaklar	12
5.	Ermenistan Cumhuriyeti bayrağına ve haritasına gönderme yapan kapaklar	17
6.	Hristiyanlığa gönderme yapan kapaklar	9
7.	Göç yoluna gönderme yapan kapaklar	27
8.	Çocuk fotoğraflarının kullanıldığı kapaklar	20
9.	Aile fotoğraflarının kullanıldığı kapaklar	20
10.	Portrelerin kullanıldığı kapaklar	43
11.	Diğer (soyut çizim/sembol/desen kullanılan) kapaklar	61

Tablo 1. Kitap Kapaklarının Tematik Ayrımı

Araştırmanın örneklemini oluşturan tematik kitap kapaklarının değerlendirilmesinde Roland Barthes’in gösterge bilimsel çözümleme yöntemi kullanılmıştır. Barthes’in deyiimiyle “dünya göstergelerle doludur, ama bu göstergelerin hepsi alfabenin harfleriyle, ulaşım kodundaki işaret levhalarıyla ya da askerî üniformalarla aynı yalınlık içinde olamaz.”¹⁵ Dolayısıyla farklı yaklaşım ve çözümlemelere gereksinim duyulmaktadır. Barthes’in düzanlam ve yananlam temelli yaklaşımında düzanlam, zihinde canlanan ilk anlamı karşılarken; yananlam ise ilk aşamada anlaşılmayan, zihinde belirmeyen anlamı karşılamaktadır. “Düzanlam, gösterilenin nesnel olarak, olduğu gibi kavranmasıyla oluşur. Yananlamlarsa, göstergeye biçimi ve işlevi nedeniyle bağlı özel değerler anlatır.”¹⁶ Bir başka ifadeyle “düzanlam, bir göstergenin neyi temsil ettiği; yananlam ise göstergenin nasıl temsil edildiği”¹⁷ ile ilgilidir. Kitap kapakları açısından düzanlam ve yananlam kavramları düşünüldüğünde kitabı tasarlayan kişi ya da kişilerin özellikle vermek istediği mesajlara/ yaratmak istediği algılara sahip olması ve bunları yananlamlarla çalışmasına yansıtması kuvvetle muhtemel gözükmektedir çünkü “yananlamlar kalıplaşmış

15 Roland Barthes, *Göstergebilimsel Serüven* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2021), 186.

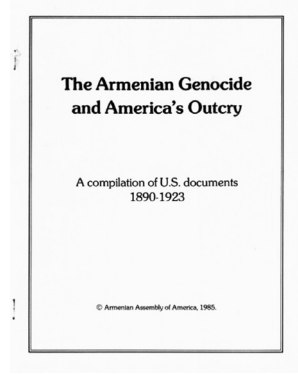
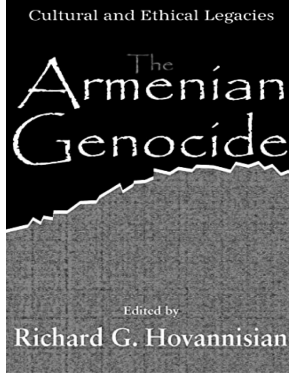
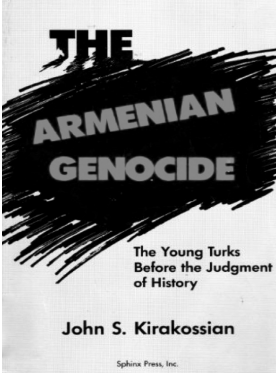
16 Pierre Guiraud, *Göstergebilim* (Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2016), 45.

17 İlhami Sığırıcı, *Göstergebilim Uygulamaları* (Ankara: Seçkin Yay., 2017), 75.

olabilecekleri gibi bireysel de olabilmektedir.”¹⁸ Barthes’ın çözümlemesinde mit, metonim vb. kavramlar da yer almaktadır. Metonim, nesnenin bağlamsal temsilini karşılarken; mit, toplum belleğinde zaman içinde oluşmuş ortak fikirleri karşılarmaktadır.¹⁹ Yapılacak incelemeler sonucunda kitap kapaklarında ilk bakışta görülmeyen ama var olan çağrışımların/anlamların analiz edilmesi amaçlanmıştır. Her bir başlık altında yer alan görseller sırasıyla her biri farklı bir paragrafla başlayacak şekilde çözümlenmiştir. Ayrıca paragraf içeriklerinin künye bilgilerini içerecek şekilde yazılmasına dikkat edildiğinden her görselin altına resim yazısı eklenmeyecek şekilde bilgilerin dipnotta verilmesi tercih edilmiştir.

1. Görsel metin içermeyen kapaklar²⁰

Bu kategoriye dâhil edilebilen 37 kitap kapağı bulunmaktadır. Bunların bir kısmında sadece siyah/beyaz renk hâkimken diğerleri çeşitli renklerin bir arada kullanılmasıyla tasarlanmıştır.

18 Fatma Erkman Akerson, *Göstergebilim* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2019), 115.

19 Detaylı bilgi için bk. Barthes, *Göstergebilimsel Serüven*; Ufuk Bircan, “Roland Barthes ve Göstergebilim”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 13/26 (2015), 17-41.

20 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

John Kirakossian, *The Armenian Genocide: The Young Turks Before the Judgment of History* (Boston: Sphinx Press, 1992).

Richard G. Hovannisian, *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies* (New Jersey: Transaction Publishers, 2006).

Anonim. *The Armenian Genocide and America's Outcry/ A compilation of U.S. documents 1890-1923*. (Washington: Armenian Assembly of America, 1985).

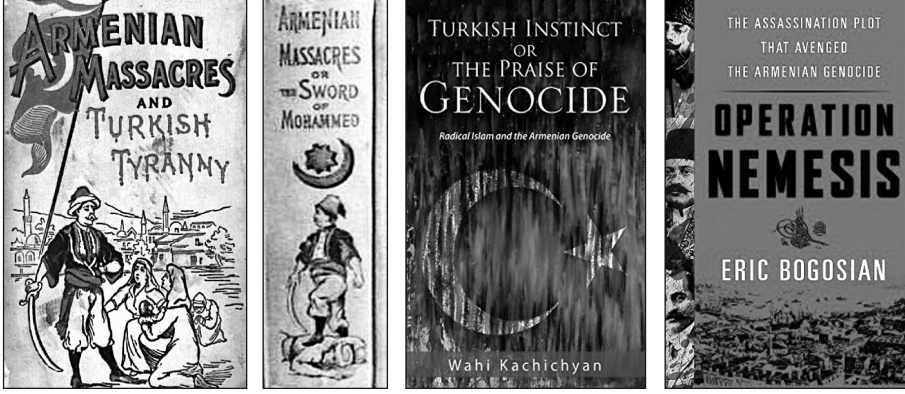
John S. Kirakossian’a ait olan *The Armenian Genocide: The Young Turks Before the Judgment of History [Ermeni Soykırımı: Tarihin Yargısı Önündeki Jön Türkler]* adlı kitap 1992 yılında basılmıştır. Kitap içeriği -küçük başlıkta da iletiildiği üzere- Jön Türkler üzerine kurgulanmıştır. Pan-Türkizmden, Sevk ve İskân sürecinden ve Sultan Abdülhamit’ten bahsedilmektedir. Kapakta gri, siyah ve kırmızı renkler hakimdir. Düzanlam açısından incelendiğinde, kapakta gri zemin üzerine siyah ve kırmızı kalın, büyük fontlarla yazılmış kitap isminin yanında siyah ve daha küçük boyutlu harflerle bir alt başlık sunulduğu ve iki farklı paragraftan oluşan bir tasarım kullanıldığı görülmektedir. Yananamlar açısından ise karalanmış siyah fon üzerinde kırmızı yazıların yer alması, verilmek istenen duygunun, dikkat çekilmek istenenin “*Armenian Genocide [Ermeni Soykırımı]*” ifadesi olduğunu göstermektedir ki alt başlıkların, yayınevini ve yazarın adlarının kitap adından daha küçük fontlarla kurgulanması da bu maksadı ortaya koymaktadır. Siyah kısmın karalanmışlık hissi veren formu hem bir boşluk algısı hem de kazınarak çıkarılmış bir nesne etkisi bırakmaktadır.

2006 basımlı Richard G. Hovannisian’ın *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies [Ermeni Soykırımı: Kültürel ve Etik Miraslar]* adlı eseri, Ermeni kültürü, tarihi, edebiyatı ve sanatına da değinen ve Ermeni iddialarını, Süryani, Yunan ve Yahudi toplumlarıyla karşılaştırmalı olarak ele alan bir içeriğe sahiptir. Kapak üzerinde kırmızı, beyaz ve siyah renkler hâkimdir. Düzanlam açısından incelendiğinde, kapakta siyah fon üzerine beyaz ve kırmızı harflerin kullanıldığı; kırmızı rengin kullanımıyla tasarımın iki parçalı görünümüne kavuşturulduğu görülmektedir. Yananamlar açısından ise siyah fondan koparılan kısmın altından kırmızı rengin ortaya çıkması kan imgesini çağrıştırmaktadır. Kapakta kullanılan yazı karakterinin boyutu, önce kitabın adına hemen ardından da yazarının adına dikkat çekilmesi isteğini göstermektedir.

1985 yılında basılan *The Armenian Genocide and America’s Outcry/ A compilation of U.S. documents 1890-1923 [Ermeni Soykırımı ve Amerika’nın Feryadı/ 1890-1923 Yılları Arasındaki ABD Belgelerinin Derlemesi]* adlı kitabın kapağında sarı ve siyah renkler hakimdir. 1890-1923 tarihleri arasında Amerikan basınında yer alan “*Armenian Genocide*” haberlerinin bir derlemesidir. Kitap kapağının düzanlamı açısından az renk kullanımı ile daha net bir sunum yapıldığı görülmektedir. Dikkat çekilmek istenen en önemli unsur kitabın adı olmakla birlikte derleme olması nedeniyle bir yazar adı bulunmamaktadır. Yananlam olarak kitabın basım tarihinin 1985 olması önemlidir. 1985 yılı Ermeni iddialarının 70. yılına denk gelmektedir. Dolayısıyla bu yayının varlığı, Ermeni iddialarını anmak ve anımsatmak üzerine kurgulanmıştır.

2. “Türk”e, Türk kültürüne ve Türk tarihine gönderme yapan kapaklar²¹

Bu kategoriye dahil edilebilen 10 kitap kapağı tespit edilmiştir. Bunların çoğunluğunda Türk bayrağı, Türk paşalarının fotoğrafları ile fes, kılıç, ay ve yıldız metonimleri kullanılmış; renk olarak kırmızı yoğunluklu tasarımlar tercih edilmiştir.

Frederick Greene’in *Armenian Massacres and Turkish Tyranny* [*Ermeni Katliamları ve Türk Zulümleri*] adlı eseri ilk olarak 1896 yılında bu kapakla basılmıştır. Kitapta “Ermeni katliamları”, Türklerin tarihi, kültürü, gelenekleri ve “garip dinî inanışları” gibi pek çok başlık altında anlatımlar ve çeşitli fotoğraflar bulunmaktadır. Kapağın düzenlamasına bakıldığında Türk bayrağı, üç kadın, bir bebek ve bir erkek figürün yanı sıra başlığın iki farklı renkte tasarlandığı görülmektedir. Yananamlarına bakıldığında ise arkadaki mekân silüetinde yer alan minarelerden dolayı buranın bir Müslüman beldesi olduğu; elinde kılıç bulunan erkek figürün Türk olduğu; başlıktan başka bir imgeleme bulunmamasına karşın bu dizgede bir de mağdur imgesine ihtiyaç duyulduğu için yerde yalvarır halde bulunan kadınların da Ermeni olduğu düşündürülmektedir. Başlık yazımında “*Armenian Massacres* [*Ermeni Katliamları*]” ifadesi öne çıkarılırken “*Turkish Tyranny* [*Türk zulmü/zorbalığı*]” ifadesinin kırmızıyla ve akışkan bir formda sunulması kan imgesini çağrıştırmaktadır. Bir istisna olarak bu kitabın sırt kısmında da bir

21 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

Frederick Greene, *Armenian Massacres and Turkish Tyranny* (Chicago: International Publishing Company, 1896).

Wahi Kachichyan, *Turkish Instinct or The Praise of Genocide/ Radical Islam and Armenian Genocide* (Indiana: Xlibris, 2018).

Eric Bogosian, *Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide* (Boston: Little, Brown and Company, 2015).

başlık ve görsel unsur bulunmaktadır ki bu kitabı diğerlerinden ayıran temel özellik, iki farklı adının olmasıdır. Kitabın ön yüzünden farklı olarak sırt kısmında *Armenian Massacres or The Sword of Mohammad [Ermeni Katliamları mı yoksa Muhammed’in Kılıcı mı?]* başlığı yer almaktadır. Burada düzanlam olarak başlık dışında ay, yıldız ve iki erkek figür yer almaktadır. Yananlam olarak fesi nedeniyle Türk olduğu düşündürülen erkek figürlerden biri, yerde yatan diğerinin sırtına basmaktayken resmedilmiştir. Burada da Ermeni olduğu vurgusu olmasa bile başlıktan yola çıkarak yerde yatan erkek figürün Ermeni/Hristiyan, ayaktaki figürün ise Türk/Müslüman olarak betimlendiği anlaşılmaktadır. Öte yandan doğrudan Türk bayrağını kullanmak yerine ay ve yıldız metonimleri kullanılarak Türk vurgusu kitabın sırt kısmında da pekiştirilmiştir. Bu kitap kapağıyla Türkler, sadece Türklükleri nedeniyle değil aynı zamanda Müslüman olmaları nedeniyle de zalim olarak imlenmiştir.

Wahi Kachichyan tarafından yazılan 2018 basımlı *“Turkish Instinct or The Praise of Genocide/ Radical Islam and Armenian Genocide [Türk İçgüdüğü veya Soykırım Övgüsü/Radikal İslam ve Ermeni Soykırımı]”* adlı kitapta, Ermenilerin 1065-1923 arasında döngüsel olarak “soykırım” a uğradığı, 1890-1923 arasında ise özellikle Türkler tarafından zulme uğradıkları ve aslında bütün sorunun Ermenilerin asimile edilememelerinden kaynaklandığı öne sürülmektedir. Kapağın düzanlamına bakıldığında Türk bayrağı, başlık ve yazarın adı görülmektedir. Yananlam olarak ise, başlıkta öne çıkan unsurun “genocide” kelimesi olduğu; alt başlıkta verilen *“Radical Islam and Armenian Genocide”* ifadesiyle de mevzunun ırk değil din temelli savlandığı düşündürülmektedir. *“Radical”*, ifadesinin aşırılık içermesi ve bu nedenle olumsuz bir algı bırakmasından dolayı tercih edildiği düşünülmekte; Türk Bayrağı’nın kırmızı kısmının siyahlıklarla lekelenmiş şekilde sunulması da yaratılmak istenen imgeye hizmet etmektedir.

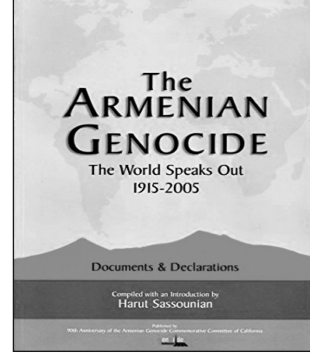
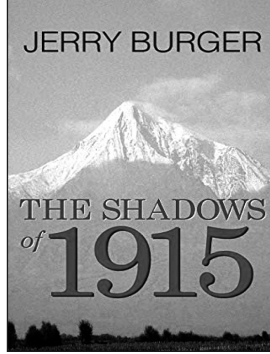
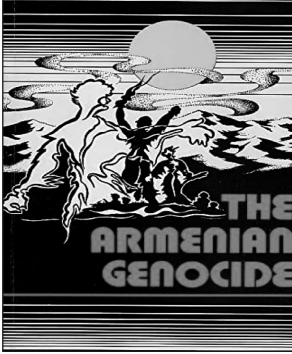
Eric Bogosian tarafından 2015 yılında basılan *“Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide [Nemesis Operasyonu: Ermeni Soykırımının İntikamını Alan Suikast Planı]”* adlı kitapta Nemesis suikastları²² faillerinin biyografilerinin yanı sıra suikastlara giden sürecin geneli hakkında da yorum yapılmaktadır. Kapağın düzanlamına bakıldığında kırmızı zemin üzerinde bir şehir silüeti, bir tuğra, üç erkek figür ve siyah harflerle yazılmış başlık ve beyaz harflerle yazılmış alt başlık ve yazar

22 Nemesis Suikastları, Ermeni Daşnaksutyun Partisi tarafından Talat Paşa ve Cemal Paşa’nın da aralarında bulunduğu Osmanlı siyasi ve askerî devlet adamlarına; Osmanlı İmparatorluğu’nu destekleyen Ermenilere ve bir kısım Azerbaycanlı siyasetçilere yönelik gerçekleştirilen bir dizi suikasti ifade etmektedir. Suikastların amacı intikam almak olduğu için Yunan mitolojisindeki intikam tanrısının adı verilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Doğanay Eryılmaz, “Ermeni Kültüründe Terörün Olumlanması: Nemesis Operasyonu”, *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023*, 17-46.

adı görülmektedir. Yananamlara bakıldığında ise erkek figürlerin belli ve bilinen kimseler olduğu görülmektedir; bu erkek figürler sırasıyla Cemal Paşa, Talat Paşa ve Bahaeddin Şakir Bey'dir. Bu figürlerin tercih edilmesinin nedeni, bu suikastlar çerçevesinde öldürülenlerden olmalarıdır. Üzerlerinde görülen kırmızı noktalar, kan imgesini çağrıştırmaktadır. Alttaki şehir silüeti ise İstanbul'a aitken; tuğra Osmanlı İmparatorluğu'na bir göndermedir. Kırmızı zemin üzerinde yer alan siyah renkli kelimelerin diğerlerine göre daha büyük yazılması, özellikle dikkat çekilmek istenilenin kitap başlığı olduğunu göstermektedir.

3. "Ağrı Dağı"na gönderme yapan kapaklar²³

Bu kategoriye dahil edilebilen 13 kitap kapağı tespit edilmiştir. Bunların çoğunluğunda sadece Ağrı Dağı çizimleri yer alırken bazılarında şehir silüeti, dünya haritası, kilise, bayrak metonimleri bulunmakta ve renk çeşitliliği fazla olan kapakların genelinde kırmızı rengin yoğun kullanıldığı görülmektedir.

Rafik Sarkissian tarafından 1987 yılında *The Armenian Genocide [Ermeni Soykırımı]* adıyla yazılan kitabın giriş kısmında "bu kitabı 1915'te Osmanlı Türkiye'si tarafından katledilen 1,5 milyon masum Ermeni kurbanın anısına ithaf ediyorum" ifadesi yer almaktadır. Pek çok fotoğraf, telgraf metni ve resmî olduğu belirtilen dokümanlarla konu detaylandırılarak anlatılmıştır. Kitabın kapağının düzenlemesine bakıldığında güneş, dağ, kitabın adı ve çeşitli insan silüetlerinin olduğu görülmektedir. Kapağın yananamlarına bakıldığında ise

23 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

Richard Sarkissian, *The Armenian Genocide* (Los Angeles: Navasart Foundation, 1987).

Jerry Burger, *The Shadows of 1915* (Kirksville: Golden Antelope Press, 2019).

Harut Sassounian, *The Armenian Genocide The World Speaks Out 1915-2005*. (California: 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee, 2005).

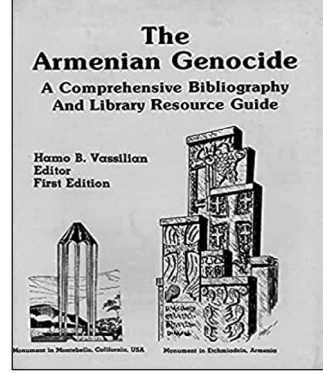
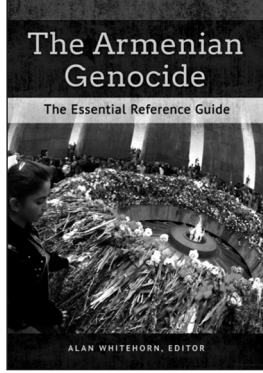
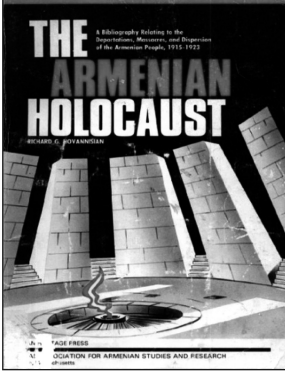
dağın, Ağrı Dağı’nı sembolize ettiği; insan silüetlerinden tek yumruğu sıkılı şekilde karşıdan gelenleri engellemeye çalışan beyaz silüetin Türkleri sembolize ettiği; bir yol üzerinde oldukları hissi verilen siyah silüetlerin ise ona karşı duran Ermenileri sembolize ettiği görülmektedir. Siyah silüetin elindeki meşale ise zafer imgesi olarak güneşle ilişkili bir semboldür. Kapakta yazar ve yayınevi adı yer almayıp kitap adının siyah zemin üzerine kırmızı renkle sunulması da artırılmak istenen vurguyu göstermektedir.

Jerry Burger tarafından 2019 yılında basılan *The Shadows of 1915 [1915’in Gölgeleeri]* adlı kitapta, 1953 yılında Kaliforniya’da yaşayan ve “soykırımı” uğradığı iddia edilen göçmen ailelerin yaşamlarına dair bir kurgu anlatılmaktadır. Kapağın düzenlamasına bakıldığında bir dağ silüeti, yazar adı ve kitabın adı görülmektedir. Kitap kapağında ilk bakışta herhangi bir Ermeni, Ermenilik çağrışımı bulunmamakla birlikte yananamlar açısından bakıldığında dağ silüeti, Ermeniler için çok önemli bir sembolik değere sahip olan Ağrı Dağı’na aittir. Kitabın adında yer alan 1915 ise Ermeni iddialarının başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir. Tercih edilen solgun renkler ise kapakta puslu ve hüzünlü bir his yaratmak amacıyla kullanılmıştır.

Harut Sassounian’ın 2005 yılında basılan *The Armenian Genocide/The World Speaks Out 1915-2005 [Ermeni Soykırımı/Dünya Konuşuyor 1915-2005]* adlı kitabı, “Ermeni iddialarının uluslararası düzeyde kabul edildiği”ni gösteren belgelerin derlendiği; ancak Türk yetkililerin hâlen “suçu” kabul etmediği ve tazminat ödemediğini vurgulayan bir içeriğe sahiptir. Kapağın düzenlamasına bakıldığında dört farklı renkten oluşan bir zemin, onun arka planında dünya haritası silüeti ve bu zeminin üzerinde siyah ve beyaz harflerle kitap adı, yazar adı ve bir çiçek simgesi yer almaktadır. Yananamlar açısından ise kitap kapağının zemin renklerini oluşturan kırmızı, mavi ve turuncunun Ermeni bayrağını; kırmızı kısmın dağ şeklinde çizilmesinin ise Ağrı Dağı’nı imgelediği görülmektedir. Bunun dışında kitabın alt başlığında vurgulanan “dünya” kelimesini temsilen dünya haritasının da kapakta yer aldığı görülmekte, bu çizimle “iddiaların” büyüklüğüne ve yaygınlığına vurgu yapılmaktadır. Kullanılan başlıklandırma stili, parçalı bir görünümde olup en büyük yazı karakteri, “*Armenian Genocide*” ifadesinde kullanılarak asıl dikkat başlığa yönlendirilmiştir. Ayrıca 2005 yılının Ermeni iddialarının 90. yılı olması dolayısıyla oluşturulan unutmabeni çiçeği sembolünün de buna gönderme yapan çiçek metonimi olduğu görülmektedir.

4. “Soykırım Anıtı”na gönderme yapan kapaklar²⁴

Bu kategoriye dâhil edilebilen 12 kitap kapağı tespit edilmiştir. Bunların çoğunluğunda sadece soykırım anıtı fotoğrafları ya da çizimleri yer alırken bazılarında fes, anma töreni, çiçekler, portreler, hazine sandığı, şehir silüeti metonimleri yer almaktadır. Kapakların çoğunluğu siyah rengin baskın olduğu tasarımlara sahiptir.

1980 basımlı Richard G. Hovannisian’ın *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923* [*Ermeni Holokostu: Ermeni Halkının Sürgünleri, Katliamları ve Dağıtılmasına İlişkin Bir Bibliyografya, 1915-1923*] adlı kitabının içeriği çeşitli ülkelerden seçilmiş arşiv belgelerine, basılı dokümanlara ve çeşitli çalışmalara dayanmaktadır. Kapağın düzenlamasına bakıldığında siyah zemin üzerine kırmızı ve beyaz renkli harflerle kitap ve yazar adının yazıldığı görülmektedir. Kapakta duvarlardan oluşan bir yapı ve bu yapının ortasında yanan bir alev imgesi bulunmaktadır. Basımevi adı ise kitabın en altında beyaz zemin üzerine siyah harflerle verilmiştir. Kitap adının uzun bir başlıktan oluşmasına rağmen asıl dikkat çekilmek istenilenin “*The Armenian Holocaust*” ifadesi ve bu ifadedeki “*Armenian*” kelimesi olduğu görülmektedir. Yazar adı ise başlığa nazaran oldukça küçük yazılarak geri planda bırakılmıştır. Yananlam olaraksa zeminin üzerinde yer alan çizim, 1965

24 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

Richard G. Hovannisian, *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923* (Massachusetts: National Association for Armenian Studies and Research, 1980).

Hamo Vassilian, *The Armenian Genocide: A Comprehensive Bibliography and Library Resource Guide* (Glendale: Armenian Reference Books Company, 1992).

Alan Whitehorn, *The Armenian Genocide: The Essential Reference Guide* (New York: ABC-CLIO Publisher, 2015).

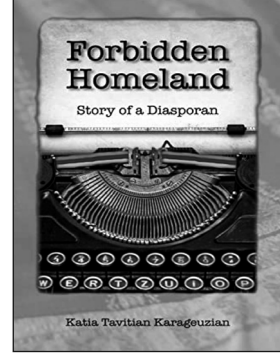
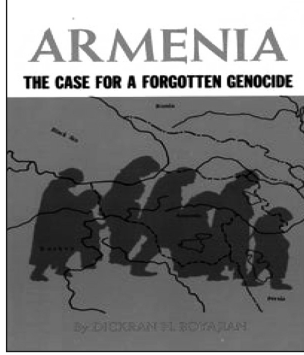
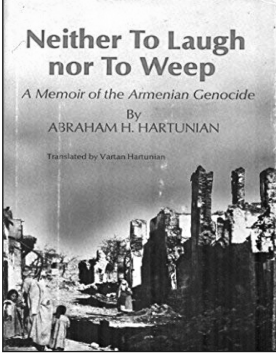
yılında inşasına başlanan ve 1967 yılında tamamlanan Միծեռնակաբերդ (Tsitsernakaber) adıyla bilinen Ermenistan’daki Soykırım Anıtı’nı simgelemektedir. Okuyucu açısından bu çizim, sadece anıtın varlığını bilenler için bir anlam ifade edebilmektedir.

Alan Whitehorn’un editörlüğünü yaptığı 2015 basımlı *The Armenian Genocide: The Essential Reference Guide [Ermeni Soykırımı: Temel Başvuru Rehberi]* adlı kitapta yedi farklı makale yer almakta ayrıca çeşitli çizelgeler ve belgeler sunulmaktadır. Kapağın düzenlamasına bakıldığında bir yapı içerisinde yanan bir ateşin etrafına çiçekler bırakan bir insan topluluğu görülmektedir. Bu zemin üzerinde farklı boyut ve renklerdeki harflerle iki parçalı şekilde kitap ve editör adı yazılmıştır. Yananlamına bakıldığında ise zeminde yer alan yapının, Միծեռնակաբերդ (Tsitsernakaber) adıyla bilinen Soykırım Anıtı olduğu; etrafında toplanan insanların da anma törenini icra ettikleri görülmektedir. Hem kitap alt başlığında yer alan “*The Essential Reference Guide*” ifadesine bir gönderme olmasının yanı sıra Ermeni iddialarının ve Ermenilik imgesinin bir nişanesi olarak anıt fotoğrafının kullanıldığı düşünülmektedir.

1992 yılında basılan Hamo B. Vassilian’ın hazırladığı *The Armenian Genocide: A Comprehensive Bibliography and Library Resource Guide [Ermeni Soykırımı: Kapsamlı Bir Bibliyografya ve Kütüphane Kaynak Rehberi]* adlı kitapta, Ermenilerin soykırımı uğradığı iddiasıyla yazılmış 400 propaganda kitabının listelendiği bir bibliyografya sunulmakta; Ermeni iddialarının dünya çapında tanınırlığına katkı yapılması amaçlanmaktadır. Kapağın düzenlamasına bakıldığında beyaz zemin üzerine siyah harflerle kitap adı, yazar adı, baskı sayısının verildiği ayrıca iki farklı anıt çizimi ve anıt isimlerinin kapakta yer aldığı görülmektedir. Yananlamalar açısından bakıldığında, Ermeni iddiaları bağlamında kitap içeriğinde yer alan bibliyografyanın anıtlara denk bir yeri olduğu imgelenmek istenmiştir. Kaliforniya ve Eçmiyadzin gibi dünyanın iki farklı şehrindeki anıtların çizimlerine yer verilmesi de iddiaların yaygınlığına ve önemliliğine vurgu amacı taşımaktadır. Bu anıtlardan Kaliforniya’daki yer alan anıtın adı Montebello Genocide Memorial [Montebello Soykırım Anıtı]’dır ve 1968 yılında açılmıştır. Eçmiyadzin’de 1965 yılında açılan anıt ise Խաչքար-հուշարձանն աղոթքի և ուխտի [Haçkar-Dua ve Adak Anıtı] adını taşımaktadır.

5. Ermenistan Cumhuriyeti bayrağına ve haritasına gönderme yapan kapaklar²⁵

Bu kategoriye dâhil edilebilen 17 kitap kapağı tespit edilmiştir. Bunların çoğunluğunda sadece bayrak, harita, çiçek, ay ve yıldız, haç, kadın-erkek-çocuk fotoğrafları/silüetleri, portreler ve kilise metonimleri yer almaktadır.

Abraham H. Hartunian'ın 1968 basımlı *Neither to Laugh not to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide* [*Ne Gülmek Ne Ağlamak/ Ermeni Soykırımı Anıları*] adlı kitap, 1895-1918 yılları arasında soykırımı uğradığını ama sağ kurtulduğunu iddia eden Rahip Abraham H. Harutnian'ın anılarını içermektedir. Kitap Vartan Hartunian tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Kapağın düzenlemesine bakıldığında yakıp yıkılmış bir mahallede yer alan kadın ve çocuklar gözükmektedir. Soluk gri zemin üzerinde kırmızı ve siyah harflerle kitabın, yazarın ve çevirmenin adları yer almaktadır. Yananlam olarak ise kullanılan fotoğrafın, Fransız-Türk savaşı sırasında Maraş'ta Ermeni mahallesinde çekilmiş olduğu bilinmektedir. Başlıkla uyumlu olacak şekilde bu hüznü duygusu uyandıran fotoğrafın kullanılması tercih edilmiştir. Kitap başlığı parçalı bir şekilde sunulmuş, görselde asıl dikkat çekilmek istenen kısım ve yazarın adı kırmızı harflerle yazılmıştır.

Dickran H. Boyajian tarafından *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide* [*Ermenistan: Unutulmuş Bir Soykırım Davası*] adıyla 1971 yılında basılan

²⁵ Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

Abraham Hartunian, *Neither to Laugh not to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide* (Boston: Beacon Press, 1968).

Dickran Boyajian, *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide* (New Jersey: Educational Book Crafters, 1971).

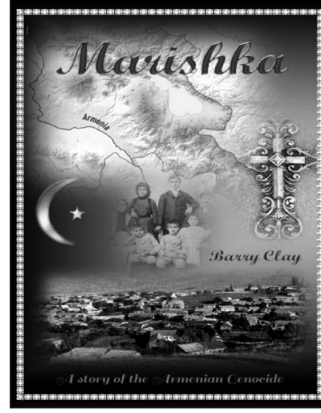
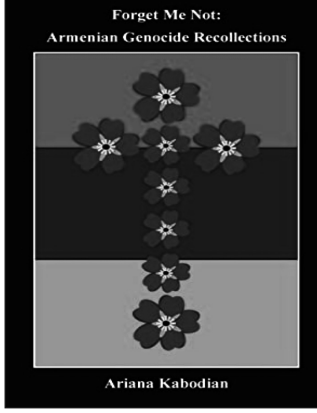
Katia Tavitian Karageuzian, *Forbidden Homeland: Story of a Diasporan*. (USA: Independently published, 2022).

kitapta Türk hükümetinin ve onun I. Dünya Savaşı’ndaki müttefiki Almanya’nın suçlu olduğunu kanıtlamak için çeşitli belgeler sunulmaktadır. Kapağın düzenlamasına bakıldığında beyaz fon üzerinde kırmızı ve siyah çeşitli büyüklüklerde harflerle kitap ve yazar adları yer almaktadır. Ayrıca çok detaylı olmayan, ancak Türkiye ve Kafkasya bölgesinin varlığının belli olduğu bir harita çiziminin üzerinde Türkiye yönünden ayrılan bir grup insanın silüetinin yerleştirildiği görülmektedir. Yananlam olarak, kapakta en önemli vurgunun “*Armenia*” ifadesinde olduğu, buna bağlı olarak haritada gösterilen “*Armenia*” sınırlarının da mevcut haritalara uygun olmadığı görülmektedir. Harita üzerine yerleştirilen insan silüetleri de Türkiye’den ayrılan Ermenileri temsil etmektedir.

Katia Tavitian Karageuzian’ın *Forbidden Homeland: Story of a Diasporan [Yasak Vatan: Bir Diasporanın Hikâyesi]* adlı kitabı 2022 yılında basılmıştır. Karageuzian, soykırıma uğradığını iddia ettiği aile tarihini anlatmaktadır. Ayrıca sürecin Ermeniler tarafından yaygın olarak kullanılan referans tarihini 1915’ten 1894’e çekerek başlangıç için yeni bir referans tarihi belirlemekte ve soykırım sürecinin hâlen devam ettiğini öne sürmektedir. Kapağın düzenlamasına bakıldığında soluk bir kumaş görselinin üzerine yerleştirilen kitap ve yazar adının yazımında siyah harfler kullanıldığı görülmektedir. Kapakta ayrıca bir daktilo yer almaktadır. Yananlam olarak, başlıkta herhangi bir “Ermeni” ibaresi bulunmamakla birlikte daktilo şeridinin renklerinin Ermeni bayrağı şeklinde tasarlanmasıyla kitap doğrudan Ermenilerle bağdaşmaktadır. Öte yandan arka plandaki soluk fonda yer alan kumaş da yine Ermeni dokumalarını anımsatmaktadır. Ayrıca günümüzde daktilo kullanımı kısıtlı olsa da kapakta daktiloda yazı yazılmasına yer verilerek, yaşandığı iddia edilen olaylara karşılık olarak bugüne kadar yapılanların eskiliğine ve yazılmaya devam edildiğine vurgu yapılmıştır.

6. Hristiyanlığa gönderme yapan kapaklar²⁶

Bu kategoriye dâhil edilebilen 9 kitap kapağı tespit edilmiştir. Bu kapaklarda kadın-erkek-çocuk fotoğrafları/silüetleri, haç, kilise, katedral, çiçek, bayrak, ay ve yıldız metonimleri yer almaktadır.

Ariana Kabodian tarafından 2022’de yayımlanan *Forget Me Not: Armenian Genocide Recollections* [*Beni Unutma: Ermeni Soykırımı Anıları*] adlı kitapta, soykırımı uğradığı iddia edilen tanıkların anıları tarihî bir perspektiften sunulmaktadır. Kapağın düzenlemesine bakıldığında siyah zemin üzerinde üç farklı renk parçası yer almakta ve bu renklerin üzerinde çiçek sembolleri bulunmaktadır. Kapaktaki siyah zemin üzerine beyaz harflerle kitabın ve yazarın adı yazılmıştır. Yananamlarına bakıldığında ise üç renkli kısmın Ermeni bayrağını sembolize ettiği görülmekte; çiçek sembollerinin ise Ermeni iddialarının 100. yılında sembol haline getirilen unutmabeni çiçeği olduğu ve çiçek sembolünün de Ermenileri anımsatmak üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan unutmabeni çiçekleri, haç şeklinde dizilerek Hristiyanlık vurgusu da yapılmıştır.

Barry Clay tarafından 2020 yılında yayımlanan *Marishka: A Story of the Armenian Genocide* [*Marishka: Ermeni Soykırımı Hikâyesi*] adlı kitap, yazarın büyükannesi Syra Tehuchian’ın ailesinin ve kendisinin yaşadıklarına dair anlatımlarının kurgusal karakterlerle harmanlanmasıyla oluşturulmuştur. 20. yüzyıl başlarında Müslüman ve Hristiyan toplulukların, Anadolu’nun bir kasabasındaki yaşamlarını konu edinmektedir. Kapakla verilen mesajın

26 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

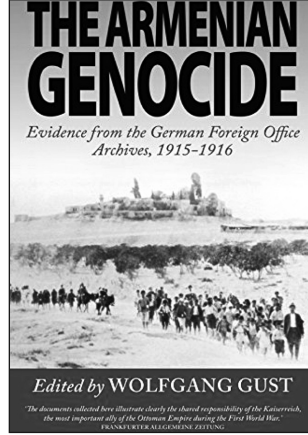
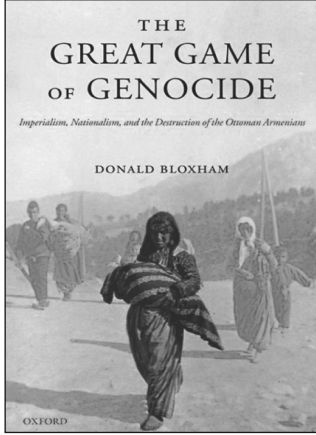
Ariana Kabodian, *Forget Me Not: Armenian Genocide Recollections* (Michigan: Schuler Books, 2022).

Barry Clay, *Marishka: A Story of the Armenian Genocide* (USA: Independently published, 2020).

düzenlamı; bir harita, ay ve yıldız, bir aile fotoğrafı, haç ve bir yerleşim yerinin görüntüsü kullanılarak sunulmuştur. İki parçalı olarak kitabın adı ve yazar adı yazılmıştır. Yananamlarda ise yerleşim yeri görüntüsünün anlatının geçtiği mekân olarak okumak gerekmektedir; bu görüntülerde aile fotoğrafının Tehuchian ailesini; ay ve yıldızın Türkleri/Müslümanları; haçın Hristiyanları/Ermenileri sembolize ettiği mesajlarını okumak mümkün olmaktadır.

7. Göç yoluna gönderme yapan kapaklar²⁷

Bu kategoriye dâhil edilebilen 27 kitap kapağı tespit edilmiştir. Bu kapaklarda daha çok kadın ve çocuk fotoğraflarına yer verilirken, göç ettikleri anlaşılan hayvanlı ya da yaya ilerleyen insanlar kullanılmıştır. Cami, gazete parçası, harita, atlar, at arabaları, çeşitli hayvanlar kapaklarda yer almaktadır. Ayrıca pek çok kitapta aynı görselin farklı şekillerde kullanıldığı, bir fotoğrafın bir kitapta tamamı kullanılırken bir diğesinde sadece bir kısmının kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum birden fazla görsel için geçerlidir.

27 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*. New York: Oxford University Press, 2007.

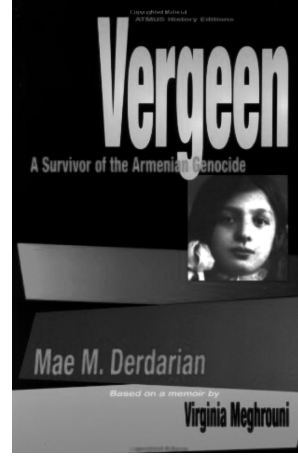
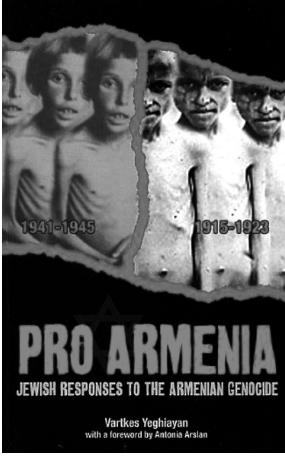
Gust, Wolfgang. *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*. New York: Berghahn Books, 2013.

Donald Bloxham'ın 2007 yılında basılan *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians* [*Büyük Soykırım Oyunu: Emperyalizm, Milliyetçilik ve Osmanlı Ermenilerinin Yok Edilmesi*] adlı kitabında Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batılı emperyalist devletlerin çıkarıcı politikalarının etkisinde kalarak Ermenilere “soykırım” yaptığını ileri sürmekte ve günümüzde de bir inkâr politikası yürütüldüğü yönünde çeşitli görüşleri dile getirmektedir. Kapakla formüle edilen mesajın düzanlamı kırmızı yoğunluklu tasarımda bir grup insanın merceğe bakar hâlde çekilen fotoğrafı ile verilmiştir. Bu kadrajda sadece kucağında bebeğiyle görünen kadının siyah beyaz bırakılarak öne çıkarıldığı görülmektedir. İki parçalı kitap adının yazımında iki farklı renk kullanılmış; kapakta öne çıkarılan ifadenin “*Great Game*” ve “*Genocide*” ifadeleri olduğu görülmektedir. Kapakla verilen mesajın yananlamını çözümlemek için siyah beyaz olan fotoğrafın kırmızı tonlamayla sunulmasına yoğunlaşıldığında bu renkle kan imgesinin çağrıştırılmak istendiğini ve dolayısıyla görsel metinle Ermeni iddialarına da örtük bir gönderme yapıldığı görülmektedir. Siyah beyaz bırakılan kısım ise geçmişte kaldıkları, artık hayatta olmadıkları hissini vermek üzere tasarlanmıştır.

Wolfgang Gust tarafından 2013 yılında yayımlanan *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916* [*Ermeni Soykırımı: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinden Kanıtlar, 1915-1916*] adlı kitap, Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerine dayanarak Ermeni iddialarını kanıtlamak üzere yazılmıştır. Kitap kapağının fonunu, kalabalık bir insan grubunun yürüyüş halindeki fotoğrafı oluşturmaktadır. İki parçalı başlığın yazımında iki farklı renk kullanılmış; en büyük yazı karakteri “*Genocide*” kelimesi yazılırken kullanılmış ve okurun dikkati o kelimeye yönlendirilmiştir; yazarın adı ise kırmızı zemin üzerine beyaz şekilde sunulmuştur. Fotoğraftaki kişilerin göç yolunda olmasının vurgulanması, bununla “sevk ve iskân”a gönderme yapılması da verilen mesajın yananlamını oluşturmaktadır.

8. Çocuk/ Aile/ Portre fotoğraflarının kullanıldığı kapaklar²⁸

Çocuk fotoğraflarının kullanıldığı 20; aile fotoğraflarının kullanıldığı 20 ve portrelerin kullanıldığı 43 kitap kapağı tespit edilmiştir. Çocuk fotoğraflarının olduğu kapaklarda genel olarak tek çocuğa ait fotoğraflar kullanılmış olmakla birlikte grup halinde ya da anne-çocuk şeklindeki fotoğraflara da yer verilmiştir. Aile fotoğraflarının olduğu kapaklarda ya kalabalık ailelerin ya da çiftlerin fotoğrafları bulunmaktadır. Bu aileler, genel olarak “soykırım” olduğu iddia edilen olaylardan kurtulduğu öyküsüne sahip ailelerdir. Kitapta anlatılanlar da bu ailelerin hayat hikâyelerini içermektedir. Portrelerin kullanıldığı kitaplar ya ilgili kişinin kendi anlatımlarını ya da ikinci/üçüncü şahıslar tarafından kurgulanan anı öykülerini içermektedir.

Vartkes Yeghiayan tarafından 2012’de yayımlanan *Pro Armenia: Jewish Responses to the Armenian Genocide* [*Ermenistan Yanlısı: Yahudilerin Ermeni Soykırımına Tepkileri*] adlı kitapta, Yahudi diplomatların Ermeni iddiaları hakkındaki yorumları yer almaktadır. Kitap üç bölümden oluşmakta ve görgü tanığı olarak lanse edilen kişilerin anlatımlarını içermektedir. Kapakla verilen mesajın düzenlamı iki farklı yıl aralığına ait olduğu belirtilen çocukları gösteren fotoğraflar aracılığıyla sağlanmıştır. Siyah zemin üzerinde kırmızı ve

28 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

Vartkes Yeghiayan, *Pro Armenia: Jewish Responses to the Armenian Genocide* (USA: Center for Armenian Remembrance, 2012).

TheodorevKharpertian, *Hagop: An Armenian Genocide Survivor's Journey to Freedom* (Massachusetts: NAASR Armenian Heritage Press, 2003).

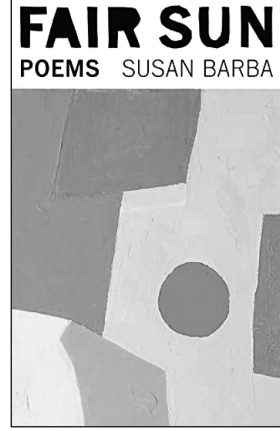
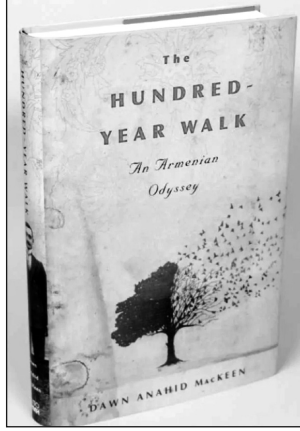
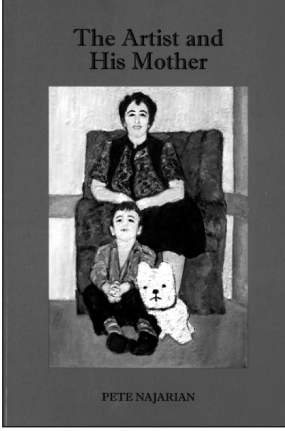
Mae Derdarian, *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide* (Los Angeles: Atmus Press Publications, 1997).

beyaz harflerle kitap ve yazar adı verilmiştir. “*Pro Armenia*” kelimesinin kırmızı ve diğerlerine göre daha büyük yazılmasıyla dikkat o kelimeye yönlendirilmiştir. Yananamlar açısından bakıldığında Ermeni iddiaları ile Yahudi Soykırımı aynı kategorideymiş gibi gösterilmek istenmektedir. Benzer fotoğrafların kullanılmasıyla arzu edilen eşitliğin kanıtlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Fotoğrafların kırmızı ve akışkan çizgilerle çerçevelenmiş olması kanı; dolayısıyla vahşet, zulüm vb. duyguların hissedilmesi amacını taşımaktadır.

Theodore D. Kharpertian’ın *Hagop: An Armenian Genocide Survivor’s Journey to Freedom [Hagop: Ermeni Soykırımı Kurtulanının Özgürlüğe Yolculuğu]* adlı çalışması 2003 yılında basılmıştır. Ermeni iddiaları kapsamında yaşandığı varsayılan soykırımdan kurtulan Hagop Harputyan’ın hayatının anlatıldığı kitapta, Malatya’dan Fransa’ya, oradan da Amerika Birleşik Devletleri’ne uzanan hikâyesi kurgulanmıştır. Kitabın kapağının siyah beyaz olarak tasarlandığı görülmektedir. Bu kapakla okura verilmek istenen mesajın düz anlamlı, fon olarak kullanılan 8 kişilik bir aile fotoğrafıyla iletilmektedir. Kapaktaki “*Hagop*” kelimesi yazılırken diğerlerinden daha büyük bir yazı karakteri kullanıldığı görülmektedir. Bu yöntemle dikkatler “*Hagop*” kelimesine yönlendirilmiştir. Görsel metinle verilen mesajın yananamları ise ailenin yerel kıyafetleri ile kitabın başlığı ilişkilendirilerek çözümlenebilmekte; Ermeni bir aile oldukları kıyafetleri ve başlıkla ilişkili olarak anlaşılabilir. Siyah-beyaz renk kullanımında siyahın daha yoğun kullanımı geçmişte kalmışlık, yok olmuşluk hissini pekiştirme amacı taşımaktadır.

Mae M. Derdarian tarafından 1997 yılında yayımlanan *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide [Vergeen: Ermeni Soykırımı’ndan Kurtulan Biri]* adlı kitap, Virginia Meghrouni’nin anılarına dayanarak hazırlanmıştır ve Ermeni iddiaları kapsamında yaşandığı varsayılan soykırımdan kurtularak Amerika Birleşik Devletleri’ne ulaşmayı başaran Vergeen adlı bir genç kızın hikâyesini konu edinmektedir. Kapakta kullanılan siyah fon üzerinde kırmızı, mavi ve turuncu renkler ve *Vergeen* olduğu düşündürülen bir genç kız fotoğrafıyla verilmek istenen mesaj formüle edilmiştir. Kapaktaki en büyük yazı karakteri “*Vergeen*” kelimesinde kullanılarak dikkatin o kelimeye yönelmesi sağlanmıştır. Yananamları vermek için ise renklerin kullanıldığı görülmektedir. Yan yatmış şeritler olarak verilen renklerin Ermeni bayrağını çağrıştırdığı; siyah fonun ise hüznü, acıyı anımsatmak maksatlı kullanıldığı görülmektedir.

9. Diğer (soyut çizim/sembol/desen kullanılan) kapaklar²⁹

Bazı kitap kapaklarının hem başlıkları hem de kapak tasarımları doğrudan içerik hakkında bilgi vermemekte ya da belli sembollerin kullanımıyla çıkarımlar, çağrışımlar yoluyla belirli ilişkilendirmeler yapmaktadır. Çalışma alanına dâhil olan kapak tasarımlarının bir kısmı da bu tanımlamaya dâhil edilebilmektedir. Bu kategoriye giren 61 kitap kapağı tespit edilmiştir. Bu kitapların içeriği Ermeni iddiaları ile ilişkili olsa dahi kapakların tamamına yakınında bunun net bir yansıması tespit edilememiş; kullanılan kitap adlarında kelimelerin yan ya da mecaz anlamları bağlamında ilişkilendirme yapılabildiği görülmüştür. Örneğin “*Genocide*” kelimesi kullanılan bir kapakta sadece bir çöl fotoğrafı yer almakta, Ermenilikle doğrudan ilişkilendirilebilecek başka bir ibare bulunmamaktadır. Ağaç ve ev sembollerinin kullanıldığı kapaklarda da benzer bir durum söz konusudur ve içeriği okunmadan ürünün Ermeni iddialarıyla bağdaştırılması mümkün olamamaktadır. Bu kapaklarda insan figürleri, soyut çizimler, uçuşan çizgiler, ev, ağaç, pencere vb. metonimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Pete Najarian tarafından 2010’da yayımlanan *The Artist and His Mother* [*Sanatçı ve Annesi*] adlı kitapta, yazarın annesi Zaroohé’nin 1915’ten 2006’da ölümüne kadar geçen süreçteki yaşamı anlatılmaktadır. Najarian, görsellerle de desteklediği kitabını “*Ölüm yürüyüşünde kaybolan Boğos Amca için*” şeklinde Boğos adlı bir kişiye ithaf etmiştir. Metin içinde annesinin kendi

29 Bu başlık altında yer alan görsellerin eser künye bilgileri sırasıyla şu şekildedir:

Pete Najarian, *The Artist and His Mother* (California: California University Press, 2010).

Dawn Anahid MacKeen, *The Hundred-Year Walk: An Armenian Odyssey* (Boston: Mariner Books, 2017).

Susan Barba, *Fair Sun/Poems*, (Boston: David R. Godine, 2017).

hayatındaki önemi ve ilişkilerinin anlatılmasının yanı sıra mektup, günlük vb. bölümlerin yer aldığı görülmektedir. Kapak tasarımına bakıldığında düzenli olarak Ermeni iddiaları ile doğrudan ilişkilendirilebilecek bir imge bulunmamaktadır. Bununla birlikte hem kitap adının seçiminde hem de kitap kapağı görselinde Ermeni asıllı ressam Arshile Gorky'ye ve onun aynı isimli ünlü resmine gönderme yapıldığı görülmektedir. Öte yandan Arshile Gorky'nin biyografisinde yer alan pek çok anlatı ile Najarian'ın kitabı arasında da örtüşmeler bulunmaktadır. Yazarın kendisinin de Ermeni bir ressam olması ve Gorky'ye karşı olası hayranlığı nedeniyle böyle bir isim ve kapak tercihi bulduğu düşünülmektedir.

Dawn Anahid MacKeen tarafından 2017 yılında yayımlanan *The Hundred-Year Walk: An Armenian Odyssey* [Yüz Yıllık Yürüyüş: Bir Ermeni Odyssea'sı] adlı kitapta, I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'dan Suriye'ye göç eden yazarın büyükbabası Stepan Miskjian'ın yolculuğu ve hayat hikâyesi konu edinilir. Yazar, büyükbabasına ait günlükleri bulduktan sonra onun göç yolunu takip ederek kendisi de bir yolculuk yapmıştır. Kitabın içinde bu yolculuğa ait fotoğraflar ve anlatılar da yer almakta; her iki hikâyeye paralel ilerlemektedir. Kapak tasarımının düzenli olmasına bakıldığında açık mavi bir zemin üzerinde arka planda çiçek motifleri, ön planda ise bir yarısındaki yapraklarının döküldüğü izlenimi verilmiş bir ağaç yer almaktadır. Dikkatli bakıldığında ağacın dökülen yapraklarının kuş figürleri hâlinde resmedildiği görülmektedir. Her ne kadar ağacın ikiye bölünmüşlüğü ayrılığı imgeliyor gibi gözükse de kitaptaki anlatının aksine kapakta ayrılan yaprakların yere dökülmek yerine kuş figürlerine dönüşmesi hüznü değil özgürlüğü anımsatmaktadır. Öte yandan “*The Hundred-Year Walk*” ifadesinin alt başlık ve yazar adından farklı olarak daha büyük yazı karakteri ve kırmızı renkle sunulması vurgulanmak istenenin bu ifade olduğunu göstermektedir. Ayrıca kitabın sırt kısmında da Stepan Miskjian'ın fotoğrafı siyah beyaz şekilde kullanılmış; bu renk seçimiyle artık hayatta olmadığı imlenmiştir.

Susan Barba tarafından 2017 yılında yayımlanan *Fair Sun/Poems* [Adil Güneş/Şiirler] adlı kitap, adından da anlaşılacağı üzere bir şiir kitabıdır. Kitabın içeriği üç bölüme ayrılmış şiirlerden oluşmaktadır. Birinci ve üçüncü bölümde pek çok farklı konuda şiirler yer alırken ikinci bölüm “*Andranik*” başlığı altında düzyazı şiirlerden oluşmaktadır. Bu bölüm yazarın çocukluğu boyunca dinlediği büyükbabasının ölümünden kurtuluş hikâyesinin şiirleştirilmiş hâlidir ve diyalog şeklinde ilerlemektedir. Kitap kapağı tasarımına bakıldığında ne yer alan geometrik şekillerin ne de kullanılan renklerin Ermeni iddiaları ile ilişkilendirilmesi mümkün görünmektedir. Kitap, sıradan bir şiir kitabı görünümüyle okura sunulmuştur. İçinde kitabın adını aldığı “*Fair Sun*” adlı bir şiir yer almakla birlikte yazarın asıl atıf noktası, epigraf sayfasından

anlaşılabilir. 12. yüzyılda yaşamış Ermeni Katolikosu Nerses Şnorhali’nin şiirine atıfta bulunarak “*sabah ışığı, adil güneş*” anlamına gelen “*Առավոտ լուսոյ, Արեգակն արդար*” dizelerini alıntılarını yapmıştır. Ayrıca büyükbabası Andranik Vartanian’a ait olduğunu yazdığı “*Why is the sun fair? Because it shines down equally on everyone [Güneş neden adildir? Çünkü herkese eşit şekilde parlar.]*” alıntısıyla da kitabın adını ikinci defa vurgulamıştır. Kitap kapağını ve dahi kitabın adını Ermeni iddialarına bağlayan herhangi bir unsur bulunmamasıyla birlikte “*Fair Sun*” ifadesinin kültürel belleğe sahip bir Ermeni okur için oldukça fazla anlam içermesi muhtemel gözükmektedir. Diğer okurlar içinse cazip bir şiir kitabı görünümü sunmaktadır.

Sonuç

Kitap kapaklarının, günümüzde kitapları korunmanın çok daha ötesinde bir işleve sahip oldukları çalışmaya konu olan kapaklar bağlamında da görülmektedir. Basıldığı yüzyılın ekonomik şartlarından dahi etkilenen kitap kapakları, dönemsellik farklılıklarına sahiptir. Kimi zaman maddi kaygılar kitap boyutunu ve cildini belirlerken kimi zaman da okur ya da yayınevlerinin eğilimleri belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Ermeni iddiaları temalı kitapların kapak kullanımını, günümüz dünyasında kitap kapaklarının çok daha farklı amaçlara (çeşitli iddiaları temellendirmeye çalışmak, propaganda yapmak, yandaş toplamak vb.) hizmet edebildiğinin bir kanıtı olmaktadır.

Ermeni iddialarına odaklı kitaplarda satış kaygısından ziyade propaganda ya da manipülasyonun ön planda olduğu; yönlendirilmek istenen bir algıya yönelik olarak tasarlandıkları görülmektedir. İncelenen kitap kapaklarının içerik hakkında çoğunlukla bilgi sunduğu; kimi kapaklarda Ermeni/Ermenilik vurgusunun kelimelerden çok semboller üzerinden yapıldığı; kimi kapaklarda ise hem çizimlerin hem kelime yazımlarının belli bir amaca yönelik olduğu görülmüştür. Türk imgesinin ise genel olarak fes ve ay/yıldızla sembolize edilmesinin yanı sıra gaddar, cani, katliamcı vb. ifade ve çağrışımlarla olumsuz şekilde imgelendiği; soyut vb. çizimlerin yer aldığı kapaklarda ise okur algısına müdahalenin sınırlı kaldığı tespit edilmiştir.

Çalışmaya sadece ABD’de basılan kitapların kapakları dikkate alınmış olmakla birlikte veri toplama aşamasında pek çok ülke bazlı sınıflandırma yapıldığını ve bu taramalar neticesinde kitap kapaklarının ülke bazında farklılık gösterebildiğini yukarıda imlemiştik ki bunun yanı sıra aynı ülkede, aynı kitabın farklı yıllardaki baskılarında da kitap kapaklarında değişikliğe gidildiği görülmüştür. Bazı baskılarda kullanılan kapakların herhangi bir imge

içermediği ya da daha sade olduğu ve herhangi bir mesaj ve/veya alt mesaj üretmediği ancak aynı eserin farklı bir yıldaki baskısının çok daha keskin imgelerle mesaj ve alt mesajlara sahip olduğu görülmüştür. Farklı bir çalışmada kitap kapaklarının bu baskı farklılıklarının nedenlerinin de incelenmesinin gerekli olduğu kanısına varılmıştır.

Sonuç olarak, çalışmanın başında öngörülen şekilde Ermeni iddiaları bağlamında basılan kitapların hem içerik olarak hem de kitap kapak tasarımları açısından belli bir kitleye ulaşmayı ve kapak tasarımlarıyla da Ermeni iddialarının canlı kalmasına katkıda bulunmayı amaçladığı ve ayrıca hedef kitle dışındaki okurlar için de cezbedici bir yapı oluşturmak gayesi taşıdıkları tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Barthes, Roland. *Çağdaş Söylenler*. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Barthes, Roland. *Göstergebilimsel Serüven*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Bircan, Ufuk. “Roland Barthes ve Göstergebilim”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sy. 13/26 (2015): 17-41.
- Çekiç Akyol, Ayça ve Akyol, Mevlüt. “Reklam Araştırmalarında Metinsel Analiz Yöntemi ile Anlamın İnşası ve Yapıbozumu”, *Görsel Metin Çözümleme* içinde, ed. Özlem Güllüoğlu, 234-267. Ankara: Ütopya Yayınları, 2021.
- Delamare, François ve Guineau, Bernard. *Renkler ve Malzemeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Erkman Akerson, Fatma. *Göstergebilim*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Eryılmaz, Doğanay. “Ermeni Kültüründe Terörün Olumlanması: Nemesis Operasyonu”, *Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2023* içinde, ed. Alev Kılıç, 17-46. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2024.
- Febvre, Lucien ve Martin, Henri-Jean. *Kitabın Doğuşu*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın, 2000.
- Guiraud, Pierre. *Göstergebilim*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2016.
- Günay, Doğan ve Uzdu, Funda. “Kitabın Kapağından Dışarı Taşanlar”, *Dilbilim Dergisi*, sy. 20, (2008): 19-46.
- Günay, Doğan, ftdk *Metin Bilgisi*, İstanbul: Papatya Yayınları, 2017.
- Kaplan, Kadir. “Kitapların Kapak Tasarımlarındaki Mesajlarda Kullanılan Propaganda Teknikleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, sy. 6/3 (2017): 1574-1589.
- Karaca, Birsen. *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*. İstanbul: Say Yayınları, 2006.

- Manguel, Alberto. *Okumanın Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Öcal, Orhan. *Kitabın Evrimi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1971.
- Satkın, Mustafa Bilge. “Türkiye’de Belgesel Fotoğrafın Propaganda Amaçlı Kullanımı”. Sanatta Yeterlik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2011.
- Sığırcı, İlhami. *Göstergebilim Uygulamaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017.
- “Metin” maddesi, erişim 24 Nisan 2024, <https://sozluk.gov.tr/>.

İncelenen kitaplar

- Anonim. *The Armenian Genocide and America's Outcry/ A compilation of U.S. documents 1890-1923*. Washington: Armenian Assembly of America, 1985.
- Barba, Susan. *Fair Sun Poems*. Boston: David R. Godine, 2017.
- Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Bogosian, Eric. *Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide*. Boston: Little, Brown and Company, 2015.
- Boyajian, Dickran. *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. New Jersey: Educational Book Crafters, 1971.
- Burger, Jerry. *The Shadows of 1915*. Kirksville: Golden Antelope Press, 2019.
- Clay, Barry. *Marishka: A Story of the Armenian Genocide*. USA: Independently published, 2020.
- Derdarian, Mae. *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide*. Los Angeles: Atmus Press Publications, 1997.
- Greene, Frederick. *Armenian Massacres and Turkish Tyranny*. Chicago: International Publishing Company, 1896.
- Gust, Wolfgang. *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*. New York: Berghahn Books, 2013.

- Hartunian, Abraham. *Neither to Laugh not to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*. Boston: Beacon Press, 1968.
- Hovannisian, Richard G. *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*. New Jersey: Transaction Publishers, 2006.
- Hovannisian, Richard G. *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*. Massachusetts: National Association for Armenian Studies and Research, 1980.
- Kabodian, Ariana. *Forget Me Not: Armenian Genocide Recollections*. Michigan: Schuler Books, 2022.
- Kachichyan, Wahi. *Turkish Instinct or The Praise of Genocide/ Radical Islam and Armenian Genocide*. Indiana: Xlibris, 2018.
- Kharpertian, Theodore. *Hagop: An Armenian Genocide Survivor’s Journey to Freedom*. Massachusetts: NAASR Armenian Heritage Press, 2003.
- Kirakossian, John. *The Armenian Genocide: The Young Turks Before the Judgment of History*. Boston: Sphinx Press, 1992.
- MacKeen, Dawn Anahid. *The Hundred-Year Walk: An Armenian Odyssey*. Boston: Mariner Books, 2017.
- Najarian, Pete. *The Artist and His Mother*. California: California University Press, 2010.
- Sarkissian, Richard. *The Armenian Genocide*. Los Angeles: Navasart Foundation, 1987.
- Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide The World Speaks Out 1915-2005*. California: 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee, 2005.
- Tavitian Karageuzian, Katia. *Forbidden Homeland: Story of a Diasporan*. USA: Independently published, 2022.
- Vassilian, Hamo. *The Armenian Genocide: A Comprehensive Bibliography and Library Resource Guide*. Glendale: Armenian Reference Books Company, 1992.

Whitehorn, Alan. *The Armenian Genocide: The Essential Reference Guide*. New York: ABC-CLIO Publisher, 2015.

Yeghiayan, Vartkes. *Pro Armenia: Jewish Responses to the Armenian Genocide*. USA: Center for Armenian Remembrance, 2012.

Yayın Geliş Tarihi: 30.08.2024

Yayına Kabul Tarihi: 20.09.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Eryılmaz, Doğanay, "Ermeni Kimliğinde Hristiyanlık, Alfabe ve Tarih Yazıcılığının Belirleyici Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 76 (2024): 99-122.

Araştırma Makalesi

ERMENİ KİMLİĞİNDE HRİSTİYANLIK, ALFABE VE TARİH YAZICILIĞININ BELİRLEYİCİ ROLÜ

(THE DETERMINING ROLE OF CHRISTIANITY, ALPHABET
AND HISTORIOGRAPHY IN ARMENIAN IDENTITY)

Doğanay ERYILMAZ*

Öz: Her halkın tarihinde önemli dönüm noktaları olduğu gibi Ermeni tarihinde de toplumun kültürel yapısına etki eden bazı olaylar vardır. Ermeniler için bu olayların en önemlilerinden biri, 4. yüzyılın başlarında siyasi, sosyal ve kültürel değişimlere neden olan Hristiyanlığın benimsenmesidir. Pagan inançlardan vazgeçilerek Hristiyanlığa geçiş yapılması Ermeniler için Pers hâkimiyetinin etkisinden kurtularak asimilasyon tehdidini ortadan kaldırmak ve kendine özgü dinî bir karakter oluşturmak anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla Hristiyanlığın Ermeniler tarafından benimsenmesini dinî değil, siyasi bir hamle olarak görmek gerekir.

Ermeni alfabesinin oluşturulması ise Ermeniler açısından dinsel ve dilsel özerklik anlamına gelmekteydi. Günümüzde hâlâ kutsal bir önem atfedilen Ermeni alfabesi Ermeni kültürel kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir unsur olarak görülmektedir.

Alfabenin oluşturulmasından sonra Ermeni edebiyatında ani bir uyanış dönemi başlamıştır. Ermenilerin "Altın Çağ" olarak değerlendirdiği bu dönemde Ermeni tarih yazıcılığına da başlanmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan en önemli tarih yazarı Ermeniler tarafından "Tarihin Babası" olarak

* ORCID: 0000-0001-5278-7552

Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri
Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, deryilmaz@ankara.edu.tr

anılan Movses Khorenatsi'dir. Khorenatsi'nin kitabı Ermeni tarihini pagan dönemden itibaren ele alan ilk kitaptır ve yüzyıllar boyunca Ermeni tarih yazıcılığına kaynaklık etmiştir.

Hristiyanlığı benimsemek Ermenileri bir din çatısı altında birleştirerek asimilasyon tehdidine karşı korumuş, alfabenin oluşturulması bu dini Ermenileştirmenin yanı sıra Ermeni halkına bir edebiyat vermiş, Movses Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" adlı kitabı ise onlara çok eski zamanlara dayanan tarihsel bir geçmiş vererek kimliklerini yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesi, Mesrop Maşots, Ermeni alfabesi, Movses Khorenatsi, Ermeni tarihi*

Abstract: *Just as there are significant turning points in the history of every nation, some events in Armenian history affected the cultural structure of the society. One of the most important of these events for Armenians was the adoption of Christianity in the early 4th century, which caused political, social, and cultural changes. For Armenians, abandoning pagan beliefs and converting to Christianity meant eliminating the influence of Persian domination and the threat of assimilation and establishing a unique religious character. Therefore, the adoption of Christianity by Armenians should be seen as a political move, not a religious one.*

The creation of the Armenian alphabet meant religious and linguistic autonomy for Armenians. Today, the Armenian alphabet, still attributed with sacred significance, is crucial in preserving Armenian cultural identity.

After the creation of the alphabet, Armenian literature experienced a sudden awakening. Armenian historiography also began during this period; which Armenians consider the "Golden Age." The most important history writer to emerge during this period is Movses Khorenatsi, known by Armenians as the "Father of History." Khorenatsi's book is the first to cover Armenian history from the pagan period onwards and has been a source of Armenian historiography for centuries.

Adopting Christianity united Armenians under one religion and countered the threat of assimilation; the creation of the alphabet not only armenized this religion but also gave the Armenian people their literature; and Movses Khorenatsi's book "Armenian History" gave them a past dating back to ancient times and created their identity.

Keywords: *Adoption of Christianity by Armenians, Mesrop Mashtots, Armenian alphabet, Movses Khorenatsi, Armenian history*

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Ermeni kültür tarihinde önemli olan ve Ermenilerin millet bilincini oluşturan dönüm noktalarını tanıtmaktır. Çalışmada, Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü ve Ermeni alfabesinin oluşturulmasının hangi şartlar altında gerçekleştiği ortaya konacak ve Ermeni edebiyatının ilk döneminde yazılmış Ermeni tarihi kitaplarının en önemlilerinden olan Movses Khorenatsi'nin eseri edebiyat-tarih ilişkisi bağlamında değerlendirilecektir. Böylelikle Ermenilerin Hristiyanlığı kabulündeki nedenler, alfabeye günümüzde neden hâlâ kutsal bir önem atfettikleri ve alfabenin dinî bağlantısı, Ermenilerin mitolojik tarihsel kökenleri ve bunun Ermeniler açısından ne ifade ettiği ortaya konmuş olacaktır. Tüm bu olgular, Ermenilerin asimile olmadan günümüze kadar ulaşmasını sağlayan mihenk taşları olarak kabul edilebilir.

Movses Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi* adlı eserinin değerlendirmesini yaparken metne bağlı analiz yöntemi kullanılacaktır. Ayrıca, Ermeni edebiyat tarihi içerisinde yer alan verilerden ve Ermeni edebiyatına dâhil olan örneklerden yararlanarak günümüz Ermeni kimliği üzerinde etkili olan Ermeni kültür tarihinin önemli dönüm noktalarının değerlendirmesi yapılacağı için çalışmamızda edebiyat sosyolojisinin araştırma ve inceleme yöntemlerinin de kullanılması sağlıklı bir analiz yapmamıza olanak sağlayacaktır.

Çalışmamızda ilk olarak Ermeni tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olan ve Ermeniler açısından geniş siyasi, sosyal ve kültürel değişimler yaratan Hristiyanlığın kabulü üzerinde durulacaktır. Ermeniler açısından Pers hâkimiyetinden kurtulmak, kendine özgü dinî bir karakter oluşturmak anlamına gelen bu değişikliğin hem gerçekle kurmacanın iç içe olduğu geleneksel anlatısı hem de tarihsel ve sosyolojik önemi hakkında bilgi verilecektir.

Daha sonra çalışmamızda Ermeni tarihindeki bir diğer önemli dönüm noktası ve Ermeni kültürel ve edebî kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir faktör olan Ermeni alfabesinin oluşturulma süreci değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeyi yapabilmek için Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesinden sonra, özellikle 4. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen siyasi ve dinî durum hakkında bilgi vermek Ermenilerin alfabeye duydukları ihtiyacın nedenlerini gösterebilmek açısından gereklidir. Bu tabloyu çizdikten sonra Ermeni alfabesini oluşturan Mesrop Maştots hakkında kısa bir bilgi verilecek, alfabenin oluşturulması için yapılan çalışmalar ve alfabenin yapısı anlatılacaktır.

Alfabenin oluşturulmasından sonra Ermeni edebiyatında başlayan ani uyanış döneminde ortaya çıkan ürünlerin pek çoğu “Ermeni Tarihi” başlığını taşımaktadır. 5. yüzyılda kaleme alınan bu kroniklerden en önemlisi Movses

Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi* adlı eseridir. Çalışmamızda diğer kronik yazarlarından bahsetmeden Khorenatsi üzerinde durduk, zira Ermeniler açısından Khorenatsi'nin eseri bir kendini tanıma anıtı olarak kabul edilmektedir. “Bir millete ait olma bilinci”, “köklerinin olması”, “binlerce yıllık geçmiş” gibi kavramları Ermenilere Khorenatsi vermiştir; eseri Ermeniler için bir tarih yaratmaya güdümlüdür. Bu bağlamda, makalede Khorenatsi'nin yaşadığı dönemi ve hayatını kısaca anlattıktan sonra, eserin kapsamı, metodolojisi ve kaynaklarının işlenişi ile edebiyat tarihi açısından önemini ortaya koymanın yanı sıra, Khorenatsi ile ilgili tartışmalar ve eserdeki tarihsel hatalar hakkında da bilgi verilecektir.

Hristiyanlığın Kabulü

Ermeni tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri, geniş politik, sosyal ve kültürel değişimler ve bunun sonuçlarını yaratan Hristiyanlığın 4. yüzyılın başlarında devlet dini olarak benimsenmesidir. Bu adım Ermeniler için Pers hâkimiyetinin etkisinden mücadele ederek yavaş yavaş kurtulmak, kendine özgü bir Hristiyan karakteri oluşturmak ve dönemin Batı dünyasına yakınlaşmak anlamına geliyordu.¹

Hristiyanlığın Ermeniler tarafından benimsenme hikâyesi, gerçek ve kurmacanın bir karışımı olarak anlatılmaktadır. Eusebios *Kilise Tarihi* adlı eserinde, Edessa Prensi ve bölgede yaşayan çok sayıda halkın yöneticisi Abragus'un Hz. İsa'ya gönderdiği, bir hastalığa yakalandığı için onu tedavi etmesini isteyen bir mektuptan bahseder. Verdiği cevapta Hz. İsa onu kutsar ve öğrencilerinden birini gönderme sözü verir. Eusebios, anlatısına şöyle devam eder:

İsa'nın yükselmesinden sonra, Thomas adıyla da bilinen Iuda, yetmiş müridten birisi olan Thaddeus'a gönderildi. Thaddeus'a İsa'dan bir mektup geldi ve ülke dışına gitmesi istendi.

<...> kral Thaddeus'a gerçekten İsa'nın müridlerinden birisi olup olmadığını sordu. Thaddeus şöyle yanıt verdi: ‘Ben onun müridlerinden birisi olarak buraya gönderildim. Senin hastalığımı yenip, yaşamımı geri vereceğim. Çünkü o senin çok hasta olduğunu biliyordu. Eğer halen ona inanıyorsan dileklerin yerine getirilecek.’

1 Agop J. Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature: From the oral tradition to the golden age*, (Detroit: Wayne State University Press, 2000), 75.

Abragus şöyle yanıt verdi: ‘Ben İsa’ya saldıranlara karşı bir ordu gönderecek kadar ona inanıyorum. Romalıların bu bölgede hâkimiyet kurmaları bile beni bu düşüncemden caydırmadı.’ Thaddeus, Abragus’a yanıtında şunları belirtti: ‘Efendimiz sadece Babamız’ın dileğini yerine getirdi.’ Bu sözleri duyan Abragus, hem ona hem de Babamız’a inandığını bildirdi.

Sonra Thaddeus kralın ismini söyleyerek ellerini onun üzerine koydu. Bunu yapmasından hemen sonra Abragus hastalığından kurtuldu ve iyileşti.

<...> Sonra Thaddeus şöyle dedi: ‘Şimdi bu yaptıklarımın yerini sessizlik alacak. Tüm bunları bir haber olarak gerçekleştirdim. Ancak, yarın tüm vatandaşlar toplansınlar çünkü; herkese Tanrı’nın sözcükleri, İsa’nın nasıl doğduğu, görevleri, Babamız tarafından ne amaçla gönderildiği, yaptığı işler, dünyadaki gizemler, gerçekleştirdiği işleri nasıl bir güçle başardığı gibi konularda bir vaaz vereceğim. Yine; yeni dualar, İsa’nın nasıl hor görüldüğü, onun tanrısallığı, nasıl çarmıha gerildiği ve Hades’e nasıl gönderildiği de konularımız içinde yer alacak. Son olarak da ölümünden sonra nasıl babamızın yanına yükseldiğinden söz edeceğim.’²

Ermeni kaynaklarında, bu olaydan sonra Thaddeus’un, Edessa’dan Artaz’a doğru yoluna devam ettiği belirtilmektedir. Burada bir kilise kurduğu ve Arşakuni hanedanından Kral Sanatruk’un kızı Sandukht da dâhil olmak üzere birçok insana Hristiyanlığı kabul ettirdiği söylenmektedir. Kızının Hristiyan olmasına tepki gösteren kralın hem kızının hem de elçi Thaddeus’un öldürülmesini emrettiği ve böylece Thaddeus’tan sekiz gün önce öldürülen Sandukht’un Ermenilerin ilk şehidi olarak azizlik mertebesine ulaştığı da yine Ermeni kaynaklarından ulaştığımız bilgilerdendir.³

İsa’nın on iki havarisinden biri olan Aziz Bartalmay da Ermeni kilisesi için önemlidir. Kiliselerin, havarilerle bağ kurmaları, doğrudan ya da dolaylı kilise olmalarını belirleyen bir etken olduğu için⁴ Ermeni Kilisesi’nin kökeni ve eskiliği açısından önemli olan Aziz Bartalmay’ın çalıştığı bölge Sünik’tir ve bir Hristiyan şehidi olarak ölmüştür. Aziz Thaddeus ve Aziz Bartalmay, Ermeni

2 Eusebios, *Kilise Tarihi, İncil’den Dördüncü Yüzyıla Hristiyanlık*, çev: Furkan Akderin, (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2011), 32-33.

3 “St. Santoukhd, the First Martyr”, The Eastern Diocese of the Armenian Church of America, erişim 14.08.2020, <https://armenianchurch.us/the-saints/st-santoukhd-the-first-martyr/>.

4 Abdurrahman Küçük, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, 1-4 (1996): 117.

Kilisesi tarafından “İlk Aydınlatıcılar” olarak saygı görürler. Evanjelizasyonları ve şehitlikleri Hristiyanlık tarihinde çok erken yaşandığı için Ermeni Kilisesi apostolik kökenli olduğunu iddia eder ve bu iki havari tarafından kutsanan piskoposlar aracılığıyla apostolik inancın doğrudan ardılı sayılırlar.⁵

Her ne kadar Ermeniler toplu halde Hristiyanlığı benimsediklerini ve Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk topluluk olduklarını söyleseler de Hristiyanlığın, Ermeniler arasında yavaş ama istikrarlı bir şekilde yayılmış olması akla yatkındır. Uzak Roma Afrika’sından apolojist Tertullianus, saydığı bir dizi Hristiyan yerleşim bölgesi arasında Armenia’nın da bulunduğunu söylemektedir.⁶ Eusebios, Dionysius’un bir mektup gönderdiği ve Armenia piskoposu olarak tanımladığı Mazabanes adlı birinden bahseder.⁷ Ancak yeni inanca karşı güçlü bir muhalefet vardır. Ermeni kralları⁸ Sanatruk, Vağarş, I. Khosrov ve III. Trdat tarafından art arda Hristiyanlara karşı şiddetli zulümler yapılır. III. Trdat bu konuda özellikle önemlidir, çünkü 287’de, bölgedeki tüm Hristiyanlara zulmetmek için katı bir emir veren o olmasına rağmen yaklaşık on beş yıl sonra kendisi Hristiyanlığı benimser ve yönettiği bölgenin dini olarak ilan eder. Hristiyanlığın benimsenmesinin ve Trdat’ın din değiştirmesi ile ilgili çeşitli gerçeklerin ve efsanelerin, sonraki yüzyılların dinî edebiyatı üzerinde ve insanların genel manevi bakış açısının şekillenmesinde büyük etkisi olduğu söylenebilir. Bu olaydan yaklaşık iki yüzyıl sonra Agatangeğos olarak bilinen bir Ermeni kronik yazarı tarafından kaydedilen bu dönüşümün geleneksel anlatısından bahsetmekte fayda vardır. Agatangeğos, Ermeni Kralı Khosrov ile Pers Sasani Hanedanlığı arasındaki savaşları ve Perslerin Arşakunileri yok etme çabalarını özetle şu şekilde anlatır:

Pers kralı, Ermeni kralını öldürmek için Anak adlı bir hainle anlaşır. Sasanilerden bir ödül alacağına dair söz verilen Anak, Armenia’ya gider, Khosrov ile arkadaş olur. Fırsatını bulunca da onu ve ailesinin çoğunu öldürür. Bunun üzerine, Anak ve ailesi de öfkeli Ermeni saray mensupları tarafından öldürülür. Bu olaydan sadece iki oğul kurtulur: bunlardan biri Khosrov’un Roma’ya götürülen oğlu Trdat ve diğeri Anak’ın Kapadokya’daki Hristiyanlar arasında yaşamak üzere götürülen oğludur. Yıllar sonra Trdat, Roma’nın yardımıyla babasının mülkünü geri almak için Armenia’ya döner. Kayserya’dan geçerken, Hristiyanlar tarafından Grigor adı verilen Anak’ın

5 Hagop A. Chakmakjian, *Armenian Christology and Evangelisation of Islam*, (Leiden: E. J. Brill, 1965), 13.

6 Geoffrey D. Dunn, *Tertullian*, (New York: Routledge, 2004), 79.

7 Eusebios, *Kilise Tarihi*, 175.

8 Ermeni kaynaklarında “Ermeni Kralı” olarak anılan isimler, genellikle Ermenilerin yaşadığı bölgenin yöneticisidirler ve çoğu zaman çevredeki büyük devletlerin görevlendirmesiyle başa geçerler.

oğluyla tanışır ve gerçek kimliğinden habersiz, onu hizmetine alır. Grigor, Hristiyan inancını önceden kabul etmiştir ve pagan ayinlerine katılmayı reddeder. Kısa süre sonra da kıskanç soylular tarafından Grigor'un ebeveynleri ile ilgili söylentiler yayılmaya başlar. Bunun üzerine Grigor, Khor Virap'ta (Derin Çukur / Խոր Վիրապ) işkence görür ve hapse atılır. Bu arada, yıllar boyunca Trdat, kendisini yetiştiren Diocletianus gibi Hristiyanlara zulmetmeye devam eder. O dönemin şehitleri arasında, Trdat'ın birlikte olma taleplerini reddeden ve bunun sonucunda öldürülen Gayane ve Hrispime adlı iki bakire de vardır. Agatangeğos'a göre Trdat, günahları yüzünden kimsenin çare bulamadığı bir hastalığa yakalanarak Tanrı tarafından cezalandırılır. Kız kardeşi Khosrovidukht, rüyasında bir meleğin ona, uzun yıllar tecrit edilmiş olmasına rağmen ilahi bir şekilde bulunduğu çukurda hayatta kalan Grigor'u serbest bırakması talimatını verene kadar onu bu hastalıktan kimse kurtaramaz. Grigor, kralı iyileştirir. Bunun üzerine kral, pagan tanrılarına tapınmayı bırakır ve Hristiyanlığı halkının dini olarak ilan eder. Grigor daha sonra Yunan piskoposunun kendisini kutsaması için Kayserya'ya gider. Geri döndüğü zaman, kralı ve tüm Ermeni soylularını Fırat Nehri'nde vaftiz eder ve bölgeyi Hristiyanlaştırmaya başlar. Pagan tapınaklarını yok eder ve onların yerine Ermeni şehitleri adına kiliseler ve tapınaklar diker. Vağarşapat'ta, kendisine görünen İsa tarafından gösterilen bir noktada, Büyük Eçmiadzin Katedralini inşa eder.⁹

Ermenilerin Hristiyanlığı nasıl benimsediği ile ilgili bu anlatı, günümüze kadar ulaşmıştır. Elbette bu anlatının efsaneleştirilmiş olduğu aşikârdır. Orta Doğu ve Rusya Tarihi alanında uzman olan George A. Bournoutian "Modern zamanlara kadar bu menkıbenin, Ermenistan'ı Hristiyanlığı benimseyen ilk devlet olmaya sevk eden unsurları tam olarak tasvir ettiği kabul ediliyordu. Buna karşılık, çoğu menkıbe gibi bu da, olayların tamamını açıklamaktan ve sıralamasını doğru bir şekilde vermekten uzaktır. Ermenistan'ın Hristiyanlaşmasının nedenlerini anlamak için bir önceki yüzyıl, Persia, Roma ve Ermenistan'da yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmelere bakmak gerekir. Mevcut tarihsel veriler eksik, dağınık ve oldukça karmaşık olsa da, Ermenistan tahtına halkını Hristiyanlık altında birleştirme hamlesini yaptıran şeyin, bilhassa Zerdüşt Persia'dan ve ihtiraslı Sasani hanedanından gelen dış baskılar olduğu açıktır."¹⁰ demektedir.

Roma ve Persler arasındaki, önceki dönemlerde Ermenileri doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren çatışmalar dinle ilgili değildi. Paganizm evrenseldi

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ս. Կանայանց (աշխատ.), *Ագաթանգեղոսի Պատմության Հայրը*, (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1909).

10 George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), 58.

ve her ulusun kendine özgü tanrıları olmasına rağmen, din neredeyse hiçbir zaman bir savaş nedeni değildi. Ancak durum değışmeye başlamıştı. Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'na önemli ölçüde girmişti; Roma hâlâ resmî olarak pagan olmasına ve yöneticilerinin zaman zaman Hristiyanlara karşı zulüm uygulamasına rağmen, yeni inancın taraftarları giderek artıyordu ve Hristiyan Kilisesi göz ardı edilemeyecek bir güç haline geliyordu. Doğu'da da buna paralel bir gelişme vardı. Ahameniş İmparatorluğu'nun eski ihtişamını geri kazanma niyetinde olan Sasani hükümdarları, Zerdüştlüğü yeniden canlandırmaya karar verdiler. Böylece Ermenileri ve Süryanileri kendi dinlerini benimsetmeye yönelik saldırgan bir siyasete yöneldiler. Roma İmparatorluğu, Konstantin'in onu birleştirme çabalarının boşa gitmesi ile başarısızlığın eşliğinde iken, Ermeni yöneticiler Batı tarafından korunmasız hissetti. Doğu tarafında ise asimilasyon tehdidi vardı.¹¹

Görüldüğü üzere o dönemde Arşakuni hanedanından olan Ermeni yöneticilerin, dünya hâkimiyetini hedefleyen bu iki büyük güç olan Roma ve Persler arasında istikrarsız bir siyasi varlığı sürdürmek gibi zor bir görevleri vardı. Bölge halkını zor duruma düşüren savaşların yanı sıra, her biri kendi güvenliğini ve kişisel çıkarlarını düşünen Ermeni nakhararların¹² sadakatsizlikleri, Ermenilerin durumunu daha da zorlaştırdı. Kültürel kimliklerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Dolayısıyla Ermenilerin onu canlandıracak, kimlik ve karakter kazandıracak etkili ve ayırt edici bir gücü benimsemesi elzemdi. Bunu ancak yeni bir din başarabilirdi.

20. yüzyıl başlarında yaptığı araştırmaya dayanarak Fransız arkeolog Jean Jacques de Morgan "Kral için, Ermenistan'ın Hristiyanlığı benimsemesi siyasi bir adımdı. Tiridates¹³ ona millî bir din vererek onu yabancı etkiden kurtardı, çünkü yerli yazarlara göre, Roma birkaç yıldır hâlâ pagandı ve Persler, Zerdüş dinini yeniden kurmuştu. Bu, Hayk halkına, ırkın ve dolayısıyla bağımsızlığın korunmasına katkıda bulunabilecek ek bir kişisel karakter kazandırmak için Ermeni milliyetini savunmak demektir."¹⁴ tespitini yapar.

Genel olarak Ermenilerin Hristiyanlığı benimseme tarihi 301 olarak kabul edilir. Ancak bu tarih tartışmalıdır, 313 yılı civarında olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır.¹⁵ 313 yılında Licinius ve Konstantin'in imzasıyla ilan

11 Hacikyan, *The Heritage*, 78.

12 Eskiden Ermeni soylu ailelerine verilen yüksek dereceli kalıtsal unvan.

13 Trdat'ın Fransızcaya bozularak geçmiş hâli.

14 Jean Jacques de Morgan, *Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours*, (Paris: Berger-Levrault, 1919), 105.

15 Hacikyan, *The Heritage*, 79.

edilen Milano Fermanı'yla "herkesin istediği her şeye tapma iznine sahip olmasına"¹⁶ rağmen, Konstantin'in Hristiyanlığı devlet dinlerinden biri ilan etmesi için uzun bir süre geçecektir. Yavaş yavaş kabullenilen Hristiyanlığın Roma tarafından tamamen benimsenmesi ve devletin tek dini olarak kabul edilmesi ise ancak 391 yılında I. Theodisios döneminde gerçekleşebilecekti.¹⁷

Ermeni Alfabetesi

Ermeni dilinin fonetik özelliklerini tam olarak karşılayabilecek bir alfabenin bulunması, Ermeni kültürel kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir faktördü. Ermenilerin 4. yüzyılın son çeyreğindeki siyasi ve dinî konularına kısaca değinmek, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

MS 387'de, Roma ve Persler arasındaki şiddetli rekabet Ermenilerin yaşadıkları bölgenin iki büyük imparatorluk arasında bölünmesine yol açtı. Doğu Roma İmparatoru I. Theodosius ve Pers Kralı III. Şâpûr arasındaki bir anlaşmaya göre, Roma, daha önce Pers yanlısı nakhararlar tarafından kaçmaya ve Roma koruması istemeye zorlanan III. Arşak'ın Roma'ya bağlı olmak şartıyla kral ilan edildiği bölge dâhil olmak üzere Perslere nazaran küçük bir pay aldı. Persler ise Armenia'nın büyük bölümünü aldı ve Arşakuni hanedanından IV. Khosrov'u kral olarak atadı. Bu krallık Perslere bağlı olarak varlığını sürdürdü.¹⁸

III. Arşak'ın ölümü üzerine Doğu Roma İmparatoru bölgeye başka bir Ermeni kral atamadı ve böylece Ermeni Arşakuni hanedanının Doğu Roma kolu sona erdi. Perslerin egemen olduğu bölgede ise III. Khosrov'un yerine, Katoğikos¹⁹ Sahak'ın (387–439) iş birliği ile Ermeniler için nispeten barışçıl bir dönem sağlayabilen Vramşapuh (389–414) atandı. Bu ikisi, Ermeni harflerinin gelişiminde çok önemli rol oynadılar. 428'de Persler, nakhararlarla iş birliği yaparak Vramşapuh'un halefi III. Artashes'i devirdi ve Armenia, Pers İmparatorluğu'nun bir vilayeti haline geldi.²⁰

Armenia'nın bölünmesi iki taraf için de kesinlikle nihai bir çözüm olmadı. Persler, bir yandan ağır vergilerle Ermenilerin ekonomik gücünü elinden alarak

16 "The Edict of Milan 313 AD", Fordham University, erişim 28.08.2024, <https://sourcebooks.fordham.edu/source/edict-milan.asp>.

17 Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev: Esra Ermert, (İstanbul: YKY, 2008), 92-98.

18 Hacikyan, *The Heritage*, 83.

19 Katoğikos: Ermeni Apostolik Kilisesi'nin ruhani lideri.

20 Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, 63.

bağımsız olmasını engellemeye çalışırken, diğer taraftan Ermenilere dinî baskı yapıp dindaşları olan Yunanlılarla birleşerek siyasi özerkliğe kavuşmasına neden olabilecek ideolojik yapıları da ortadan kaldırmaya çalıştı.²¹ Dolayısıyla Perslerin, Zerdüştlüğü zorunlu kılmak için bir çeşit baskı politikası izlediklerini söyleyebiliriz.

Öte yandan, Yunanlılar da Ermeni Kilisesi'nin Kapadokya piskoposuna bağlı olması için baskı yapıyorlardı. Dahası, her ne kadar dinî bir yapı görünümünde olsa da her zaman siyasi bir niteliğe sahip olan ekümenik konsiller, Bizans'ın gelecekte Ermeniler üzerinde dinî ve bunun sonucu olarak da siyasi hâkimiyet kurmasını istiyordu.²²

Bir başka önemli etki, ayinleri Ermeniler tarafından benimsenmiş olan, ancak gitgide karışan Süryani Kilisesi'nin etkisiydi. Dahası Süryanilerin etkisi, Pers yönetimi tarafından siyasi nedenlerle destekleniyordu ve bu da Süryanicenin Doğu Hristiyanlığının başlıca dili²³ olmasının yolunu açıyordu.

Hacikyan, bu dış sorunların yanı sıra, ciddi iç sorunlar da olduğunu söylemektedir. Hristiyanlığın tüm Ermenilerin dini olarak ilan edilmesinin ardından, yüz binlerce insan yeni inanca göre vaftiz edildi, ancak çoğu muhtemelen kişisel inançtan ziyade krala itaat için bunu yapmıştı. Bu, sadece yeni dönüşümler için değil, aynı zamanda yeni dini Ermeniler arasında yaymak için hatırı sayılır bir misyonerlik faaliyetinin de yapılması gerektiği anlamına geliyordu. İnsanların büyük çoğunun okuma yazma bilmemesi ve yerel bir alfabe bulunmaması nedeniyle, tüm dinî eğitim ve vaazlar, görevi Yunanca ve Süryanice kutsal yazılardan yaptıkları okumaları yerel dile çevirmek olan tercümanların yardımıyla sözlü olarak gerçekleştiriliyordu. İlk Hristiyan vaizlerin çoğu Süryanilerden gelmişti. Ermeni din adamları hem Yunan hem de Süryani eğitim merkezlerinde öğrenim gördü ve sonuç olarak Grigor Lusavoriç tarafından kurulan okullarda, hep bu iki dilden birinde eğitim verildi.²⁴

Bu noktada, Ermenice dinî terimlerde Yunanca ve Süryanice izlerinin yoğun olduğunu belirtmekte fayda vardır. Örneğin, din adamlarını belirten bazı sözcükler ya da kutsal kitapta geçen “Şeytan” (Ermenice: Uuunuw/Satana – Süryanice: ܫܝܬܢ / Satana) gibi varlıkları ifade eden kelimelerde Süryanice

21 Hacikyan, *The Heritage*, 84.

22 Hacikyan, *The Heritage*, 84.

23 Eyyüp Tanrıverdi, “Süryani Dili”, *Süryaniler ve Süryanilik* içinde, ed. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 4.

24 Hacikyan, *The Heritage*, 85.

etkisi, “kilise (Ermenice: Եկեղեցի/Yekeğetsi - Yunanca: Εκκλησία/Ekklesia), bazilika (Ermenice: Բազիլիկ/Bazilik – Yunanca: βασιλική/Vasiliki)” gibi ibadet yerlerini anlatan kelimelerle, “patrik (Ermenice: Պատրիարք/Patriark – Yunanca: Πατριάρχης/Patriarkhis), piskopos (Ermenice: Եպիսկոպոս/Episkopos – Yunanca: επίσκοπος/Episkopos)” gibi üst düzey dinî yönetim üyelerini belirten kelimelerde Yunanca etkisi görülür. Böylece, yaklaşık bir asır önce Hristiyanlığı benimseyen Ermeniler, siyasi bağımsızlıklarının olası kaybına ek olarak, dil ve kültür alanında hâkimiyetlerini yitirme ve nihayetinde komşu topluluklar tarafından asimile edilme riskiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Hem siyasi bağımsızlık hem de dini bağımsızlık için çözüm, Hristiyanlığı Ermenileştirmede yatıyordu. İlk yüz yıl boyunca, yeni din, yeni ahlaki ve toplumsal değerler eskisinin yerini aldıkça halkın yaşamında bir devrim yaratmıştı, ancak yine de tüm nüfusu etkisi altına almamıştı ve paganizm inancı devam ediyordu.²⁵ Birleştirici bir unsur olarak Hristiyan inancının halkın bilinciyle derinden bağdaştırılması, yalnızca yöneticilerin kararlarına değil, inancın kendisine dayanması gerekmektedir. Ayrıca, dinî eğitimin bir parçası olarak öğretilen yabancı diller ve bunların kültürel ve politik etkileri üzerinde kontrol sağlanmalıydı. Ermeniler, dinî ve dilsel özerkliklerini korumayı hedeflemeliydiler ve bunu yapmanın yolu, Ermeni alfabesini ve edebiyatını geliştirmekten geçiyordu. Bu koşullar altında, bölgenin yöneticilerinin, manevi ve kültürel değerlerin korunmasını siyasi bağımsızlıktan daha öncelikli gördükleri çıkarımı yapılabilir.

Ermeni alfabesini oluşturan kişi din adamı Mesrop Maştots (yaklaşık 362–440) idi. Mesrop Maştots, Taron eyaletinde doğdu, Yunanca ve Süryanice öğrendi ve kraliyet arşivcisi oldu. 5. yüzyılın ortalarında biyografisini yazan öğrencisi Koryun’a göre, kendisini dinsel yaşama adamadan önce sivil hukuk ve askerî sanatlarda ustalaşmıştı. Ermenilerin yaşadığı her bölgeye seyahat etmiş ve asimilasyon tehdidini fark etmişti. Mesrop Maştots, 394’te din adamı olduktan sonra, Hristiyan inancını öğretmek için pagan inancını sürdürmekte ısrarlı olan Goğtn eyaletini seçmiştir. Orada yaşadığı zorluklar, onu yerel bir alfabe yaratmanın mutlak bir gereklilik olduğuna ikna eder; bu alfabe misyonerlere çalışmalarını gerçekleştirmek için gerekli bir araç sağlayacaktır. Katoğikos Sahak Partev de Mesrop Maştots’u destekler ve ikisi birlikte Kral Vramşapuh’a başvururlar.²⁶

25 Antranig A. Bedikian, *The Golden Age*, (New York: Armenian Missionary Association of America, 1963), 23.

26 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, erişim: 15.10.2020, https://media.grqaser.org/media/pdf/1f/67/84/Varq_Mashtoci-Koryun.pdf, 16-17.

Kral, Mezopotamya’da Daniel adında bir Süryani piskoposunun ürettiği bir alfabenin varlığından haberdar olduğunu söyler. Daniel’i bulmak ve bu harfleri getirmek için hemen bir kraliyet elçisi gönderilir.²⁷ İlk başta Sahak Partev ve Mesrop Maştots bu harfleri coşkuyla karşılar, ancak seçilmiş öğrenci gruplarıyla yapılan deneme döneminden sonra, bu harflerin Ermeni dilinin fonetik özelliklerini karşılamakta yetersiz kaldığına ikna olurlar ve bu harflerden vazgeçilir. Bu ilk denemenin başarısız olması üzerine Kral, Mesrop Maştots’u Ermenice için özel bir alfabe oluşturmakla görevlendirir. Birkaç öğrencisiyle birlikte Mesrop, çeşitli alfabelerin fonetik kurallarını derlemek ve karşılaştırmalı çalışmalar yapmak amacıyla Edessa, Amida ve Samosata gibi dönemin bazı önemli Yunan ve Süryani öğrenim merkezlerini ziyaret etmeye başlar.²⁸

Çalışma tamamlandığında, her biri Ermeni dilinin seslerini temsil eden otuz altı karakterden oluşan bir alfabe oluşturur. Bu otuz altı karakterin her biri mevcut herhangi bir alfabenin karakterlerinden farklı olarak tasarlanmıştır. Karakterleri adlandırdıktan (ayb, ben, gim, da, vb.) ve Yunan alfabesinin sırasına göre düzenledikten sonra, sanatsal incelikler ekleyen Samosata’daki Rufinus adlı ünlü bir hattata götürür.²⁹

Bu yeni alfabenin etkinliğini ve kesinliğini test etmek için Mesrop, Hovhan Yekeğetsatsi ve Hovsep Pağnetsi adlı iki öğrencisinin iş birliği ile Süryanice Eski Ahit’ten *Süleyman’ın Meselleri*’ni tercüme etmeye başlar. Yeni alfabede yazılmış ilk Ermenice cümle bu kitabın ilk cümlesidir: “Hikmeti ve terbiyeyi bilmek için; anlayış sözlerini kavramak için”³⁰. Bu cümle, aynı zamanda alfabenin Ermeniler açısından önemini de yansıtmaktadır. Yeni alfabe ile yapılan ilk çalışma, İncil’in Yunancadan çevrilmesidir. İlk dönemlerde yapılan bu çeviri çalışması, Ermeni dininin özerk bir yapı kazanmasını sağlamış, günümüze kadar da bu çeviri korunarak Ermeni Apostolik Kilisesi ayinlerinde kullanılmıştır.

Ardından, görevi başarıyla tamamlamanın verdiği sevinç ve memnuniyetle Mesrop Maştots ve beraberindekiler 405 yılında Vramşapuh’un ve Sahak Partev’in de aralarında bulunduğu bir topluluk tarafından coşkulu bir şekilde

27 Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, (Երևան: Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1981), 290-291.

28 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, 21.

29 Hacikyan, *The Heritage*, 87.

30 *Tevrat*, “Süleyman’ın Meselleri”,Bap 1:2, (Eskişehir: Dorlion Yayınevi, 2020), 551. Cümlelerin Ermenicesi “Ճանաչել զիմաստութիւնն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյն:” şeklindedir. Uzmanlık alanımız ilahiyat olmadığı için burada yapılan çeviriyi, Türkçeye daha önce çevrilmiş halinden almayı uygun gördük.

karşılandıkları memleketlerine geri dönerler. Koryun, Mesrop'un dönüşünde insanların sevincini Sina Dağı'ndan indiğinde On Emir tabletlerini taşıyan Musa'nın dönüşüne benzetir.³¹

Mesrop Maşots'un biyografisini yazan Koryun'dan bugüne kadar birçok yazar, Mesrop'un Ermeni alfabesini oluşturması için gerekli olan vizyonu ilahi bir vahiyyle ilişkilendirir. Günümüzde hâlâ halk arasında genel inanış Ermeni alfabesinin Tanrı tarafından Mesrop Maşots'a iletildiği yönündedir.³²

Bu inanışa göre, Ermeni alfabesinin ilahi bir kökene sahip olduğu düşüncesi, Mesrop Maşots'un görevini yerine getirmesini sağlayan ilham, sezgi, yetenek ve entelektüel kapasitenin Tanrı vergisi niteliklerden kaynaklandığına işaret eder. "Tanrı'nın Sözü"nü yazılacağı harflerin de Tanrı tarafından bahşedilmiş (Աստվածատուր) olması gerektiği inancı hâkimdi. Bu bağlamda, Daniel'in alfabesinin reddedilmesinin temel nedenlerinden birinin, orijinal olmaması ve yeterince kutsal kabul edilmemesi olduğu söylenebilir. Ayrıca, Daniel'in alfabesinin karmaşık yapısının ve muhtemelen pagan kökenli eski yazıtlarla ilişkilendirilmesinin, onun kutsallık niteliğini zayıflattığı düşünülmüş olabilir.

Mesrop Maşots tarafından oluşturulan ve otuz altı karakterden oluşan alfabe, uzun zaman içerisinde Ermenicenin Doğu ve Batı Ermenice şeklinde iki temel lehçeye ayrılmış olmasına bağlı olarak meydana gelen diyalektik çeşitliliğe rağmen, büyük bir değişiklik gerektirmeden on beş yüz yıldan uzun bir süredir Ermeniler tarafından kullanılmaktadır.

Alfabe Süryanilerin hâkim olduğu bir çevrede tasarlanmış olsa da Batı etkisi çok belirgindir, özellikle Yunan alfabesinden etkiler taşıdığı görülmektedir. Bu etkiler ışığında alfabenin en önemli özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- Her harf yalnızca bir fonemi temsil eder ve her fonem, iki harfin kombinasyonu ile temsil edilen bir ses olan "u" [nı] hariç, yalnızca bir harfle gösterilir;
- Her harf ayrı ayrı yazılır;
- Dil, diğer Semitik dillerin aksine soldan sağa yazılır;
- Aksan işaretleri yoktur.

31 Մորթուն, Վարդ Մաշոտի, 24-25.

32 Bedikian, *The Golden Age*, 13-15.

Ermeni milleti için, sadece kendine özgü bir alfabeyle sahip olmak, ulusal kimliğin korunmasında en önemli neden olmasa da alfabenin bugüne kadar önemli bir rol oynaması ilginç bir olgudur. Bununla birlikte, 5. yüzyılda Mesrop Maştots ve diğer önemli kültür adamları için, Hristiyanlığın insanlar arasında yayılmasının, ulusal kimlik duygusunu geliştirmekten çok daha önemli bir neden olduğunu belirtmek gerekir. Aynı şey, aslında Part kökenli olduğu bilinen Grigor Lusavoriç için de söylenebilir. Kuşkusuz, o dönemde, her ne kadar millet fikri tam olarak gelişmemiş olsa da insanlar topluluk ve akrabalık kavramlarını biliyorlardı. Örneğin, Movses Khorenatsi, *Ermeni Tarihi* adlı kitabında bu kavramları anlattığı bölümde, kendisiyle kan bağı olan kralların ve prenslerin eylemlerini anlatması gerektiğinde mutlu ve gururlu hissettiğini yazar.³³ Ancak o dönemde millet fikri, günümüzde anlaşıldığı anlamda, henüz gelişmemişti. Uzun süre dünyanın her yerinde olduğu gibi, 5. yüzyılın başlarında yaşayan Ermeni din adamları için de din çok önemliydi; ancak Ermeniler örneğinde Hristiyan inancı dil ve kültürle o kadar bütünleşti ki birini korumak diğerini de korumak anlamına geliyordu. Sonraki yüzyıllarda da Ermeni kültürünün gelişiminde açıkça görüldüğu gibi, ana eğilim, kendine özgü bir alfabe, kendine özgü bir ulusal kilise ve kendine özgü bir mimariyle kendini koruma yönünde olmuştur.

Ermeni alfabesinin oluşumu konusundan bahsederken, aklımıza şöyle bir soru gelebilir: Mesrop Maştots tarafından Ermeni alfabesinin oluşturulmasından önce yazılı bir Ermeni edebiyatı var mıydı? Bu konuda somut bir veri olmadığından, görüşler eski kaynaklardaki çeşitli ifadelere dayandığından ve çıkarılabilecek herhangi bir sonuç en iyi ihtimalle yoruma dayalı olmak zorunda olduğundan, bu konudaki yaklaşımlar iki karşıt görüşe ayrılıyor. Bir görüşe göre, Mesrop'un alfabeyi oluşturmasından önce Ermeni harfleri olmadığı gibi edebiyatı da yoktu; ondan önce Ermenice hiçbir şey yazılmamıştı. Diğer görüş, Mesrop öncesi dönemde ve hatta pagan dönemlerde, özellikle pagan tapınak ayinleri ile bunların kayıtları için belirli bir harf dizisi kullanıldığı, ayrıca erken dönem Hristiyan vaizlerin dinî çalışmaları ile ilgili birçok yazılı Ermenice metin örneği olduğu yönündedir. Ancak bunun doğruluğunu kanıtlayacak herhangi bir eser, bugüne kadar ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte, günlük işler için sıradan insanlarla iletişim dilinin Ermenice olması muhtemeldir. Zira Khorenatsi bize, Artaşesyan Hanedanlığı döneminde, krallığın sınırlarının Ermeni dilinin konuşulduğu ölçüde uzandığını söylemektedir.³⁴ Ayrıca Strabon'un açıklamalarından da Armenia bölgesindeki insanların konuştuğu dilin Yunancadan farklı bir dil

33 Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 93.

34 Խորենացի, 148.

olduğunu anlıyoruz.³⁵ Yine de yukarıda belirttiğimiz gibi, Mesrop öncesi dönemden kalma herhangi bir anıt, madeni para veya parşömen üzerinde Ermeni yazıtları bulunmamıştır ve eski kaynaklarda bu tür yazıtlara atıfta da bulunulmamıştır.

Bu konuda net olan, Ermeni alfabesinin yaratılmasının, Ermeni tarihinde önemli bir dönüm noktası olduğu ve yüzyıllar boyunca din, kültür, gelenekler ve edebiyatta Ermeni kimliğinin korunmasına katkıda bulunduğudur. Aynı yüzyılda Ermeniler açısından büyük bir entelektüel canlanma meydana geldi ve birçok Ermeninin manevi ve entelektüel potansiyeli ortaya çıkarak hem nitelik hem de nicelik açısından önemli sayılabilecek bir edebî üretim dönemi başladı. Bu nedenle Ermeniler 5. yüzyılı Ermeni edebiyatının Altın Çağ'ı olarak adlandırmaktadırlar.³⁶

Movses Khorenatsi ve Ermeni Tarihi

Ermeni alfabesinin bulunmasının ardından başlayan Ermeni edebiyatı Altın Çağ'ında pek çok yazar ortaya çıkmıştır. Bu dönemin Ermeni harfleriyle yazılmış orijinal edebiyatında göze çarpan bir özellik olarak dönemin geniş kapsamlı dinî eğilimine rağmen, ulusal kimliğin araştırılması ve doğrulanmasına yönelik Ermeni halkının tarihi ile ilgili bir dizi eser ortaya çıkmış olduğu tespitinde bulunabiliriz. Günümüz tarih yazıcılığı anlayışından doğal olarak çok uzak olan ve bu dönemde üretilen tüm tarih yazıcılığı örnekleri, "*Ermeni Tarihi*" başlığını taşır. Ermeni edebiyatının ilk dönem yazarları arasında en çok öne çıkan isimlerden biri, "*Ermeni Tarihi*"nin yazarı Movses Khorenatsi'dir ve döneminin diğer tarih yazıcılığı örneklerinden kapsam, felsefe, yazım tarzı ve dil açısından farklılık gösterir. Kendisi, yüzyıllar boyunca Ermeniler tarafından tarihin babası (պատմաբան/patmahayr) olarak anılmıştır.³⁷ Bu adlandırma, çağının diğer kronik yazarlarından farklı olarak Khorenatsi'nin Ermeni tarihini pagan dönemden başlatarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Biz de çalışmamızda Khorenatsi'den önce gelen veya çağdaşı olan kronik yazarlarından değil, Ermeni halkında kadim bir tarih algısı oluşturan Khorenatsi'den bahsedeceğiz.

Bazı otobiyografik verilerden ve çeşitli kaynaklardan yola çıkarak Khorenatsi'nin hayatı hakkında bazı sınırlı bilgilere ulaşabiliyoruz. 410 ile 415

35 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev: Adnan Pekman, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993), 1.

36 Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, (İstanbul: Cem, 1992), 56-57.

37 Bedikian, *The Golden Age*, 76.

yılları arasında Taron'un Khoronk köyünde doğmuştur. Mesrop Maştots ve Sahak Partev'in öğrencisidir. Efes Konsili'nden (431) sonra, İncil'i Yunancadan yeniden tercüme etme ihtiyacı hissedildiğinde, Khorenatsi, daha iyi bir eğitim almak için o dönemin büyük eğitim merkezlerinden biri olan İskenderiye'ye gönderilmek üzere seçilen bir grup öğrenci arasındadır. Altı-yedi yıl boyunca Yunan dili, felsefesi, teolojisi ve retorik sanatını inceledikten sonra bu öğrenci grubu, Roma, Atina ve Konstantinopolis'te kısa bir mola vererek geri döner.

Anlatılara göre keyifli bir karşılama bekliyorlardı, ama sadece kasvet ve hayal kırıklığı buldular. Geri döndüklerinde Mesrop Maştots ve Sahak Partev ölmüşlerdi; ayrıca Arşakuni dönemi sona ermişti ve Ermeniler Pers hâkimiyeti altında siyasi baskı ve kültürel zorluklarla karşı karşıya bulunmaktaydılar. Memleketlerine bilgiyle donanmış ve vatandaşlarına hizmet etmek için duyulan istekle dolu olarak dönen Khorenatsi ve arkadaşları, sadece kayıtsızlık ve ilgisizlikle değil, aynı zamanda açıkça düşmanlık ve zulümle de karşılaşır. Bu sıkıntıların sebebi, Pers yöneticileri tarafından Yunan eğitim merkezlerini baskılamaya teşvik edilen Süryani rahiplerin tutumudur. Bu durum Khorenatsi'nin uzak bir mağarada inzivaya çekilmesine ve zamanını çeviri yapmaya adanmasına neden olur. Uzun yıllar süren acı ve yoksulluktan sonra, altmış yaşlarında, eski sınıf arkadaşlarından Katoğikos Giut onu bulur, piskoposluğa atar ve çalışmaları için elverişli koşullar oluşturur. Sahak Bagratuni, Khorenatsi'yi, hayatının en önemli çalışmasını yapması, yani kökenlerinden başlayarak o güne kadarki Ermeni halkının tarihini yazması için görevlendirir. Ermeni kaynakları Khorenatsi'nin eserini 480 yılı civarında bitirdiğini belirtmektedirler. Ölüm tarihi belli olmayan Khorenatsi'nin "*Ermeni Tarihi*" dışında "Azize Hripsime ve Beraberindekilerin Tarihi", "Başkalaşım Yortusu Üzerine", "Sahak Artzuruni'ye Mektup" ve "Retorik El Kitabı"nın çevirisi gibi birkaç küçük eser de yazdığı düşünülmektedir, ama en büyük eseri "*Ermeni Tarihi*"dir.³⁸

Khorenatsi'nin *Tarih*'i, kapsamı, metodolojisi ve kaynakların işlenişi açısından çağdaşlarından farklıdır. Üç kitaptan oluşur: 1. kitapta Ermenilerin ata ve kurucu olarak kabul ettikleri Hayk'tan itibaren, erken dönem yöneticilerini anlatarak MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in fetihlerine kadar Ermeni halkının kökenlerinden bahsedilir. 2. kitap, Part krallığının kurulması ve Ermenilerin bulunduğu bölgede Vağarşak'ın yönetime atanması ile başlar ve MS 301'de III. Trdat tarafından Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesine kadar geçen süreyi kapsar. 3. kitap, 330'da III. Trdat'ın ölümünü, Arşakuni Hanedanının sonunu, 428'de Ermenilerin yaşadığı bölgenin farklı ülkeler arasında

38 Hacikyan, *The Heritage*, 307.

bölünmesini ve Khorenatsi'nin öğretmenleri Sahak ve Mesrop'un 440'ta ölümüne kadar geçen dönemi anlatır. “*Ermeni Tarihi*”, yazarın Ermeni milletinin kötülüğüne neden olan musibetler hakkındaki derin üzüntüsünü ifade eden “Ağıtlar” başlıklı bir ekle sona ermektedir.

Khorenatsi'nin eseri elbette bugünün bilimsel standartlarıyla değerlendirilemez, ancak gününün standartlarına göre incelendiğinde, eseri Ermeni halkının ilk eleştirel tarihi olarak kabul edilebilir. Bu nedenle tarihçiler için bir kaynak kitap ve on sekizinci yüzyıla kadar öğrenciler için bir ders kitabı olarak kalmıştır.

Batı'nın Khorenatsi'ye ilgisi 18. yüzyılın başlarında başlamış; “*Ermeni Tarihi*”nin ilk basılı versiyonunun 1695'te Amsterdam'da Ermenice olarak yayımlanmasından kısa bir süre sonra Avrupalı araştırmacıların kullanımına sunulmuştur. Latinceye ilk kısmi çevirisi, H. Brenner tarafından 1733'te Stockholm'de yapıldı ve o zamandan beri birçok dile çevrilmiştir.³⁹

Khorenatsi hakkında ilk akademik çalışmalar, Fransa doğumlu Prusyalı oryantalist Mathurin Veyssière de La Crose (1661–1739) ile 18. yüzyılda başlamıştır.⁴⁰ Ardından Alman tarihçi Alfred von Gutschmid (1835–1887) ve Fransız dilbilimci Auguste Carrière (1838–1902) tarafından devam ettirilen Khorenatsi araştırmaları ilk dönem Ermeni edebiyatının bu önemli ismi ile ilgili çeşitli tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu çalışmada Khorenatsi tartışmalarına geniş yer vermeksizin kısa bir bilgilendirmeyle yetineceğiz, zira bu tartışmalar başlı başına bir makale konusu olacak kadar kapsamlıdır.

Gutschmid ve Carrière'in eleştirileri sadece kitabın yazıldığı dönem konusunda şüphe uyandırmakla kalmaz, aynı zamanda içinde anlatılan olayların doğruluğu ve hatta kitabın bir kısmının varlığı hakkında tartışmalara da yer verir. Bu eleştirilenlerin savı, Khorenatsi'nin eserinde kendisinden sonraki dönemlere dair olayların da bulunduğu şeklindedir. Dolayısıyla, Khorenatsi'nin kitabının 634-642 yılları arasında yazılmış olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bunun yanı sıra tarihsel kayıtlardaki tutarsızlıklara da dikkat çekmişlerdir.⁴¹ Kısa süre

39 Hacikyan, *The Heritage*, 308.

40 Mathurin Veyssière de La Crose, *Thesaurus epistolici Lacrosiani*, (Leipzig: Bib. Iordaniana, 1742), erişim: 23.08.2024, <https://books.google.com.tr/books?id=q5pXAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>.

41 A. O. Sarkissian, “On the Authenticity of Moses Of Khoren's History”, erişim: 23.08.2024, <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.azargoshnasp.net%2Fhistory%2FArmenian%2Farmenianmoses.pdf&psig=AOvVaw1xNprSRoZY9Dx8k0heEZKX&ust=1724501104851000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CAQQn5wMahcKEwjw6qnkiouIAXUAA AAAHQAAAAAQBA>.

sonra armenolog Galust Ter Mkrtçyan (1860–1918), Grigor Khalatyants (1858–1912) ve Ermeni tarihçi Hakob Manandyan (1873–1952) gibi bazı Ermeni akademisyenler de Khorenatsi ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarla birlikte Khorenatsi'nin eseri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Bugün Khorenatsi ve kitabıyla ilgili eleştirilerin çoğu reddedilmiş durumdadır. Kitabın birtakım tarihsel yanlışlıklar içerdiğini, hatta bu yanlışlardan bazılarının gerçekten çok ciddi olduğunu kabul etmekle birlikte, Khorenatsi'nin ifadelerinin bir kısmının etnografik ve arkeolojik keşiflerle kanıtlandığı gerçeği üzerinde dururlar. Örneğin Annie ve Jean-Pierre Mahé'ye göre, Khorenatsi'nin anlattığı hikâyelerin bir kısmı, gezgin din adamı Garegin Srvandztiants'ın anlatımıyla efsane olarak günümüze ulaşmıştır ve ayrıca F. E. Schultz'un bugünkü Van kenti yakınlarındaki bir dağ yamacındaki Urartu yazıtlarını keşfetmesi, Khorenatsi'nin Asur kraliçesi Şamiram'ın bölgeyi işgal ettiğine ilişkin kayıtlarını doğrulamaktadır.⁴² Oxford Üniversitesi Koleji Üyesi ve Oxford Üniversitesi'nde din bilimleri profesörü olan İngiliz oryantalist Frederick Cornwallis Conybeare (1856–1924), Khorenatsi'nin alıntı yaptığı düşünülen yazarlar için kaynak olduğunu ya da Khorenatsi ve bu yazarların hepsinin aynı eski kaynakları kullandığını düşünür.⁴³ Ermeni filolog, dilbilimci ve sözlük yazarı Stepan Malhasyants (1857–1947) ve Ermeni edebiyatı ve folkloru uzmanı Manuk Abeğyan (1865–1944) gibi çağdaş araştırmacıların çalışmalarında da Khorenatsi'nin kitabının 5. yüzyıla ait olduğu kabul edilir.⁴⁴ Ancak, Khorenatsi tartışması tam olarak bitmiş değildir.

Khorenatsi, kaynaklarını açıklayan bir yazardır. Bu kaynaklar, ilk olarak, çoğunlukla şiirsel formda ve ozanlar (gusan/qnıuuu) tarafından söylenerek aktarılan mitolojik anlatılardan ve halk hikâyelerinden oluşur. Bununla birlikte, bunları makul bir şekilde kullanır, ayıklar ve tarih kitabı için önemli olanları analiz ederek alegorilerin arkasına saklanmış tarihsel çekirdeğe ulaşmaya çalışır. Örneğin, “Güzel Ara ve Şamiram” adlı anlatıda Şamiram'ın ölümü ile ilgili diğer anlatıları da bildiğini ancak *Tarih* kitabında bunlara yer vermediğini görürüz.⁴⁵ Bu efsaneleri kaynak malzeme olarak kullanarak, farkında olmadan onları gelecek kuşaklar için korumuştur, çünkü onlar pagan sözlü edebiyatının günümüze kadar ulaşan nadir parçalarıdır. Özellikle *Tarih*'inin en eski kısmı için kullandığı kaynaklar, Mar Abas Catina adlı Süryani bir keşiş ve birkaç

42 Annie Mahé et Jean-Pierre Mahé, *Moïse de Khorène, Histoire de l'Arménie*, (Paris: Gallimard, 1993), 20-24.

43 F. C. Conybeare, “The Date of Moses of Khoren”, erişim: 23.08.2024, <https://ia902901.us.archive.org/items/mxcont>.

44 Hacikyan, *The Heritage*, 306.

45 Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 125.

tapınak arşivi ile “Gerekli Bilgiler Kitabı” olarak adlandırdığı bir kitaptır. Diğer kaynakları arasında İncil, Eusebios, Cephalion, Julius Africanus, Porfirios, Herodot, Homeros ve daha pek çok isim vardır. Ayrıca birçok eski yazıt ve nakhararların tören protokolünü anlatan ünlü Taht Kaydı (Գահաւաստի / Gahnamak) denilen belgeler de dâhil olmak üzere birçok belgeden de yararlanır. Ermeni yazarlardan Agatangeğos ve Koryun’dan yararlanmışır. Tüm bu kaynaklar, eser boyunca yeri geldikçe anılmaktadır.⁴⁶

Khorenatsi’nin tarihe yaklaşımı çağdaşlarınkinden farklıdır. Ermeni tarihini ilk kez dönemlere ayıran ve olayları kronolojik sırayla tanımlayan, bazen bunları Ermeni tarihine dâhil olmayan büyük olaylarla da ilişkilendiren ilk kişidir. Bir tarihçi olarak bilgiyi değerlendirerek ele almak, kaynaklarının güvenilirliğini sorgulamak, tarihle ilgisi olmayan anlatıları atlamak, hayali masallardan ve retorik süslemelerden kaçınmak gibi o dönemde tarih kitabı yazan diğer yazarlarda olmayan bazı niteliklere sahiptir. Ancak tüm bunlara rağmen, *Tarih* kitabı yine de birçok ciddi hata içerir. Bazı krallar başkaları ile karıştırılmışır, kronolojik ve coğrafi tutarsızlıklar vardır ve Ermeni tarihinde önemli bir rol oynayan Mamikonyan Hanedanlığı dikkat çekici bir şekilde görmezden gelinmektedir. Bu hatalara örnek olarak, Tigran Yervanduni ile hükümdarlıkları arasında yaklaşık beş yüzyıl olan Büyük Tigran’ın karıştırılmasını verebiliriz. Tigran ve Ajdahak (Astyages) ile ilgili anlatıda yer alan bu hatada Khorenatsi’nin “Yervand oğlu Tigran” olduğunu söylediği kralın Tigranakert şehrini kendi adına kurduğu belirtilmektedir.⁴⁷ Ancak Ermeni kaynaklarında bu şehrin Büyük Tigran olarak anılan yönetici tarafından kurulduğu anlatılmaktadır.⁴⁸ Bu hatalar, kaynaklardaki bilgi eksikliğinden doğabileceği gibi, müstensihlerin eseri kopyalarken yaptıkları hatalardan da kaynaklanıyor olabilir, zira Khorenatsi’nin orijinal el yazması günümüze ulaşmamıştır ve en eski tam metin, 7. veya 8. yüzyıl nüshasından kopyalanmış olan 14. yüzyıl nüshasıdır.⁴⁹ Bu eksikliklere rağmen, Khorenatsi’nin çalışmalarının esası, materyalini sistemli bir hale getirme ve tüm Ermenilere birlik ve bağımsızlık idealini aşılama girişiminde yatmaktadır. Khorenatsi, Ermenilerin kurtuluşunun ancak merkezî otorite etrafında birleşerek sağlanabileceği fikrine sıkıca sarılarak feodalist tutumları reddetmiş ve birlik olunması gereken durumlarda kendi çıkarlarını gözetken nakhararları eleştirmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Khorenatsi’nin kitabı Ermenilerin

46 Bkz. Խորենացի, Հայոց Պատմություն.

47 Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 139.

48 Nina Garsoïan, “The Emergence of Armenia”, *Armenian people From Ancient to Modern Times* içinde, ed. Richard G. Hovhannisian, (New York: St. Martin, 2004), 56.

49 Hacikyan, *The Heritage*, 310.

ilk eleştirel tarih kitabı olarak kabul edilebilir. Ona göre ulusal birlik için mücadele etmek, vatanseverliğin en güçlü tezahürüdür.

Khorenatsi'nin tarih felsefesi, çağının dinî dogmalarından şaşkırtıcı derecede az etkilenmiştir. Tarihi, ilahi bir tasarının uygulanması olarak görmez. Mucizeler, ilahi müdahale ve ahlak dersi vermek, onun anlatımında yoktur. Bunun yanı sıra, ahlaki standartları vardır, davranışları konularının haysiyetine yakışmayan yöneticileri şiddetle eleştirir. Khorenatsi, insanları ait oldukları sınıf temelinde değil bireysel olarak değerlendirir, bu da çağdaşlarında çok rastlayamadığımız özelliklerden biridir. Kitapta kullanılan dil zengin, zarif ve nettir; standart 5. yüzyıl Klasik Ermenicesi olarak kabul edilir. Araştırmacılar, hâlâ kullanılan sekiz yüz kelime ve ifadeyi dile kattığını tahmin etmektedirler.⁵⁰

Khorenatsi'nin eseri, çoğunlukla filolojik ve tarihsel bakış açısına odaklanmış olan çalışmalara konu olmuştur. Ancak Ermeni halkı ve edebiyatı için bu eserin bir başka önemi daha vardır. Bu eser bir kendini tanıma anıtıdır; ulusal bir bilinç oluşturan, tarihî ve kültürel bir farkındalığı pekiştiren ve etkilenen insanlarda karşı konulmaz bir hayatta kalma dürtüsüne ilham veren bir çalışmadır. Onlara, ait olma duygusunu ve az sayıda olsalar da binlerce yıl boyunca uzanan bir geçmişe sahip olduklarını hissettirmeye güdümlüdür. Kısacası bir Ermeni tarihi kurgulayarak, tıpkı Hristiyanlığın benimsenmesi ve Ermeni harflerinin oluşturulmasında olduğu gibi, birliktelik sağlamayı hedeflediği söylenebilir. Mesrop Maştots'un alfabesi Ermeni halkının edebiyatını nasıl yarattıysa, Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'i de aynı şekilde kimliklerini yaratmıştır.

Sonuç

Her halkın tarihinde önemli dönüm noktaları olduğu gibi Ermeni tarihinde de toplumun kültürel yapısına etki eden bazı olaylar vardır. Ermeniler için bu olayların en önemlilerinden biri, 4. yüzyılın başlarında siyasi, sosyal ve kültürel değişimlere neden olan Hristiyanlığın benimsenmesidir. Pagan inançlardan vazgeçilerek Hristiyanlığa geçiş yapılması Ermeniler için Pers hâkimiyetinin etkisinden kurtularak asimilasyon tehdidini ortadan kaldırmak ve kendine özgü dinî bir karakter oluşturmak anlamlarına gelmektedir.

Ermeni kaynaklarında, toplu halde devlet dini olarak benimsendiği belirtilen Hristiyanlığın Ermeniler arasında yavaş yavaş yayılmış olması daha akla

50 Hacikyan, 310.

yatkindır. Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesine dair geleneksel anlatıların gerçekte kurmaca karışımı bir yapısı vardır. Anlatıya göre, Hristiyanların yanında büyümüş olan Grigor Lusavoriç, Derin Çukur'a atılmış olmasına rağmen yıllarca yaşamış ve III. Trdat'ı kimsenin tedavi edemediği bir hastalıktan kurtarmıştır. III. Trdat bundan sonra Hristiyanlığı Ermenilerin dini olarak ilan etmiştir. Ancak III. Trdat'ın Ermenileri Hristiyanlık çatısı altında birleştirme çabalarının nedeni, tarihsel veriler göz önüne alındığında, Perslerin Zerdüştlüğü benimsetme konusundaki baskı politikaları ve asimilasyon tehdidi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Hristiyanlığın Ermeniler tarafından benimsenmesini dinî değil, siyasi bir hamle olarak görmek gerekir. Bu bağlamda III. Trdat'ın rolü, Grigor Lusavoriç'in rolü kadar önemlidir.

Hristiyanlığın kabulünden yaklaşık bir yüzyıl sonra gerçekleşen diğer önemli dönüm noktası ise Ermeni alfabesinin oluşturulmasıdır. Ermenilerin yaşadığı bölgenin Bizans ve Persler arasında paylaşılması, Perslerin baskıcı siyasi tutumu, Bizans'ın Ermeni Kilisesi'ne yaptığı baskılar, Süryani Kilisesi'nin Persler tarafından da desteklenerek Doğu Hristiyanlığının temsilcisi olma çabaları, Ermenilerin birçoğunun Hristiyanlığı gerçekten benimsememiş olması, din adamlarının ayinleri Yunanca ve Süryaniceden çeviri yaparak icra etmesi gibi sorunlar, Ermeni dilinin fonetik yapısına uygun bir alfabenin bulunmasını gerekli kılmıştır. Ermeni alfabesinin oluşturulması, Ermeni kültürel kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir faktördü. Ermeniler, dinî ve dilsel özerkliği hedeflemek zorundaydı ve bunu başarmanın yolu Ermeni harflerini ve edebiyatını yaratmaktı.

Mesrop Maşots, din adamı olarak göreve başladığında, hâlâ pagan inançlarını sürdüren Goğtn bölgesine gider. Burada yaşadığı zorluklar, Ermenilere özgü bir alfabe oluşturmanın gerekliliğini ortaya çıkarır. Dönemin katoğikosu Sahak Partev ve Ermenilerin yöneticisi Vramşapuh kendisine destek olur ve sonuç olarak 36 harfli bir alfabe oluşturur. Bu alfabe ile hemen İncil'in Ermeniceye çevrilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Bu çeviri, Ermeni dininin kendine has bir yapı oluşturmasına imkân tanımıştır.

Ermeni alfabesinin oluşturulması, yüzyıllar boyunca din, kültür ve edebiyatta Ermeni kimliğinin korunmasını sağlamıştır. Alfabenin bulunmasının ardından Ermeni edebiyatında ani bir uyanış başlar. Ermeni edebiyatında "Altın Çağ" olarak anılan bu uyanış döneminde pek çok yazar ortaya çıkmış, çeviri faaliyetleri ile diğer toplumların edebiyat ve fikir dünyası tanınmış, mitolojik unsurların da katkısıyla Ermeni tarih yazımı çalışmalarına başlanmış, felsefi alanda ilerlemeler kaydedilmiştir. Ermenilerin ulusal kimliğini araştırma ve doğrulama arzusunun bir sonucu olarak, bu dönemde Ermeni tarihiyle ilgili birçok eser ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en önemli yazarlarından biri de

Ermeni Tarihi adlı kitabı yazan ve Ermeni tarihinin babası olarak anılan Movses Khorenatsi'dir.

Kapsamı, metodolojisi ve kaynakların işlenişı açısından çağdaşlarından farklı olan Movses Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi*, Ermenilerin ata olarak kabul ettikleri mitolojik bir karakter olan Hayk'tan başlar ve Sahak Partev ile Mesrop Maştots'un ölümüne kadar geçen dönemi anlatır. Khorenatsi'nin kitabı, yönetici konumdaki kişilerin mevkilerine yakışmayan tutumlarını ve kişisel çıkarlarla hareket etmelerinin verdiği zararları yediği için döneminin standartlarına göre Ermeni halkının ilk eleştirel tarihi olarak kabul edilebilir. Hakkında pek çok tartışma da olan Khorenatsi, özellikle pagan sözlü edebiyatının mitolojik anlatılarda kullanımını nedeniyle, bunları yazıya dökerek günümüze kadar aktarılmasına katkıda bulunduğu için kültür ve edebiyat tarihi açısından önemlidir.

Sonuç olarak, Grigor Lusavoriç ve III. Trdat Ermenileri Hristiyanlık çatısı altında birleştirecek, asimilasyon tehdidine karşı korumuş, Mesrop Maştots'un oluşturduğu alfabe bu dini Ermenileştirmiş ve Ermenilere bir edebiyat vermiş, Movses Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi* adlı kitabı ise onlara çok eski zamanlara dayanan bir geçmiş vererek kimliklerini yaratmıştır.

Kaynakça:

- Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.
- Bedikian, Antranig A. *The Golden Age*. New York: Armenian Missionary Association of America, 1963.
- Chakmakjian, Hagop A. *Armenian Christology and Evangelisation of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1965.
- Conybeare, F. C. “The Date of Moses of Khoren”. Erişim: 23.08.2024. <https://ia902901.us.archive.org/items/mxcont>.
- Dunn, Geoffrey D. *Tertullian*. New York: Routledge, 2004.
- Eusebios. *Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla Hristiyanlık*, çev: Furkan Akderin. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2011.
- Fordham University. “The Edict of Milan 313 AD”. Erişim 28.08.2024. <https://sourcebooks.fordham.edu/source/edict-milan.asp>.
- Garsoïan, Nina. “The Emergence of Armenia”, *Armenian People From Ancient to Modern Times* içinde, ed. Richard G. Hovhannisian, 37-62. New York: St. Martin, 2004.
- Gregory, Timothy E. *Bizans Tarihi*, çev: Esra Ermert. İstanbul: YKY, 2008.
- Hacikyan, Agop J. *The Heritage of Armenian Literature: From the oral tradition to the golden age*. Detroit: Wayne State University Press, 2000.
- Խորենացի, Մովսես. *Հայոց Պատմություն*. Երևան: Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1981.
- Վորյուն. *Վարք Մաշտոցի*. Erişim: 15.10.2020. https://media.grqaser.org/media/pdf/1f/67/84/Varq_Mashtoci-Koryun.pdf.
- Küçük, Abdurrahman. “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, 1-4 (1996): 117-154.

- La Crose, Mathurin Veyssière de. *Thesaurus epistolici Lacrosiani*. Leipzig: Bib. Iordaniana, 1742. Erişim: 23.08.2024.
<https://books.google.com.tr/books?id=q5pXAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>
- Mahé, Annie et Mahé, Jean-Pierre. *Moïse de Khor ne, Histoire de l'Arménie*. Paris: Gallimard, 1993.
- Morgan, Jean Jacques de. *Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours*. Paris: Berger-Levrault, 1919.
- Sarkissian, A. O. "On the Authenticity of Moses Of Khoren's History". Erişim: 23.08.2024.
<https://www.azargoshnasp.net/history/Armenian/armenianmoses.pdf>.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*,  ev: Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.
- Tanrıverdi, Eyyüp. "S ryan  Dili", *Süryaniler ve Süryanilik* içinde, ed. Ahmet Tařđın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 1-19. Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- Տեր-Մկրտչյան, Գ. և Կանայանց, Ս., աշխատ. *Ազարթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց*. Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1909.
- The Eastern Diocese of the Armenian Church of America. "St. Santoukhd, the First Martyr". Erişim 14.08.2020.
<https://armenianchurch.us/the-saints/st-santoukhd-the-first-martyr/>
- Tevrat*. "Süleyman'ın Meselleri". Eskişehir: Dorlion Yayınevi, 2020.
- Tuğlacı, Pars. *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*. İstanbul: Cem, 1992.

Yayın Geliş Tarihi: 11.06.2024

Yayına Kabul Tarihi: 27.09.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Karakılıç, Cem, "Osmanlı-Türk Tarihi Araştırmalarında Özgün Bir Kaynak: Ermenice Salnameler", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 76 (2024): 123-168.

Araştırma Makalesi

OSMANLI-TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA ÖZGÜN BİR KAYNAK: ERMENİCE SALNAMELER

(A ORIGINAL SOURCE IN OTTOMAN-TURKISH
HISTORICAL RESEARCH: ARMENIAN YEARBOOKS)

Cem KARAKILIÇ*

Öz: Farsça "sal" (yıl) ve "name" (mektup) kelimelerinden türetilen salname Türkçede en basit anlamda yıllık olarak ifade edilir. Salnameler bir yılın bütün olaylarını ihtiva eden çok katmanlı kaynaklardır. Osmanlı tarihindeki ilk salname 1847 yılında Sadrazam Reşit Paşanın isteği ile Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. İlk zamanlar litografya ile basılan panoramik metinler zamanla mahiyet ve mizanpaj itibariyle geliştirilerek mufassal veri kaynaklarına dönüştürülmüştür. Devlet salnamelerinin başarıya ulaşması üzerine 1866'dan itibaren vilayet ve nezaret salnameleri de yayınlanmaya başlamıştır. Böylece 1867'den itibaren her vilayet senede en az bir defa olmak üzere kendi bölgesindeki idari taksimatı, istihsal ürünlerini, madenleri, ticareti, demografik ve bürokratik özellikleri, kültür ve eğitim kurumlarını gösteren mufassal salnameler hazırlanmıştır. Salnameler mahiyet itibariyle son derece zengin ve sofistike kaynaklardır. Burada Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî, askerî, malî ve sosyo-kültürel ayrıntılarını bulmak mümkündür.

* ORCID: 0000-0003-1818-2423
Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
cemkarakilic@gmail.com.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde yayınlanan Ermenice salnameleri Osmanlı-Türk tarihçiliği bağlamında incelemektir. İki bölüm halinde formüle ettiğimiz çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Ermenilerinin yayın hayatına odaklanarak panoramik bir çerçeve çizeceğiz. İkinci bölümde ise iki alt başlık altında Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan Ermenice salname, almanak ve takvimleri tanıtır ve bu kaynakların Osmanlı-Türk tarihi araştırmaları açısından önemi üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Ermenileri, Türkiye Ermenileri, Ermeni Matbuatı, Salname, Ermenice Salnameler.*

Abstract: *Derived from the Persian words “sal” (year) and “name” (letter), salname is expressed as annual in the simplest sense in Turkish. Yearbooks are multi-layered sources containing all the events of a year. The first yearbook in Ottoman history was prepared by Ahmet Vefik Pasha in 1847 at the request of Grand Vizier Reşit Pasha. Panoramic texts, which were initially printed with lithography, were improved in terms of content and layout over time and turned into detailed data sources. With the success of the state yearbooks, province and ministry yearbooks began to be published starting from 1866. Thus, starting from 1867, each province prepared detailed yearbooks at least once a year showing the administrative divisions, production products, mines, trade, demographic and bureaucratic characteristics, cultural and educational institutions in its region.*

Yearbooks are extremely rich and sophisticated sources in terms of their nature. It is possible to find administrative, military, financial and socio-cultural details of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey here.

The aim of this study is to examine the Armenian yearbooks published during the Ottoman Empire and the Republic of Turkey in the context of Ottoman-Turkish historiography. In the first part of the study, which I formulated in two parts, I will draw a panoramic framework by focusing on the publishing life of Ottoman Armenians. In the second part, under two subheadings, I will introduce the Armenian yearbooks, almanacs and calendars published in the Ottoman and Republican periods and focus on the importance of these sources in terms of Ottoman-Turkish history research.

Keyword: *Ottoman Armenians, Armenians of Türkiye, Armenian Press, Yearbook, Armenian Yearbooks.*

Giriş

Farsça yıl anlamında kullanılan “sal” ile mektup, kitap anlamına gelen “name” kelimesinin birleştirilmesiyle oluşturulan salname Türkçede en kısa tabirle “yıllık” olarak ifade edilir. Bu tür eserler için “nevsal” kelimesi de kullanılmıştır. Batı literatüründeki karşılığı ise “annus”, “annale”, “annuaire” veya “almanach”tır. Salnameler terminolojik olarak geçmişteki önemli olayları özetleyen, ait olduğu yıl hakkında da ayrıntılı bilgiler içeren eserlerdir. Bunlar devlet tarafından resmi olarak yayınlandığı gibi özel kuruluşlar tarafından da yayınlanabilir. Tarihte bilinen ilk salname “Almanak” adıyla Almanya’da basılmıştır. Avrupa’da 19. yüzyıla kadar İncil’den sonraki en popüler yayın olan almanaklar kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle birlikte eski önemini kaybetmiştir.¹

Osmanlı tarihindeki ilk resmi salname 1847 yılında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa’nın isteği, Hekimbaşı Abdulhak Efendizade Hayrullah Efendi ve büyük mütefekkir Ahmet Cevdet Paşa’nın desteğiyle Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlandı. Reşit Paşa’nın amacı “*yazışmalarda ve diğer işlerde herkese kolaylık sağlamaktı...*”. İlk zamanlar Meclis-i Maarifin Baş Kâtibi Behçet ve Meclis azalarından Rüştü Beylere tevdi edilen bu görev muahharen Maarif Nezareti Mektubi Kalemine, 1888’den sonra da Memurin-i Mülkiye Komisyonuna devredilmişti. Sicil-i Ahval Komisyonu her yıl bakanlıklara ve vilayetlere şablonlar göndererek geçmiş yıllara ait kayıtların güncellenmesini sağladı.

Salnamelerin en eskisi, en düzenlisi ve aynı zamanda en uzun ömürlüsü Devlet Salnameleri yani “Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye”lerdir. Devlet Salnameleri 1847’den 1912’ye kadar periyodik bir düzen içinde yayınlanmıştır. Son devlet salnamesi ise 1918 yılında neşredilmiştir. Önceleri litografya ile basılan salnameler 1880’den itibaren matbaa harfleriyle yayınlanmıştır. Ayrıca başlangıçta 100 sayfayı geçmeyen panoramik metinler zamanla yedi sekiz yüz sayfayı ihtiva eden, devletin resmi teşkilatının yanında memurların isimlerini, tayin tarihlerini, rütbe ve nişanlarını da içeren sofistike kaynaklara dönüşmüştür.²

1 Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958), 280. Refik Hasan Ertuğ, “Osmanlı Devrinde Salnameler”, *Hayat Tarih*, 103 (1973): 15. Tefik Sütçü, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar*, 18 (2004): 82.

2 Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1982), 18-19. K. Kreiser, “Sal-Name”. *The Encyclopaedia of Islam*, 8 (1995): 898. İlhan Pala, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”. *İKTİBAS*, 23 (2010): 3.

Devlet salnamelerinin başarıya ulaşması üzerine 1866'dan itibaren vilayet ve nezaret salnameleri de yayınlanmaya başlamıştır. Böylece 1867'den itibaren her vilayet senede en az bir defa olmak üzere kendi bölgesindeki idari taksimatı, istihsal ürünlerini, madenleri, ticareti, demografik ve bürokratik özellikleri, kültür ve eğitim kurumlarını gösteren mufassal salnameler hazırlamıştır. Diğer taraftan vilayet salnamelerinin her yıl yeniden yayınlanması sayesinde vilayet dâhilindeki gelişmelerin takip edilmesi de kolaylaşmıştır. Vilayet salnameleri Türkçe, Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça, bazen de Arapça olarak yayınlanmıştır. 1866'da nazırlar tarafından kendilerine bağlı kurumların statülerini belirlemek ve daireleri yönetenlerin isimlerini tespit etmek amacıyla hazırlanan nezaret salnameleri ise diğerleri kadar uzun ömürlü olamamıştır.³ Ayrıca 1862'den itibaren ordu teşkilatını ve kadrolarını gösteren askeri salnameler yayınlanmıştır. Yine aynı tarihlerde Bahriye Nezareti, İngiltere rasathanesi tarafından neşredilen almanağı "*Takvim-i Bahri*" adıyla tercüme edip her yıl düzenli olarak basmaya başlamıştır. İlk bahriye salnamesi ise 1891 yılında yayınlanmıştır.⁴

Ayrıca 1871'den itibaren özel salnameler de yayınlanmaya başladı. Özel salnameler genellikle musavver yani resimli, mündericat açısından da son derece zengindi. Bu türün ilk örneği Ali Suavi tarafından Paris'te yayınlanmıştı. Ali Suavi "Türkiye" adını verdiği salnamede Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu, nüfusu, ziraî ve sınaî üretimi, kara ve deniz yolları, ticaret gemileri ve limanları, para ve ölçü birimleri ile şirketler hakkında bilgi vermişti.⁵ Ülkemizde yayımlanan ilk özel salname ise Ebuzziya Tevfik tarafından yayınlanan Salname-i Hadika'ydı. Ayrıca 1922 yılından itibaren Nevsal-i Milli, Nevsal-ı Afiyet, Nevsal-ı Askeri, Nevsal-ı Bahri ve Nevsal-ı Baytari adıyla siyasi, askeri ve ilmi içerikli salnameler de yayınlanmıştı.⁶

Salnamelerin basılmasına cumhuriyet döneminde de devam edildi. İlk üçü Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi adıyla 1925, 1926 ve 1927-1928 yıllarında Arap Harfleriyle, dördüncüsü ise 1929'da Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı unvanıyla Latin harfleriyle basılan bu eserler yerini zamanla

3 Refik Hasan Ertuğ, "Nezaret ve Eyalet Salnameleri", *Hayat Tarih*, 104 (1973): 10-11. Justin Mccarthy ve Hyde Dennis, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin*. XIII (1979): 10-11. Selim Nüzhet Gerçek, "Vilayet ve Nezaret Salnameleri", *Akşam*, Haziran 27, 1941, 5. *Takvim-i Vakayi*, Ekim 18, 1865, 1.

4 Fahri Çoker, "Bahriye Salnameleri", *Donanma Dergisi*, 441 (1963): 1-3.

5 Mehmet Zeki Pakalın, "Salname", *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 3 (1993): 105-106. Aydın Bilgin, "Salname", *İslam Ansiklopedisi*, 36 (2008): 52.

6 Alim Gür, *Ebuzziya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998): 283. Refik Hasan Ertuğ, "Eski Harflerle Özel Yıllıklar", *Hayat Tarih*, 10 (1974): 21.

salname niteliği taşıyan yıllıklara bıraktı.⁷ Salnameler ihtiva ettikleri malzeme bakımından son derece zengin ve sofistike kaynaklardır. Burada Osmanlı Devleti'nin demografik ve topoğrafik özelliklerini; sivil ve askeri erkânın isimlerini, rütbelerini, görev ve ikamet yerlerini; vilayetlere bağlı kaza, nahiye ve sancakların birbirine veya diğer vilayetlere olan mesafelerini; Osmanlı taşrasındaki madenlerin, memlehalarn, ormanların, mera ve çayırarn durumunu; kamu binalarının, vakıf mallarının, şehirlerdeki bayındırlık işlerinin, yol, köprü ve menfezlerin dökümünü; sanayi müesseselerinin ve tarım arazilerinin özelliklerini; ithalat ve ihracat oranlarını, vergi kalemlerini; Osmanlı şehirlerinin genel bütçesini, sosyoekonomik refah düzeyini; eğitim ve sağlık kurumlarının istatistiksel özelliklerini; asarıatika cinsinden sanat eserlerinin, arkeolojik mekânların, tarihi eser kabilindeki cami, türbe, mescit, tekke, kilise ve manastırların envanterini; velhasıl Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyetinin idarî, askerî, malî ve sosyokültürel ayrıntılarını bulmak mümkündür.⁸ (İzgöer, 2005, s. 539-552). Bu bağlamda salnameler geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemine ışık tutan derin ve velut kaynaklardır.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde Ermeniler tarafından yayınlanan Ermenice salnameleri Osmanlı-Türk tarihçiliği bağlamında incelemektir. Osmanlı-Türk tarihi çalışmalarında *terra incognita* (keşfedilememiş bir toprak) olarak adlandırabileceğimiz Ermenice salnameler mündericatındaki zenginlik nedeniyle yakın tarih çalışmalarında ihmal edilemeyecek kadar önemlidir. Burada geç Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminin siyasi ve idari tarihi ile sanat, edebiyat ve sosyal hayatına dair zengin bir envanter bulunur. İki bölüm halinde formüle ettiğim çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Ermenilerinin yayın hayatına odaklanarak panoramik bir çerçeve çizeceğim. İkinci bölümde ise iki alt başlık altında Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan Ermenice salname, almanak ve takvimleri tanıtıp bu kaynakların Osmanlı-Türk tarihi araştırmaları açısından önemi üzerinde duracağım.

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Matbuatı

Türkiye'deki Ermeni matbuatının çok eski bir tarihi vardır. İstanbul'da ilk Ermeni matbaası 1567'de yani ilk Türk matbaasının açılmasından yaklaşık 139 yıl önce kurulmuştu. 1562'de kilise meclisinin kararıyla Katolikos I. Mikayel

7 Selim Nüzhet Gerçek, "İstanbul Salnameleri", *Akşam*, Haziran 18, 1941, 4. "Sal-name", *İslam Ansiklopedisi*, 10 (1993): 136.

8 Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (2005): 539-552.

Sebasdatsi tarafından Papa IV. Pius'la görüşmek üzere Roma'ya gönderilen Tokatlı Apkar buradan Venedik'e geçerek matbaacılığı öğrenmiş, 1567'de yeniden İstanbul'a dönerek Karagümrük'teki Surp Nıgoğayos Kilisesi'nin avlusunda ilk Ermeni matbaasını kurup iki yıl içinde toplam altı kitap basmıştı. Apkar'ın yayınladığı ilk kitap *Küçük Gramer* adını taşıyordu.⁹ Çamçıyan'a göre bu matbaa dizgi harflerinin bozulması nedeniyle önce çalışamaz hale gelmiş daha sonra bir yangın sırasında yanarak yok olmuştu.¹⁰ Bundan yaklaşık yüz yıl sonra, 1677'de, bu defa Eremya Çelebi Kömürcüyan tarafından Kumkapı'da yeni bir matbaa kuruldu. Fakat Kömürcüyan sadece iki kitap bastıktan sonra matbaacılığın verimli bir iş olmadığını düşünerek sektörden çekildi.¹¹ Aynı yıl Kömürcüyan'ın hurufatından yararlanan Merzifonlu Krikor'un açtığı matbaa ise yaklaşık 45 yıl boyunca faaliyet gösterdi. Fakat Ermeni matbaaları içinde en önemlisi 1699'da kurulan Asdvadzadur Tıbir matbaasıydı. Bu matbaa Tıbir ve oğulları tarafından 1776'ya kadar yani neredeyse 150 yıl aralıksız olarak çalıştırıldı. Sonradan Arabyan adını alan bu aile sadece Ermenice kitaplar basmamış, ilk nesih ve talik harflerini dökerek Osmanlı matbaacılığına da büyük bir katkı sağlamıştı. İstanbul'daki Ermeni matbaaları Sulumanastır rahiplerinden Haçadur'un matbaayı kullanarak Katolik propagandası yapması üzerine padişah fermanıyla geçici bir süre kapatıldıysa da 18. yüzyıl boyunca büyümeye devam etmiştir.¹²

Ermeni matbaasının bu ilk döneminde daha çok dini ve felsefesi eserler yayımlanmaktaydı. Ancak 1850'den itibaren edebiyatı, coğrafyayı ve astrolojiyi ilgilendiren konuları ihtiva eden zengin bir dönem başladı. Bu dönemde başta edebiyat olmak üzere dilbilim, tarih, din, aydınlanma felsefesi, eğitim ve hukuk alanlarında pek çok telif ve çeviri kitaplar basıldı.¹³

9 Անահիտ Մուրադյան, “Հայ Տպագրության 500-ամյակը”, *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 1 (2012): 54-55. Քնարիկ Կորկոթյան, *Հայ Տպագիր Գիրքը Կոստանդնուպոլսում* (Երևան: Հայկական ՄՍՌ Կուլտուրայի Միջնորդություն, 1964): 10. Anosik Meliki, “Tarihçe-i San'at-ı Çap-ı Ermeniyani”, *Fasilname-i Ferheng Peyman*, 61 (Payiz 2011): 44-45.

10 Alpay Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi-Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar* (Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987): 18.

11 Գայանե Այվազյան, “Երեմիա Չելեպի Քյումրյանի տպագրական գործունեությունը”, *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, ԿԸ-Ը (2012): 50.

12 Բ. Մ. Թուղլաճյան, “Հայկական Տպագրութիւն ը Օսմանյան կայսրութիւնում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին”. *Արևելագիտական ժողովածու*, 12 (1985): 101. Հովհաննես Այվազյան, *Հայ գրատպություն և գրքարվեստ հանրագիտարան* (Երևան: Հանրագիտարան, Հայկական հանրագիտարան հրատ, 2015): 1101. Հ. Մ. Դավթյան, “Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկների գաղտնի տպարանը”. *ՀՄՄՌ: ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, 1 (1965): 29-40. Teotig, *Baskı ve Harf-Ermeni Matbaacılık Tarihi* (İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012): 73-78. Reşad Ekrem Koçu, “Ermeni Matbaaları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, 10 (1971): 5206.

13 Kevork Pamukçyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002): XIV-XIX. Selim Nüzhet Gerçek, *Matbuat Tarihi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019): 70. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler* (Ankara: Güven Basımevi, 1959): 20-21.

Ayrıca Ermeni matbaaları sadece İstanbul’da değil İzmir, İzmit, Van, Muş, Sivas, Bursa, Edirne, Adapazarı, Konya, Giresun, Samsun, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Tokat, Harput, Amasya ve Antep’te de etkin olarak faaliyet gösteriyordu. Örneğin İzmir’in farklı semtlerinde Tatikyan, Keşişyan, Maviyan, Mamuryan ve Armonyana tarafından kurulan Ermeni matbaalarında başta Ermenice, Fransızca, Rumca ve Türkçe olmak üzere hemen her dilde yüzlerce kitap ve gazete basılıyordu.¹⁴

Ermenilerin matbaacılık alanındaki faaliyetleri Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde de artarak devam etti. İlk Osmanlı banknotları 1841 yılında “kaime-i mutebere-i Osmaniye” adıyla Kazancıyan matbaasında basılmıştı. Ancak Kazancıyan’ın baskıları beğenilmeyince para basma işi sonradan Mühendisyan matbaasına devredildi.¹⁵ Ayrıca bu dönemde müteşebbis Ermenilerin büyük bir bölümü gümrük muafiyetlerinden yararlanarak matbaa makinesi ithal etmek suretiyle sektör içindeki ağırlıklarını artırdı. Arakel Tozluyan, Kirkor Faik Kayseryan, Mihran Tekkaşyan, Ohannes Mühendisyan, Haçik Kevorkyan, Rafael Kazancıyan, Agop Mateosyan, Canik Aramyan, Ohannes Aznavur ve Keşişyan tarafından İstanbul’un pek çok yerinde yeni matbaalar açıldı. Öyle ki, 1326 Devlet Salnamesine göre Osmanlı sınırları içinde faaliyet gösteren 98 matbaanın 36’sı Ermenilere aitti. Bu oran yüzyılın başında her 2.366 Ermeni’ye bir matbaanın düştüğünü gösteriyordu.¹⁶

Ayrıca Tanzimat döneminden itibaren Ermenice ve Ermeni harfli Türkçeyi kullanarak birçok gazete ve dergi yayımlandı. Türkiye’de ilk Ermenice gazete 1832’de Takvim-i Vekayi’nin Ermenice nüshası olarak Lro-Kir (Լրո կիր մեծի տերութիւնն օսմանիւնն) adıyla İstanbul’da yayınlanmıştı. Lro-Kir Galust Arabyan’ın editörlüğünde, çevirmen-gazeteciler Gevork Grigoryan ve Husik tarafından hazırlanıyordu. İlk zamanlar haftalık olarak neşredilen sekiz sayfalık gazete, iki sayı çıktıktan sonra Havadis-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’ye adını alarak 15 günde bir yayınlanır oldu.¹⁷ Lro-Kir yayın hayatına 1852’ye kadar devam etti.¹⁸

14 Teotig, *Baskı ve Harf-Ermeni Matbaacılık Tarihi* (İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012): 172-189. Erkan Serçe, *İzmir’de Kitapçılık* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1996): 35-38.

15 Arsen Yarman, *Ermeni Yazılı Kültürü* (İstanbul: Aras Yayınları, 2012): 192.

16 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım* (Ankara: Çolpan Yayınları, 2020): 55-56. Ali Birinci, “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, 60 (2014): 20. Server İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1939): 117-120.

17 Մարիամ Վրամի Հովսեփյան, *Արևմտահայ մամուլի պատմություն* (Երևան: ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2014): 6-8. Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973): 85. Selim Nüzhet Gerçek, *Matbuat Tarihi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019): 477-478.

18 Կ. Գ.Ղուկասյան, “Լրո կիրը Որպես Սկզբնաղբյուր”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտություններ*, 6 (1969): 61.

Lro-Kir'in yayınlanmasından 7 yıl sonra Amerikalı Protestanlar tarafından İzmir'de Ermenice olarak Şdemaran Bidani (1839-1854) adlı yeni bir gazete yayınladı.¹⁹ 1842'ye kadar düzenli periyotlar halinde yayınlanan Şdemaran Bidani Kidelyats Amerika'dan aldığı ekonomik destek sayesinde Protestan misyonerler tarafından etkin bir propaganda aracına dönüştürülmüştü.²⁰ Bunu İzmir'de yayın yapan Arşaluys Araradyan (1840-1846), Hayrenaser (1843), Arpi Araradyan (1853-1856) ve Tutag Haygazyan (1854-1855) adlı Ermenice gazeteler takip etti. Daha sonra bu halkaya yeni gazeteler eklendi (Aztarar Büzantyan 1840-1841, Hayastan 1846-1852, Surhantag Büzantyan 1847-1850, Burasdan 1851-1853, Banaser 1851-1859, Masis 1852-1893, Noyyan Ağavni 1852-1853, Şdemaran 1854, İndani İmasdaser 1854-1855, Asdğik Arevelyan 1855-1856, Avedaber 1855-1893, Arzvi Vasburagan 1855-1857, Meğu 1856-1874, Zıvarcahos 1856, Knar Aravelyan 1857, Musayk Masyats 1857-1858 ve Ceride-i Ticaret 1857-1858).²¹ Böylece yüzyılın başında Osmanlı sınırları içinde yayınlanan Ermenice gazete sayısı neredeyse 20'ye ulaşmış oldu. Ayrıca aynı dönemde Ermenice bilmeyen okuyucular için Ceride-i Havadis, Mecmua-i Havadis, Manzume-i Efkâr, Ahabir-i Konstantiniye, Zühal, Münadi-i Erciyes, Fırat, Varaka-i Havadis, Torçnik, Hüdavendigâr, Sada-i Hakikat, Envar-ı Şarkıyye, Avedaber, Ruzname-i Masis, Felek, Cedide-i Şarkıyye ve Mecmua-i Ahbar adıyla onlarca Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergi yayımlandı.²²

Bu arada kamuoyu 1870'lere doğru ilk defa bazı spesifik gazete ve dergilerle de tanıştı. Bunların büyük bir bölümü hukuk, pedagoji ya da müziğe odaklanmış ihtisas mecmualarıydı. Mesela bunlardan biri olan İravunk hukuk, Joğovırtayin Kidutyun ise fen bilimleri alanında yayınlanıyordu.²³

1872'ye gelindiğinde yani Takvim-i Vekayi'nin Ermenice olarak yayınlanmasından yaklaşık 40 yıl sonra imparatorluk sınırları içinde üçü günlük, ikisi haftada iki kez, altısı ise haftalık olmak üzere toplam 11 Ermenice gazete bulunuyordu. Dahası 1913'e kadar taşra kasabalarındaki bazı bültenler dışında herhangi bir yayın yokken bu tarihten itibaren vilayet merkezleri dışındaki küçük yerleşim yerlerinde bile kendi imkânlarıyla ayakta duran onlarca Ermenice gazete yayınlanıyordu. 1913 sonu itibariyle Osmanlı

19 Յարութիւն Սելիւեան, «Շտեմարան Պիտանի գիտելեացը եւ իր Յայտարարութիւնը», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 38 (2018): 757-758.

20 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayınları, 2014): 12.

21 Վ. Գալեմբեարեան, *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան* (Վիեննա: Մխիթարեան Տպարան, 1893): 47-166.

22 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006): 41. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003): 71-74.

23 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayınları, 2014): 46.

sınırlarında yayınlanan gazete ve dergilerin 41'i yine Ermeniler tarafından çıkarılıyordu.²⁴

Diğer taraftan Osmanlı Ermenileri sadece kitap ve gazete neşretmekle kalmıyor aynı zamanda gelirleri hayır kurumlarına aktarılmak üzere salname tarzında takvimler de yayınlıyordu. Berberyan'a göre ilk Ermenice salname 1757 yılında Vartapet Çamçıyan tarafından Venedik'te basılmıştı. İstanbul'da yayınlanan ilk Ermenice salname ise 1776 yılında Madteos tarafından yayınlanmış fakat bu salnameler boyut ve mahiyet itibarıyla Viyana (1858) ve Tiflis'teki (1874) örnekleri aşamamıştı. Daha doğrusu bunlar yıllıktan daha çok "Synaxarion" adı verilen ve içinde azizlerin hayat hikâyelerinin de bulunduğu takvim niteliğindeki listelerdi.²⁵ 1866 yılında Aramyan tarafından yayınlanan Büyük Aramyan Takvimi ise bazı istatistikler dışında takvim formatını korumuştur.²⁶ Ermenice salname geleneği sonraki yıllarda da mahiyet ve mizanpaj itibarıyla gelişerek varlığını sürdürmüştür.

A. Periyodik Salnameler

1. Surp Pırgıç Milli Hastanesi Salnameleri 1900-1939 (Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի):

Ermeni edebiyatının ayrı bir parçası olan salnamelerin geçmişi 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır. Çoğu aperiodyk olan bu yayınların büyük bir bölümü Ermeni toplumunu tüm yönleriyle, derin, kapsamlı ve bazen de eleştirel şekilde ele almaktadır.²⁷ Bunlardan en önemlisi ve düzenlisi Surp Pırgıç Hastanesinin yayınladığı hastane yıllıklarıdır.

Surp Pırgıç Milli Hastanesi ya da halk arasındaki tabirle Yedikule Ermeni Hastanesi, İstanbul Ermenilerinin sağlık ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1832 yılında Patrik Başpiskopos Stepanos Ağavni'nin girişimi ve İstanbul Ermenileri arasında hayırseverliğin ve topluma hizmetin sembolü olarak tanınan Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın cömert bağışı sayesinde İstanbul'da kuruldu.²⁸ Tamamlanması iki yıl süren hastane 1887 kuruna göre yaklaşık 46 bin franka

24 Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020): 116-120.

25 Arsen Yarman, *Ermeni Yazılı Kültürü* (İstanbul: Aras Yayınları, 2012): 287.

26 Նշան Գ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Գոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1894): Ա.

27 Anahid Hospian, "Mürur-ı Kütah Ber-Tarihçe-i Salnameha-i Ermeni", *Faslname-i Ferheng Peyman (Tahran)*, 61 (Payiz 2011): 120-122.

28 Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi* (İstanbul: IQ Yayınları., 2003): 303-307.

mal olmuştu. İlk etapta hastaların, yoksulların ve engellilerin iyileştirilip rehabilite edildiği tipik bir sağlık kurumu olan hastane; atölyelerin, huzurevinin, eczanelerin, ilahiyat okulunun ve matbaanın eklenmesiyle zamanla 20 bin metrekairelik devasa bir komplekse dönüştürülmüştü.²⁹

Bezciyan'ın ölümünden sonra hastanenin mütevellî heyeti başkanlığına Mikayel Pişmişyan getirildi. Pişmişyan 1839 yılına kadar devam eden görevi boyunca hastanenin maddi problemlerine, yetişmiş insan gücüne ve idari sorunlarına yönelik pratik çözümler üretti. Mesela bunlardan biri hastanenin maddi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Evkaf Vekâletinin tekelinde bulunan mum üretimini hastane içinde gerçekleştirerek önemli bir gelir elde etmek oldu. Kurum Boğos Amira Dadyan döneminde daha da büyüdü. Dadyan, sultanın ailesine bağladığı tahsisatın bir kısmını hastaneye bağışlamakla kalmamış, aynı zamanda hastane masraflarında kullanılmak üzere her yıl yaklaşık 60 bin kuruş bağışta bulunmuştu.³⁰

Surp Pırgıç Hastanesi 1900'den itibaren hastane masraflarını karşılamak üzere Daretsuyts "*տարեցոյց*" adı verilen salnameler yayınladı. 1910'a kadar düzenli aralıklarla yayınlanan hastane salnameleri 1910-1924 arasında savaş nedeniyle geçici olarak durdurulduysa da 1924 yılında yeniden düzenli hale getirildi.³¹ Hastane salnameleri 1949'dan itibaren edebiyat, sanat ve bilim alanında yayın yapan aylık kültür ve sanat dergisine dönüştürüldü.³²

Surp Pırgıç Hastane salnameleri hastanenin rutin işlerinin raporlaştırıldığı panoramik bir metin değildi. Burada Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminde Türkiye Ermenilerinin idari, içtimai, iktisadi ve kültürel hayatına ait zengin bir envanter, ayrıca Osmanlı Türk tarihinin ayrıntılarının yer aldığı sofistike bilgiler bulunmaktadır. Örneğin bazı salnamelerde Osmanlı İmparatorluğunun idari-bürokratik-iktisadi yapısıyla Osmanlı bürokrasisi içinde yer alan Ermeni memurlar hakkında biyografik kesitler ya da kilise ve okullara ait bilgiler yer almaktadır. Burada Ermeni toplumunun sosyal yapısını, iç dinamiklerini ve iktidar ilişkilerini görmek mümkündür. Ayrıca hastane yıllıkları sadece İstanbul Ermenilerini değil İstanbul dışında yaşayan Ermeni toplumunun nüfusu,

29 Ալբերտ Խառատյան, «Ամիրաների դասը Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքում (XVIII դ. II կես – 1860-ական թվականներ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 3 (2013): 26. Բիւզանդ Տրովանց, *Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին* (Կ. Պոլիս: Տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան, 1887): 17.

30 Hagop L. Barsomuian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013): 124-125.

31 Վերա Սահակյան, «Հայկական Տպագրութիւն ը 1915–2016 թթ. Օսմանյան կայսրութիւնում և Թուրքիայի հանրապետութիւնում», *Բանբեր հայագիտութեան*, 1 (2017): 173. *Ընդարձակ տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1931): 8.

32 Մ. Ա. Բաբլոյան, *Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980)* (Երևան: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1896): 251.

okulları, yetimhaneleri, kilise ve manastırları hakkında da ayrıntılı bilgiler içermektedir.³³

a. 1900-1910 Tarihi Milli Hastane Salnameleri: Ermenice salnameler arasında en düzenli ve kapsamlı salnameler Milli Hastane tarafından hazırlanmıştır. İlk hastane salnamesi 1900 yılında (Ermeni takvimine göre 4392-4393 yılı) *Ընդարձակ Օրացույց* (mufassal salname) adıyla İstanbul’da yayımlanmıştır. Milli Hastanenin mütevelli heyeti klasik kilise takvimlerini yararlı bilgiler ve istatistiksel verilerle donatarak ansiklopedik kaynaklara dönüştürmüştür. İlk zamanlar iki bölüm halinde yayınlanan salnameler 1901’den itibaren yeni bölümlerin eklenmesiyle daha da genişletilmiştir.³⁴ Hastane salnamelerinin asıl amacı Milli Hastaneye gelir sağlamak.³⁵ Fakat Hovsepyan’a göre salnameler Ermeniler arasında farkındalık yaratmak suretiyle milli kurumların yaşatılmasını sağlayacaktı.³⁶

Klasik hastane salnameleri iki bölüm halinde organize edilmişti. Salnamelerin birinci bölümleri genellikle Osmanlı Ermenilerinin sosyokültürel özelliklerine, ikinci bölümleri ise Osmanlı Devleti’nin idari, iktisadi, coğrafi ve mali teşkilatına odaklanıyordu.³⁷ Sonradan beş bölüm halinde düzenlenen salnameler³⁸ Hristiyanlığın önemli gün ve haftalarıyla Müslümanlara ait kutsal gün ve geceleri gösteren mufassal bir takvimle başlayıp Ermeni devlet adamları, yazarları, gazetecileri, sanatkârları ve kanaat önderleri hakkında biyografik kesitlerin sunulduğu, Ermenice gazete ve dergilerin yayın tarihlerinin gösterildiği açıklamalı kronolojiye dönüşüyordu.³⁹ Salnamelerin

33 Arsen Yarman, *Ermeni Yazılı Kültürü* (İstanbul: Aras Yayınları, 2012): 16-17.

34 *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 6. *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1906): 5-6. *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1909): 5-6.

35 Surp Pirgiç Milli Hastanesi salname satışlarından 1929’da 3.642, 86 TL, 1930’da 3.058, 01 TL, 1933’de 4.869, 79 TL ve 1934’te 2.343, 41 TL gelir elde etmişti. Ayrıntılar için bkz. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1931): 209. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1933): 182. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1934): 308.

36 *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տեր Միննասեան, 1900): 31-32. *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 39-40. *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 8.

37 *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1904): 5-6.

38 *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1905): 5. *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1904): 5.

39 *Ընդարձակ Օրացույց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տեր Միննասեան, 1900): 1-28.

bu bölümlerinde etimolojiden, etnolojiye kadar her türlü konuya yer veriliyordu. Zaman ve takvimle ilgili temel kavramlar, takvimleri birbirine çevirmek için kullanılan pratik hesaplamalar, ulusal ve uluslararası saat dilimleri, dünyanın coğrafi özellikleri, dünya üzerinde yaşayan ırklar, konuşulan diller, dinler, teknolojik gelişmeler, dünya liderlerinin doğum tarihleri ya da güneş, ay ve gezegenlere ait ayrıntılar gibi.⁴⁰

Hastane salnamelerinin birinci bölümleri Osmanlı Ermenilerinin sosyokültürel özelliklerini deşifre eden son derece zengin bir içeriğe sahipti. Burada Ermeni Patrikhanelerindeki hiyerarşik düzeni, patriklerin hayat hikâyelerini, Ermeni kiliselerinin ve manastırlarının tarihçelerini ve gelir kaynaklarını bulmak mümkündü.⁴¹

İlk dönem hastane salnameleri Patrikhanenin yargılama usulleri ve Ermeni cemaatinin miras, vakıf ve hayır işleriyle ilgili yasal prosedürlerini ihtiva etmesi bakımından da önemlidir. Ayrıca salnameler eğitim tarihi açısından da benzersiz bir envanter sunuyordu. 1900-1910 hastane yıllıklarında Ermeni okullarının fiziksel durumlarına, sayısal özelliklerine, okullarda okutulan ders kitaplarına, müfredatlara, mezun olan öğrenci sayılarına ve eğitim kadrosunun ayrıntılarına ait zengin bir içerik bulunmaktaydı.⁴² Hastane salnameleri 1902'den itibaren Ermenilerin demografik özelliklerini de kaydetmeye başladı. Örneğin 1902 Salnamesine göre dünya üzerinde bulunan 3.440.000 Ermeni'nin yaklaşık %67'si Osmanlı sınırları içinde yaşamaktaydı.⁴³

Salnamelerde iş dünyası da unutulmamıştı. Salnamelerin birinci bölümünde Osmanlı vatandaşlarının ticari ilişkilerini düzenleyen arazi, emlak ve ticaret kanunlarından kredi koşullarına, faiz oranlarından posta telgraf ücretlerine, vergilerle ilgili yasal düzenlemelerden döviz ve altın kurlarına ve sigortacılığa kadar her türlü ayrıntıya yer verilmişti.⁴⁴ Ayrıca salnamelerin içeriğinde İstanbul Ermenilerinin evlenme istatistikleri, evlilik harçları, çocuk bakımı, ilk yardım bilgisi, adabımuâşeret, yazışma usulleri, tarım ve ziraat bilgisi,

40 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 41-144.

41 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 77-258.

42 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Մինասեան, 1900): 206-207. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 426.

43 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 155-156. Bu rakam gerçeği yansıtmamaktadır. Pek çok araştırmacıya göre Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermeni nüfusu yaklaşık 1.5 milyon civarındaydı.

44 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Մինասեան, 1900): 220-263.

İstanbul'da yayınlanan yerli ve yabancı gazete ve dergilerin envanterleri, okul ve hastanelerin listeleri ile Türk, Ermeni ve dünya mutfağından seçkin yemek tarifleri de bulunmaktadır.⁴⁵

Hastane salnamelerinin ikinci bölümü ise Osmanlı devlet ve vilayet salnamelerine alternatif olacak kadar zengindi. Burada devlet salnamelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, iktisadi, coğrafi ve mali teşkilatını ihtiva eden panoramik bir çerçeve çizilmişti. İlk zamanlar ansiklopedi maddelerini anımsatan muhtasar pasajlar 1903'den itibaren içinde Yıldız Sarayı erkânının, kabine üyelerinin, İstanbul bürokrasisinin, kaza, sancak ve köylerin, Osmanlı Devleti'nin yurt dışındaki diplomatik temsilcilerinin, yabancı devletlerin büyükelçilik ve konsolosluk personelinin, ordu merkezlerinin ve komuta heyetlerinin, Osmanlı vatandaşlarının etnik ve mezhepsel özelliklerinin de yer aldığı 300 sayfayı aşan mufassal bir görünüm kazanmıştı. Bütün bunlara 1905'ten itibaren haritalar da eklenmişti.⁴⁶

Salnamelerin ikinci bölümleri iktisat tarihi bağlamında da zengin bir içerik sunmaktaydı. Salname mündericatlarında Osmanlı sınırlarında faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası şirketlerin kuruluş ve işleyişi, yönetim şemaları ve sermayeleri; demiryollarının, vapurların, posta ve telgraf acentelerinin şubeleri, yönetici kadroları, güncel fiyat tarifeleri ve harekât güzergâhları; döviz ve altın kurları, ulusal ve uluslararası ölçü birimleri, bankacılık sistemi, yolcu ve ticaret gemilerinin sayısal özellikleri, ithalat ve ihracat kalemleri, şehir ve sektörler göre ihracat oranları, ihracat ürünleri, dış ticaret rakamları, nakliye ücretleri, ticaret fuarları ve güncel faiz oranları kaydedilmişti.⁴⁷

Hastane salnameleri aynı zamanda sicil-i ahval düzeyinde biyografik ve prosopografik veri kaynaklarıydı. Burada Ermeni memurların rütbelerini, görev yerlerini ve aldıkları ödülleri gösteren hizmet cetvelleri bulunuyordu. Ayrıca

45 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Միննասեան, 1900): 264-285. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 338-350. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 226-281, 286-297. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1907): 345-352.

46 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 355-380. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Միննասեան, 1900): 171-184. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 183-204. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1905): 160-188)

47 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 310-337, 441-443. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 314-405.

bütün bunlara 1903'ten itibaren Ermeni kökenli doktor, mimar, öğretmen, avukat ve müzisyenlerin bulunduğu mufassal cetveller de eklenmişti.⁴⁸

b. 1924-1939 Tarihli Milli Hastane Salnameleri: Milli Hastane salnameleri son hastane salnamesinin yayınlanmasından yaklaşık 14 yıl sonra -yani 1924'ten itibaren- aynı başlık altında yeniden yayınlandı. Hastane salnamelerinin yeni dönemi içerik, kalite ve süreklilik bakımından en az devlet yıllıkları kadar renkli, kapsamlı ve düzenliydi. Yeni dönemin ilk salnameleri geleneksel yapısını korumakla birlikte mahiyet itibarıyla eski salnamelerin detaycılığından uzaktı. Buna rağmen 200 sayfayı müteceviz içerikleriyle devlet yıllıklarıyla boy ölçüşecek kadar kapsamlıydı. Ayrıca salnameler yurt dışına kadar uzanan kolektif bir çalışmanın ürünüydü. Türkiye'yi ilgilendiren maddeler hastanenin yazı heyetinin hamiyetiyle hazırlanırken, diasporayla ilgili bölümler için yurt dışındaki veri kaynaklarından yararlanılmıştı.⁴⁹

Yeni dönemin ilk salnameleri takvim ve takvim bilgisi, Ermeni cemaati, Ermeni edebiyatı, siyaset, tarih-filoloji, tıp-bilim ve hayat bilgisi olmak üzere toplam 6 bölümden oluşuyordu.⁵⁰ Salname mündericatları eski salnamelerin aksine Ermeni edebiyatını, sanatını ve tiyatrolarını tanıtan yeni pasajlar eklenerek Ermeniler lehine genişletilmişti.⁵¹ Bütün bunlar 1926'dan itibaren Türk ve Dünya edebiyatının numunelerini, dini ve ahlaki konuları, pedagojik meseleleri, sportif mevzuları ve mizah metinlerini içine alacak şekilde daha da zenginleştirilmişti.⁵² Böylece salnameler yeni yayın döneminde içinde rakamların bulunduğu veri portalları yerine edebi metinlerin boy gösterdiği antolojilere dönüştürülmüştü. Her şeye rağmen salnameler -son devlet salnamesinin 1929 yılında yayınlandığı düşünüldüğünde- hâlâ en önemli veri kaynakları durumundaydı.

48 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 381-350, 438-439. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 419-426. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1907): 335-345.

49 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1925): 3.

50 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1925): 397-399.

51 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1926): 234-241, 257-264, 296-323. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մագասճեան, 1927): 170-215. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1929): 38-43, 137-140.

52 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1926): 160-170, 185-186. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1928): 23-312. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1929): 108-111, 185-194, 245-254.

Yeni hastane salnameleri 1939'a kadar Türkiye ve Türkiye dışındaki Ermenilerin demografik özelliklerini ve milli kurumlarıyla ilgili istatistiksel bilgilerini yayımlayıp güncellemeye devam etti.⁵³ Bunların büyük bir bölümü Türkiye Ermenilerinin kentsel ve kırsal nüfusunu, maarif istatistiklerini ve Milli Hastanenin yıllık dökümlerini de göstermekteydi.⁵⁴

Daha önce yeni hastane salnamelerinin ilk dönemlerinde Türkiye'yi ilgilendiren konuların eskisi kadar kapsamlı olmadığını belirtmiştik. Gerçekten de hastanenin yazı işleri 1924 salnamesine başlarken ön söz yerine milli hükümetin zaferini ve Ermenilerin Türk milletine sadakatini hatırlatan uzun bir makaleden sonra sessizliğe bürünmüştü.⁵⁵ Bu dönemde yayınlanan salnameler daha çok kabine üyelerinin isimlerini ve bazı inkılap hareketlerini zikretmekle yetinmişti.⁵⁶ Fakat 1930'dan sonra hastane salnameleri her biri başlı başına Türkiye salnamesi olacak kadar kapsamlı hale getirildi.⁵⁷

Hastane salnameleri 1930'dan itibaren mündericatlarının üçte birini Türkiye'ye ayırdı. Türkiye ekonomisinin yapısal ve sayısal özellikleriyle eski ve yeni Türkiye'yi karşılaştıran analizlerin yapıldığı bölümlerde devletçilikten bankacılık sistemine, ithalat ve ihracat rakamlarından demiryolu siyasetine, eğitim kurumlarından, basın yayın faaliyetlerine kadar geniş bir perspektif sunulmuştu. Yayın heyeti Türkiye'nin kamu yatırımlarını, ulaşım ve altyapı sistemlerini, ithalat ve ihracat rakamlarını, demir yolu ağlarını, yıllık üretim istatistiklerini mufassal cetvellere dökerek görünür kılmıştı. Ayrıca daha önce

53 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1925): 119-140. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1926): 83-91. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մազաւճեան, 1927): 337-346.

54 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1925): 119-147. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1926): 56-67.

55 *Տարեցոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1924): 1-36.

56 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1925): 190-196. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մազաւճեան, 1927): 311-324. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1928): 315-335. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1929): 273-281.

57 Salnamenin yazı heyeti 1930 salnamesinde Türkiye Ermenilerinin Türk inkılabına bakışını yansıtan anlamlı bir giriş yaparak şu ifadeleri kullanmıştı: “*Yeni Türkiye’de yapılan ve 11 yıldır yapılmaya devam eden o büyük reformu bilmeyen yoktur. Bunlar olağan veya o güne kadar hayatın günlük değişikliklerine ayak uydurmak için yapılan sınırlı reformlar gibi değildir. Bunlar asırlık prensiplerin yerine, kendi dönemine değer ve anlam katacak yeni prensiplerin konulduğu gerçek devrimlerdir. Bu devrim günlerinde yaşayan herkes işiye doğru gerçek bir devrimin gerçekleştiğini hissediyor. Fakat böyle bir değişikliğin değerini sadece tarihin gözüyle bakmayı bilenler ile yaşananları ve kurtuluşu görenler ölçebilirler. Çünkü gerçekleştirilen her değişim ve uygulamaya konulan her prensip doğrudan doğruya içinde geleceğin zengin fırsatlarını barındırmaktadır. Tarihi gözle bakanlar ve izleyenler için bu dönem milletlerin ve halkların en az bin yılda bir ulaşabilecekleri az bulunur istasyonlardır. Burası eskinin son bulup yeninin başladığı bir duraktır...*” Bkz. *Ընդարձակ Տարեցոյց*, (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Արթեան, 1930): 21.

anonim olarak yayınlanan pasajlar artık uzman isimlerin kaleminden çıkan ayrıntılı raporlara dönüştürülmüştü. Örneğin A. Kalpakçıyan Türkiye’de yetiştirilen tarım ürünlerini, G. Torgomyan ipek üretimini, C. Vırdanesyan Türkiye madenciliğini, A. Arslanyan orman alanlarını, T. Boyacıyan devlet bütçesini, H. Camcıyan vergi kalemlerini, L. Kuyumcuyan mübadele işlerini, K. Kömürçyan dış borçlar meselesini; Hintliyan, Kızıryan, Margaryan ise eğitim, kültür ve basın hayatını inceleyen mufassal makaleler yazmıştı.⁵⁸ Hatta bunların bazıları ortalama bir kitabı dolduracak kadar ayrıntılıydı.⁵⁹ Hastane salnameleri sonraki yıllarda da Türk ekonomisini ve kültür hayatını ilgilendiren makaleler yayınlamaya devam etti.

2. Bursa Arevelyan Yetimhanesi’nin Mufassal Ulusal Ansiklopedik Takvimi 1897-1919 (Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական):

Arevelyan Yetimhanesi 14 Temmuz 1875’te Ermeni yetimlerini ve bakıma muhtaç kız çocuklarını yetiştirmek amacıyla Evanjelist Protestanlar tarafından Bursa’da açıldı. Kurucu müdürlüğünü Bağdasaryan’ın yaptığı yetimhanede 1901 itibarıyla Ermeni, Rum, Yahudi ve Avrupalı çocuklardan oluşan yaklaşık 1000 kişi bulunuyordu.⁶⁰ Ayrıca yetimhane bünyesinde yine küçük yaştaki çocukların okuduğu ücretli bir okul açılmıştı.⁶¹ Kurumun müstakil bir geliri olmadığı için yetimhanenin masrafları hayırsever vatandaşların hamiyeti ve takvim satışlarından elde edilen gelirlerle karşılanıyordu.⁶²

İlk Mufassal Ulusal Ansiklopedik Takvim 1897 yılında -Maarif Nezaretinin 28 Eylül 1312 tarih ve 379 numaralı kararıyla- Bağdasaryan tarafından İstanbul’da yayınlandı.⁶³ İlk üç nüshasını Bağdasaryan’ın derlediği takvim 1900 yılından sonra Baronyan tarafından hazırlandı. Son mufassal takvim ise

58 *Ընդարձակ Տարեցոյց*, (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1930): 22-106. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1931): 31-112. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1932): 230-262.

59 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1934): 163-269. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1933): 118-151.

60 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1901): Ա-Բ.

61 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1902): 315-316.

62 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900): 117-122. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1903): 137. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908): 316-317.

63 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1897): 1-159.

1912’de yayınlandı.⁶⁴ Mufassal takvimlerin dili Ermenice olmakla birlikte zaman zaman Ermeni harfli Türkçe metinler de kullanılmıştı.⁶⁵ Hatta 1901’den itibaren Ermenice bilmeyen okuyuculara ulaşabilmek için Ermeni harfli Türkçeyle müstakil bölümler (Թրքախոս շայնց Բաժին) bile oluşturulmuştu.⁶⁶

İlk zamanlar iptidai kilise takvimlerini anımsatan ansiklopedik takvimler ilerleyen dönemlerde yeni ilaveler yapılmak suretiyle profesyonelleştirilmişti. Örneğin takvim mündericatları II. Meşrutiyet döneminde konjonktüre uygun olarak yeni bölümlerin eklenmesi ya da çıkarılması suretiyle güncellenmişti.⁶⁷ Arevelyan takvimleri -sabit olmamakla birlikte- takvim ve zaman bilgisi, Osmanlı İmparatorluğu, ruhani yönetim ve ek olmak üzere en az 4 bölümden oluşuyordu. Bağdasaryan kilise takvimlerinin klişeleşmiş formlarına modern takvimleri, güneş ve ay tutulmalarını, mevsim geçişlerini, kutsal gün ve geceleri, zaman ve takvim bilgisini de ekleyerek eklektik bir metin oluşturmuştu.

Ansiklopedik takvimlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu ilgilendiren bölümleri saray erkânının, bakanlar kurulunun, yüksek dereceli devlet memurlarının ve başkent bürokrasisinin listelerinden oluşuyor; devletin idari taksimatını, taşra bürokrasisini, vilayetlerin nüfus ve yüz ölçümlerini, demir yolu hatlarının uzunluklarını, zirai faaliyetlerini, üretim ve tüketim istatistiklerini, döviz kurlarını, fiyat hareketlerini ve posta telgraf hizmetlerini gösteren bilgiler ise çoğu zaman müteferrik olarak takvim içine serpilmiş şekilde sunuluyordu.⁶⁸ Hatta takvimin bazı nüshalarında yakın tarihi ilgilendiren tematik ve panoramik dosyalar bile yayınlanmıştı. Örneğin bunlardan biri 1911 takviminde Manır Kitelik (մանր գիտելիք) başlığı altında yayınlanan II. Abdülhamit kronolojisiydi.⁶⁹

64 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900): 1-320.

65 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900): 211-222.

66 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1901): 265-303.

67 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1909):121-128.

68 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1906): 97-111. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908): 97-118, 203-1205. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1911): 256.

69 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908):109-112.

Arevelyan takvimlerinin “ruhani iktidar” bölümlerinde Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeni cemaatinin kilise kurulları, sayısal özellikleri, kurumları ve basın yayın faaliyetleri de düzenli olarak yayınlamaktaydı.⁷⁰ Ayrıca bazı takvimlerde Ermeni kültür tarihinden pasajlar, Ermeni edebiyatı ve sanatından örnek metinler, Ermeni yazarlarının, sanatkârlarının, din ve bilim adamlarının hayat hikâyeleri ve Ermeni mutfağından yemek tarifleri de bulunmaktaydı.⁷¹

Arevelyan takvimlerinde dünya nüfusunun bölgesel dağılımını, demir yollarının ve telgraf hatlarının uzunluklarını; insan bedeninin, güneş sisteminin ve yeryüzünün özelliklerini içine alacak şekilde uzayıp giden popüler istatistiksel çerçeveler de sunulmuştu.⁷² Yine aynı tarzda ekseriyeti günlük hayatı kolaylaştıran pratik bilgilerin, çocuk eğitimi ve ahlakla ilgili nasihatlerin, tarihten kıssaların, popüler bilim sohbetlerinin, tıp ve eczacılık meselelerinin, zirai, sıhhi ve dini metinlerin, fıkraların, vecizelerin ve harcîâlem öykülerin bulunduğu magazinsel içerikler de yayınlanmıştı.⁷³

Ayrıca ansiklopedik takvimlerin ilk örneklerinde bulunan imzasız yazılar sonradan yazarlarının isim ve adreslerinin belirtildiği bilimsel raporlara dönüştürülmüştü.⁷⁴ Takvimde -değişiklik göstermekle birlikte- K. Bağdasaryan, A. Haçaturyan, M. Tataryan, T. Hingliyan, A. Moskofyan, H. Asatur, K. Allahverdi, Dr. T. Allahverdivorti, K. Kalfacıyan, V. Hovhannisyan, H. İsrayelyan, Z. Zakeryan, Dr. T. Stepanyan, K. Zaruhi, Eseyan, Armenak, Dr. Mutafyan, Dr. Terziyan, Dr. Celalettin gibi isimlerle Hedakrki, Horosts, Seğbos, Adamnabuyj, Dandigin, Hruşan, Kutan ve Majan gibi müstear isimlerin yazıları yayınlanmıştı.

70 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1907): 314-315.

71 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1908): 222-226, 276-284. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1911): 330-350. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1912): 289-315.

72 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1906): 298-325.

73 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1899): 107-288.

74 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1903): 303-318. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1904): 280-300. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1905): 139-153.

3. Takvim, Takvim ve Hava Tahmini, Mufassal Takvim ve Hava Tahmini, Resimli Takvim ve Hava Tahmini 1792-1936 (Օրացոյց, Օրացոյց եւ Գուշակութիւնք Օրոց, Ընդարգակ Օրացոյց եւ Գուշակութիւնք Օրոց, Պատկերազարդ Օրացոյց եւ Գուշակութիւնք Օրոց):

Ermeni salname geleneğinin en uzun soluklu örneklerinden biri olan Takvim (Օրացոյց) 1792 yılında İstanbul Ermeni Patriği II. Zakarya Pokuzyan'ın adına İstanbul'da yayınlandı.⁷⁵ İlk zamanlar “Hristiyan ve Ermeni Takvimi” unvanıyla basılan takvimler 1848'den sonra Takvim ve Hava Tahmini (Օրացոյց եւ գուշակութիւնք օրոց) Mufassal ya da Resimli Takvim ve Hava Takvimi adlarıyla yayınlandı. Takvimler, gelirleri Ermeni cemaatine aktarılmak üzere Arabyan, Mühendisyan, Toreyents, Zartaryan, Kürkçüyan, Baronyan, Bağdatlıyan, Kavafyan, Setyan, Sarıyan, Minasyan, Hovhannesyan, Asaturyan, Arzumyan, Aramyan, Serviçen ve Surp Pırgiç matbaalarında basılarak piyasaya sürülüyordu. Ayrıca ilk zamanlar anonim olarak yayınlanan takvimler 1861'den itibaren Rahip Yeremia ve Maruge Hovsepyan'ın editörlüğünde yayınlandı.⁷⁶ Takvimin yazı dili Batı Ermenicesi olup bazı sayılarda Grabar adı verilen Klasik Ermenice de kullanılmıştı. Sayfa sayıları değişiklik göstermekle birlikte ortalama 50 sayfadan oluşuyordu ve jenerik açısından oldukça gösterişsizdi.

Takvimler modern Ermenice salnamelerinin çok katmanlı bölümleri yerine karmaşadan uzak basit bir içerikle hazırlanmıştı. Takvim genel itibariyle yılın önemli gün ve haftalarını gösteren klişeleşmiş tablolarla başlayıp dünya tarihinin ana hatlarının kaydedildiği izahlı kronolojilerle devam eder ve bu içerik güneşin doğuş ve batış saatlerinin, Rumi ayların Ermenice karşılıklarının ve Anadolu ve Rumeli'deki panayır tarihlerinin gösterildiği listelerle sona ererdi.⁷⁷ Ayrıca takvimler her ne kadar Ermenilere mahsus milli bir takvim gibi görünse de mündericatında Türk, Yunan, Latin ve Yahudi takvimlerini de bulundururdu.⁷⁸

Takvim 1843'ten sonra yeni içerikler eklenmek suretiyle genişletildi. Örneğin 1844'te kısaltma cetvelinin yanı sıra posta vapurlarının harekât saatlerini gösteren listeler ve birtakım dini metinler eklendi.⁷⁹ 1845'te bu içeriğe İstanbul'da faaliyet gösteren Ermeni kiliselerinin isim listeleri ve posta hizmetleriyle ilgili yeni bölümler dâhil edildi.⁸⁰ Yine 1858'den itibaren

75 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Հօհաննիս ե Ղօրոս, 1792): 1-47.

76 Քահանայ Երեմիայ, *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Սուրբ Փրկիչ, 1861): 1-108.

77 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթէոս, 1825): 1-48.

78 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Արապէան, 1831): 64.

79 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1844): 1-82. *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1845): 78.

80 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1849): 78-89.

başlamak üzere ilk defa yerli ve yabancı para birimlerinin güncel değerlerini ve ölçüleri gösteren karşılaştırmalı tablolar hazırlandı.⁸¹ Bu düzenlemelere 1861 yılında Ermeni Patriklerinin isim ve görev sürelerinin kaydedildiği cetvellerle devam edildi.⁸² Böylece takvimlerin sayfa sayıları birkaç yıl içinde hissedilir derecede artırılmış oldu.

Fakat bütün bu düzenlemelere rağmen Takvimler hala Avrupa yıllıklarıyla karşılaştırılamayacak kadar ilkelidi. Yeremia'ya göre “*Avrupa yıllıkları her milletin kendi liderleri ve büyüklerinin resimleriyle süslenmişti. Ermeniler de medeniyet caddesinde ilerleyen Avrupa milletleri gibi kendi yıllıklarını yayınlayıp onları Ermeni liderlerinin ve yüksek dereceli Ermeni memurlarının resimleriyle süslemeliydi*”.⁸³ Böylece Takvimler 1875'ten itibaren Avrupa yıllıklarının klişeleri ve patrikhanenin direktifleri doğrultusunda yeniden düzenlendi. Rahip Yeremia'nın da belirttiği üzere takvimlere Alman yıllıklarında olduğu gibi istatistiksel bilgiler ile Ermeni çocuklarına yabancı isimlerin verilmesini engellemek için Ermeni azizlerinin isimlerinin bulunduğu dizinler dâhil edildi. Bir süre sonra takvimler Osmanlı Ermenilerinin sayısal özelliklerini, kilise hiyerarşisini, Ermeni gazete ve dergilerinin tirajlarını, saray bürokrasisini, elçilik çalışanlarını, Osmanlı şehirlerinin demografik özelliklerini, ordu ve donamaya ait sayısal verileri, Osmanlı maliyesinin gelir-gider kalemlerini ve döviz kurlarını gösterecek şekilde genişletildi.⁸⁴ Ayrıca Takvimler sicil-i ahval komisyonlarının kurulmasından çok daha önce Ermeni memurların kayıtlarını tutmaya başladı.⁸⁵

Takvimlerin en önemli özelliklerinden biri de Ermeni matbaaları tarafından basılan kitapların indeks halinde düzenlenerek yayınlanmasıydı.⁸⁶

Ayrıca takvimler dönemin aktüel gelişmelerine de kayıtsız kalmamış, Osmanlı Devletiyle ilgili gelişmeleri özel dosyalar halinde düzenleyerek okuyucunun

81 *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1858): 91-97.

82 Քահանայ Երեմիայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Քիրքճեան, 1861): 87-92.

83 Քահանայ Երեմիայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պարոնեան, 1877): 1.

84 Քահանայ Երեմիայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Զարդարեան, 1875): 51-100. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1881): 83-107, 182-223. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1882): 232-235. Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1886): 260-266.

85 Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1886): 120-136. Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1887): 120-138.

86 *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1851): 101-102. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1852): 102-103. Երեմիայ Քահանայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Սուրբ Փրկիչ, 1861): 94-97. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1882): 82-85, 94-98. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Տերոյենց, 1867): 124-125. Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1911): 212-214, 249. Խորեն Հարութիւնեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արզումեան, 1921): 152.

hizmetine sunulmuştu.⁸⁷ Örneğin 1879 Takviminde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşıyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme, 1911’de ise Osmanlı ordusunun sayısal ve yapısal özellikleri hakkında detaylı bir inceleme yayınlanmıştı.⁸⁸

Takvimler mahiyetindeki özel dosyalar, kitap bültenleri ve Osmanlı kamu teşkilatının ayrıntılarını ihtiva eden bölümleriyle tarih araştırmalarında önemli bir kaynak durumundadır.

4. Cep Yıllığı 1922-1939 (Գրպանի Տարեցոյց):

İlk sayısı 1919 yılında Simon Kapamacıyan tarafından İstanbul’da yayınlanan cep yıllıkları 1935’ten itibaren Paris’te basılmıştır.⁸⁹ Elimizdeki son nüsha 1939 yılına aittir. Cep yıllıklarının amacı -Kapamacıyan’ın deyiimiyle- klasik takvimleri ilginç konularla harmanlayarak eğlenceli metinlere dönüştürmekti.⁹⁰

Kapamacıyan yıllıkların klişeleşmiş metinlerine mizah katmakla kalmamış aynı zamanda kilise takvimlerini küçültmek suretiyle pratik ve modern bir format yaratmıştı. Ne var ki cep yıllıkları boyutlarıyla ölçülemeyecek kadar ayrıntılıydı. 3 bölümden oluşan yıllıkların birinci bölümü hareketli takvime, ikinci bölümü dini ve millî kurumlara, üçüncü bölümü ise edebi metinlere ayrılmıştı.⁹¹

Cep yıllıkları, muadillerinin aksine, muhteviyatının büyük bir bölümünü Ermeni meselesine ayırmıştı. Ermeni tarihine, edebiyatına, siyaset ve sanat dünyasından portrelere, Ermeni sivil toplum kuruluşlarına, millî ve dini kurumlara odaklanan pasajlar ansiklopedik kolajlar durumundaydı. Ayrıca cep yıllıkları yayın hayatının ilk dönemlerinde Ermeni gönüllü alaylarının ve sözde millî kahramanların afişe edildiği propaganda metinleriydi. Örneğin Talat Paşa’nın katili Tehliryan yıllıklarda “*Ermenilerin intikamını alan, bütün dünyayı kendisine hayran bırakan, kara kara bulutları dağıtıp yüzleri aydınlatan eli öpülesi*” ulusal bir kahraman olarak lanse edilmişti.⁹² Fakat bütün bunlar, 1923’ten itibaren, Türk ordusunun başarılarıyla bağlantılı olarak değişmiştir.

87 Երեմիայ Քահանայ, *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Գավաճեան, 1879): 81-115.

88 Մարուգե Հովսեփեան, *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1911): 3-47.

89 Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1929): 11.

90 Սիմոն Գաբամաճեան, “Զեկոյց”, *Գրպանի Տարեցոյց*, (Կ. Պոլիս: Ազնաւոր, 1920): 2.

91 Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան որդի, 1921): 1-200. Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալըքեան, 1922): 1-160.

92 Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալըքեան, 1922): 96-103.

Yıllıkların edebiyat sayfaları Minas Çeraz'dan, Vartan Hatsuni'den, Vartanyan'dan öykülerin, Ermeni halk masallarından seçkilerin sunulduğu zengin bir antolojiydi.⁹³ Ayrıca edebiyat bölümü sadece edebi metinlerle değil Ermeni tıp, sanat ve spor dünyasından portreler, toprak bilgisi, alternatif tıp ve aktüel meselelerle de zenginleştirilmişti.⁹⁴

Simon Kapamacıyan yıllıklarda panoramik maddelerin yanı sıra monografi mahiyetindeki metinler de yayınlamıştı. İçinde kitap kataloglarının, şehir rehberlerinin, etimolojik ve folklorik incelemelerin, muhtasar sözlüklerin bulunduğu bu dosyalar iktisat tarihi, şehir tarihi, tarihi demografi ve tarihi coğrafya çalışmaları bağlamında oldukça kıymetlidir. Özellikle bunlardan biri olan mufassal şehir rehberleri şehir tarihi açısından son derece önemlidir.⁹⁵

5. Ahalinin Yıllığı 1907-1929 (Ամէնուն Տարեցոյցը):

Ahalinin Yıllığı -Maarif Nezaretinin 15 Haziran 1322 tarih ve 122 numaralı kararıyla- 1907 yılında Teotig (Theodoros Lepjinjian) tarafından İstanbul'da yayınlandı. 1915'e kadar aralıksız olarak devam eden neşriyat 1916'da kesintiye uğradıktan sonra 1920 yılında yeniden yayınlanmaya başladı.⁹⁶ Yıllığın son 5 sayısı ise yurt dışında basılmıştır.⁹⁷ Ahalinin Yıllığı Ermenice yayınlanmakla birlikte bazı sayfalarda Ermeni harfli Türkçe metinlerden de yararlanılmıştı.⁹⁸

Teotig, renkli mizanpajı ve yüksek baskı kalitesiyle Ermenice salnamelerin klasik formlarına çağdaş bir görünüm kazandırmıştı. Ayrıca klişeleşmiş

93 Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921): 109-123. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալրքճեան, 1922): 59-70, 73-80. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Օ. Արգուման, 1923): 61-65, 82-92.

Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1930): 94-107.

94 Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921): 141-143, 169-173. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալրքճեան, 1922): 92-95. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1927): 142-145. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Մագասճեան, 1931): 68-71, 121-131.

95 Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Ազնաւոր, 1920): 98-117, 142-143, 159-169, 174-188. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921): 109-123. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալրքճեան, 1922): 151-160. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Արամեան, 1924): 79-85, 87-94. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Արամեան, 1925): 91-104. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1926): 45-62, 92-108, 116-125. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1927): 71-78, 148-149. Միմնն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Մագասճեան, 1931): 73-77, 198-205.

96 Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը 1916-1920* (Կոստանդնուպոլիս: Քէշիշեան, 1920): 1-332.

97 “Թեոդիկ (Թեոտորոս Լեպճինճեան, 1873-1928)”, *Ազատ Օր*, (2018): 1.

98 Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը 1907* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1907): 179.

hareketli takvimleri yıllıkların sonuna ya da ortasına taşıyarak onları kilise takvimleri görünümünden uzaklaştırmıştı.⁹⁹ Teotig her biri sayfalar süren mufassal maddeler yerine saatli maarif takvimlerindeki gibi okuyucuyu yormayan panoramik metinler seçmişti. Böylece yıllıklar, adından da anlaşılacağı üzere, her yaştan ve sınıftan insana hitap eden popüler yayınlara dönüşmüştü.¹⁰⁰

Yıllıklar Ermeni kilisesini, Ermeni edebiyatını ve Ermeni toplumunun güncel meselelerini ihtiva eden en az dört bölümden oluşuyordu. Fakat bu münfercat -tiyatro, sinema, müzik, sanat ve mizahla ilgili- yeni bölümlerin eklenmesine ya da çıkarılmasına bağlantılı olarak azalıp çoğalabiliyordu.

Ahalinin yıllığı edebiyat, felsefe, pedagoji, etimoloji, tıp, eczacılık, adabımuaşeret, mizah, din ve ahlak metinlerinin bulunduğu birbirinden kopuk, jeneriksel kolajların yanı sıra Ermeni ulusal tarihini, edebiyatını ve sanat dünyasını ilgilendiren tematik metinlere de yer vermişti. Örneğin 1912 yıllığında yayınlanan biyografik metinler; 1913, 1914 ve 1915 yıllıklarındaki kültür ve tarih bahisleri, Ermeni meselesini ilgilendiren güncel tartışmalar ve Ermenice yer isimlerinin yer aldığı onomastik tablolar, 1916-1920’de tefrika halinde yayınlanan hatıralar ve 1922 yıllığında İstanbul Ermeni okulları hakkındaki ayrıntılar son derece önemlidir.¹⁰¹

Yıllığın editörleri Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşı’na girmesi hakkında şu ifadeleri kullanmıştı:

“31 Mayıs 1914’te İstanbul’un girişinde ve Ayasofya’da büyük isim Fatih Sultan Mehmet’in ilk selamlık töreninin icrasının 471. Yıldönümünü aynı tarihi meydana görkemli bir törenle kutlandı. Başkentin sakinleri bu törene olağanüstü bir coşkuyla iştirak etti. Aynı gün mağazalar saygı nedeniyle kapatılıp dükkânlar bayraklarla süslendi. Bu görkemli bayramdan en az bir buçuk ay sonra yıllığın basımı başlamıştı. Diğer taraftan bütün Avrupa’da korkunç bir savaş çıktı. Hükümet 28 Ağustos 1914’te bu fırsatı değerlendirerek kapitülasyonları kaldırdı ve yeniden

99 Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1914* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1914): 177-191. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1921* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1921): 330-344.

100 Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1912* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1912): 407-419.

101 Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1912* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1912): 230-276. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1913* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1913): 41-93, 115-119, 135-144, 166-181, 187-193. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1914* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1914): 199-229. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1915* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915): 23. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1916-1920* (Կոստանդնուպոլիս: Քոչիշեան, 1920): 28-30, 54-58, 132-136, 188-205, 211-287. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1922* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1922): 373-384.

İstanbul ve taşrada coşkulu gösteriler gerçekleşti...¹⁰²Toplar gürleyip süngüler şakırdadığında hükümetimiz önceki gün ilan ettiği askeri tarafsızlığını sürdüremedi. Osmanlı filosu Karadeniz’de Rus düşmanlığına dayanamayarak Rus limanlarını bombaladı ve birkaç düşman gemisini batırdı. İşte bu olay üzerine İtilaf Devletlerinin İstanbul elçileri Türkiye’den ayrıldı ve Türkiye savaşa girdi. Anayasanın ilanıyla birlikte sivil haklara kavuşan Osmanlı Ermenileri seferberliğin ilanı üzerine silahlı ve eğitilmiş, cesur gençlerini orduya gönderdi. Genç, akıllı Patriğimiz Zaven vatanperver bir gayretle davranarak, hemen, bütün Türkiye Ermenilerine bir genelge gönderip Osmanlının başarısızlığa uğramaması için yüzyıllardır Osmanlı tahtına olan sadakate devam etmek ve sevgili vatanına karşı sorumluluğu eksiksiz sürdürmek adına silahaltına alınan askerlerin ailelerine bakmak, onların rahatını sağlamak, hasta veya yaralı askerlerin tedavilerini gerçekleştirmek, bir kelimeyle her türlü fedakârlığı yaparak hemşerilerine karşı sevgi dolu bir tavır sergilemek için yeniden hayır kurumlarının kurulmasını tavsiye etti... Yeni Türkiye ve onun liberal ve güçlü hükümeti sayesinde son yıllarda büyük ölçüde yeniden organize edilen ve güçlendirilen Osmanlı ordusunun ve donanmasının düşmana karşı zafer elde edeceğinden eminiz.”¹⁰³

Ahalinin Yıllığı Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki Ermeni toplumunun dini ve milli meselelerinin, ulusal değerlerinin, kurumsal yapısının, demografik ve folklorik özelliklerinin anlaşılması açısından tarihçilere zengin bir envanter sunmaktadır. Yıllığın Ermeni tarihine, edebiyatına, folkloruna, basın hayatına, Ermeni meselesinin güncel tartışmalarına ayrılan tematik dosyaları tarih araştırmalarında vazgeçilemeyecek kadar önemli kaynaklardır.¹⁰⁴

6. Gavros’un Yıllığı 1910-1932 (Կավոսի Տարեցոյցը):

Gavros’un yıllıkları 1910 yılında günlük siyasi mizah gazetesi Gavros’un eki olarak gazeteci yazar Yervant Tolayan tarafından İstanbul’da yayımlandı. İlk beş sayısı düzenli olarak basılan Gavros’un Yıllıkları 1916 yılından itibaren

102 Osmanlı Devleti kapitülasyonları 28 Ağustos 1914’te değil 27 Ağustos 1914’te kaldırmıştır.

103 Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1915* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915): ա, բ, դ, գ.

104 Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1915* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915): 24-30, 31-35, 39-48, 64-70. Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1916-1920* (Կոստանդնուպոլիս: Քոչիշեան, 1920): 270-284. Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1921* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1921): 106-130, 299-308, 309-315. Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1922* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1922): 235-265, 404-412, 329-346.

yayın hayatına son verdi. Mütareke döneminde yeniden yayınlanmaya başlayan yıllığın son sayısı 1927 yılında basıldı. Son beş sayı ise Paris’te neşredilmiştir. İlk zamanlar 16 formadan oluşan yıllıklar bazı dönemlerde 8 formaya kadar düşürüldü.¹⁰⁵ Ayrıca yıllığın yazı dili Batı Ermenicesi olmakla birlikte zaman zaman Ermeni harfli Türkçe metinler de kullanıldı.¹⁰⁶

Gavroş’un yayın kurulu Grigor Torosyan, Hagop Der Yakupyan ve ünlü karikatürist Aram Andonyan gibi profesyonellerden oluşuyordu. Grigor Torosyan daha önce Gigo, Lila, Araelk ve Dzağik’te çalışmış tecrübeli bir isimdi.¹⁰⁷ Yılığın yazarları arasında Yervant Odyan ve Aşot Keçyan gibi ünlü isimlerin yanı sıra M. Kapraş, A. İspeçeryan, S. Davutyanyan, A. Yergat ile Guşak, Faraş, Hovarda, İsrırgan ve Topal Şeytan gibi müstear isimler de bulunuyordu.

Gavroş’un Yıllıkları klişeleşmiş salname formlarına sahip değildi. Yılığın genel görünümü salnamelerden daha çok resimli mizah antolojilerine benziyordu. Ortalama bir yıllık o yılın önemli olaylarının ironiyle harmanlandığı vukuatlı takvimlerle başlayıp¹⁰⁸ Ermeni toplumunun sorunlarının ve çatışmalarının farklı tonlarda eleştirildiği pasajlarla devam ediyordu. Osmanlı Ermenilerinin kimlik mücadelelerine, siyasi partilerine, din adamlarına, politikacılarına, tüccarlara ve basın hayatına hasredilen makale, deneme, şiir ya da trajediler okuyucuyu güldürürken düşündüren parodist metinlerdi.¹⁰⁹

Gavroş milli hastalıklardan bahsettiği ironik yazıda “istifa” hastalığının semptomları hakkında şunları yazmaktaydı:

“İstifa Hastalığı... nevazil cinsinden hafif bir hastalıktır. Hastalığın semptomlarını tanımak çok kolaydır. Hastalık naz adı verilen bir öksürükle başlar. Bu öyle bir hastalıktır ki üzerine ne kadar giderseniz o kadar kötüleşir. Bir süre duruma katlandığınız zaman kısa bir zaman içinde semptomları kaybolur. Ermeni partileri bu hastalığın çaresini bulmuşlar fakat saklıyor ve yalnızca kendileri için kullanıyorlar. Bu hastalık milli kriz dönemlerinde daha da görünür olacak. Söylediğimiz gibi hastalığa önem verilmemelidir. Bunun tek çaresi bugüne kadar

105 Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1915* (Կ. Պոլիս: Գավրոշ, 1915): 1-95.

106 Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1910* (Կ. Պոլիս: Նշան-Պատկերաստան, 1910): 128-141. Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արգոսման, 1911): 120-130.

107 Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1926* <8Կ. Պոլիս: Գավրոշ, 1926): 6-12.

108 Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արգոսման, 1911): 5-16.

109 Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1910* (Կ. Պոլիս: Նշան-Պատկերաստան, 1910): 42-64, 213-219. Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1913* (Կ. Պոլիս: Գավրոշ, 1913): 171-172. Erվանդ Թոլայան, *Գավրոշին Տարեցոյցը 1922* (Կ. Պոլիս: Սիմոն Օհանեան, 1922): 63-67.

*yapıldığı gibi hastalığın sarsıntılarından korkulmamalıdır. Hastalık belirlenen sınıra kadar çıkacak ve sonunda tamamen yok olacaktır. Patrik nazik yapısı nedeniyle üç kez hastalığa yakalanıp üçünde de onu yendi...”*¹¹⁰

Gavroş’un yıllıkları 1915 olaylarından sonra mizah formatından uzaklaşarak Ermeni meselesine odaklanan politika günlüklerine dönüştü. Özellikle 1919’dan itibaren Yervant Odyan ve Yervant Toleyan tarafından Ermeni meselesiyle ilgili tematik metinler ve hatıralar yayınlandı.¹¹¹

Gavroş’un Yıllıkları II. Meşrutiyet yıllarının haletiruhiyesini anlamak, 1915 Olaylarının sarsıntılarını, dönemin politik, sosyolojik ve psikolojik durumunu ve özellikle Ermeni toplumunun beklentilerini kavramak açısından önemli bir kaynaktır.

7. Resimli Halk Yıllığı 1894-1908 (Ժողովրդական Տարեցոյց Պատկերազարդ):

Nişan Berberyan tarafından İstanbul’da basılan Resimli Halk Yıllıklarının ilk sayısı Maarif Bakanlığının 207 numaralı kararıyla 1894 yılında yayınlandı. Çoğu zaman “Resimli Halk Yıllığı” bazı sayılarda ise “Halk Yıllığı” adıyla basılan yıllıklar 1908 yılına kadar aralıksız olarak devam etti. Berberyan’ın amacı, “*klasik salnameleri taklit etmek yerine içerik bağlamında yeni bir tarz yaratmaktı.*” Hatta Berberyan bu konuda Surp Pırgıç Hastanesi yıllıklarının tecrübeli ismi Maruge Hovsepyan’dan bile yardım almıştı.¹¹²

Ne var ki, Berberyan’ın “*yeni tarz yaratma*” iddiası yıllığın niteliğini artırmaktan daha ziyade para kazanma arzusuyla bağlantılıydı. Resimli halk yıllıkları milli meselelere temerküz eden az sayıdaki nitelikli yazı dışında vulgar bir antoloji olmaktan kurtulamamıştı.

Resimli Halk Yıllıklarının yazı dili Batı Ermenicesiydi. Ortalama 13 formadan oluşan yıllıklar 200 sayfayı müteceviz devasa boyutlardaydı. Mündericatinin

110 Երվանդ Թոլայան, *Կավոռօյին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արզուման, 1911): 59.

111 Երվանդ Թոլայան, *Կավոռօյին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արզուման, 1911): 22-28, 88-96. Երվանդ Թոլայան, *Կավոռօյին Տարեցոյցը 1919* (Կ. Պոլիս: Օսնիկ Բարսեղեան, 1919): 7-15, 70-79. Երվանդ Թոլայան, *Կավոռօյին Տարեցոյցը 1920* (Կ. Պոլիս: Ճառեան, 1920): 58-59, 76-77, 81-88, 143-146. Երվանդ Թոլայան, *Կավոռօյին Տարեցոյցը 1922* (Կ. Պոլիս: Սիմօն Օհանեան, 1922): 119-123.

112 Նշան Կ. Պէրպէրեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պէրպէրեան, 1894): ա, դ.

büyük bir ekseriyetini çeviri metinlerin oluşturduğu Halk yıllıklarında başta Nişan Berberyan olmak üzere Baronyan, Der- Minasyan, Dr. Paşayan, G. Panosyan, V. Kalpakçıyan, G. Atruni, S. Hancıyan, M. Mamuryan, M. Nubaryan, Mozyan, Çilingirciyan gibi pek çok ismin şiir, öykü, makale ve çevirileri yayınlanmıştı.

Resimli Halk Yıllıkları 1903 yılına kadar genel kültür bilgililerini, ulusal-uluslararası istatistikleri ve milli meseleleri ihtiva eden üç ana başlıktan oluşuyordu. Genel kültür bahsi kozmografya, deneyler, günlük hayatı kolaylaştıran pratik bilgiler, modern tarım yöntemleri, tarım ve hayvancılık, ev ekonomisi, çocuk bakımı, sağlıklı yaşam ve hastalıklardan korunma yollarını ihtiva eden popüler kolajlardan meydana geliyordu. Yıllıkların istatistiksel bölümleri ise ticaret rehberleri şeklinde düzenlenmiş sayısal antolojilerdi. Burada konut istatistiklerinden, posta ve telgraf tarifelerine, demir yolu güzergâhlarından, değerli kâğıt harçlarına kadar her türlü sayısal veri bulunabiliyordu.¹¹³ Ayrıca çok nadir olmakla birlikte bazı sayılarda -1899 yılında olduğu gibi- Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası banka ve şirketlerin kuruluşu, sermayeleri ve şubeleri hakkında da bilgiler sunuluyordu.¹¹⁴ Yıllığın milli meseleleri ilgilendiren pasajları ise genellikle Ermenilere ait milli ve dini bayramları, itikat tartışmalarını ve ünlü Ermeni simaların hayat hikâyelerinden kesitler sunan biyografik metinleri içeriyordu.¹¹⁵ Resimli Halk yıllıkları 1899 yılından itibaren Osmanlı merkez bürokrasisi hakkında da kayıtlar tutmaya başladı.¹¹⁶

Berberyan 1903 yılından itibaren Resimli Halk Yıllıklarının formatını değiştirip sayfa sayısını azaltarak dilemma şeklindeki karmaşaya son verdi. Resimli Halk Yıllıkları bazı sayılarında “Hamarod Jamanagakrutyun” (Համարոտ ժամանակագրութիւն) adlı izahlı kronolojiler de yayınlamıştı.¹¹⁷ Dönemin önemli olaylarının düz bir kronoloji yerine temalara

113 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1895): 26-27. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1896): 107-110. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1897): 295-297. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան եւ Ռրդի, 1905): 359-369.

114 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1899): 331-343.

115 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1895): 44-49. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1896): 351-353. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1908): 67-75, 145-150.

116 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1899): 333-337.

117 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1899): 244-294.

göre günbegün aktarıldığı bu takvimler yakın tarih çalışmalarında araştırmacılara panoramik bir perspektif sunmaktadır.

8. Mesut Seneler 1928-1965 (Երջանիկին Տարեցոյցը):

Mesut Seneler 1928'den 1965'e kadar Ermeni oyun yazarı ve editör Bagarat Tevyan tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Ermeni ve Polonyalı yazarların iş birliğiyle çıkarılan yıllıklar Türkiye'nin yanı sıra Fransa, İngiltere, Amerika ve Bulgaristan'da da satışa sunulmuştur.

Tevyan'a göre yıllığın yayınlanma amacı; *“Ermenler arasında kitaba karşı duyarlılığı artırarak entelektüel seviyenin yükselmesini sağlamaktı”*.¹¹⁸

Başlangıçta popüler magazin dergilerini aratmayan içeriğiyle gündelik hayata odaklanan yıllıklar¹¹⁹ 1939'dan itibaren mahiyet ve mizanpaj itibariyle geliştirilerek Ermeni toplumunun aktüel meselelerine odaklanan kültür, sanat ve edebiyat dergisine dönüştürülmüştür. Yıllıklarda başta Tevyan olmak üzere G. Terziyan, A. Yergat, S. Sakayan, L. Daniyelyan, B. Aşçıyan, G. Karvarents, M. Zarifyan, A. Sıvacıyan, A. Hahamyan, V. Margaryan, Der Margaryan gibi pek çok ünlü ismin şiir, öykü ve romanlarının yanı sıra sağlık, spor ve tarih konulu çerçeve yazılar yayınlanmıştır.¹²⁰ Tevyan 1935'ten sonra yıllığa izahlı kronolojiler de eklemiştir.¹²¹

Mesut Seneler, Ermeni kültür tarihini ilgilendiren çok sayıda araştırma neşretmiştir. Bunlar arasında Civan Aşıkyan'ın *“Kayseri Ermenileri”*, *“Kayseri Tomarza Haz. Meryem Manastırı”*, *“Kayserinin Geçmişinden Tarihi Bölümler”*; Torgom Boyacıyan'ın *“Amerika Ermenileri”*; Artashes Kalpakçıyan'ın *“Türkiye Ekonomik Hayatında Ermenilerin Rolü”*; Ara Akinyan'ın *“İstanbul Ermenilerinin Spor Yılı”*; Edvard Simkeşyan'ın *“İstanbullu Ermeni Yazarlar”* ve Tevyan'ın *“Türkiye Cumhuriyetinin 15. Yılında Neticeleri”* başlıklı makaleleri kayda değer araştırmalar arasındadır.¹²² Bagarat Tevyan, Türkiye'yi ilgilendiren milli konulara da kayıtsız kalmamıştır. 1939 yıllığında Atatürk'ün ölümü üzerine yazdığı *“Atatürk Neden Büyüktür”*

118 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): ա, բ, գ.

119 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Տարեցոյցը* (Կոստանդնուպոլիս: Առեւտրական, 1928): 1-213.

120 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): 85-95, 97-101, 147-148. Բ. Թեւեան, *Երջանիկ Տարի* (Կոստանդնուպոլիս: Աքթարեան, 1939): 49-52.

121 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): 21-42, 85-88.

122 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): 51-58, 59-63, 103-117, 129-132, 135-144. Բ. Թեւեան, *Երջանիկ Տարի* (Կոստանդնուպոլիս: Աքթարեան, 1939): 132-135, 203-208.

adlı makalesinde Atatürk ve Türk Devrimi hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: “*Genel Savaşın zaferinden sarhoş olan devletler kanlı kılıçlarını yeryüzünün eksenine sapladılar ve çizmelerinin altında ezilen dünya haritasını intikam ve şehvet hırsıyla yeniden düzenlemek istediler. Sultanların tahtı da kaybedenlerin arasına girmişti. Eski Osmanlı sınırları içinde sadece umutsuzluk ve panik hüküm sürüyordu. Bu yaygın umutsuzluk içinde Anavatanın en iyi günlerini gören tek kişi oydu... Onda imkânsız gerçekleştirebilecek ne kalıcı ve sarsılmaz bir güç birikmişti ki yığınların paniğini dağıtarak onları müttefik ve güçlü bir bütünlüğe dönüştürdü... Türk’ün asırlık tarihinde çok sayıda imparatorlar, fatihler doğdular fakat onların hiçbiri kendi halkını bu kadar iyi tanıyamadı, hiçbiri onun kalbine bu kadar nüfuz edemedi. Fatihler zafer kazanıp Ortaçağ Yeniçağdan ayırarak eski Bizans’ın aşılmaz surlarına yerleştiler. Ancak Atatürk zaferiyle cumhuriyetçi Türkiye tarihini açarak eski Türkiye tarihinin önüne nokta koydu. Çünkü halkının ruhunu ve ihtiyaçlarını en iyi anlayan oydu.*”¹²³

B. Aperiyyodik Salnameler:

Aperiyyodik salnameler Osmanlı Ermenileri tarafından yayınlanan düzensiz, müteferrik yıllıklardır. Bunların büyük bir bölümü bir-iki sayı basıldıktan sonra yayın hayatına son vermiştir. Bazıları ise diğerlerine göre daha uzun ömürlü olmuştur. Aperiyyodik salnamelerin yazı dili Batı Ermenicesi olmakla birlikte zaman zaman Ermeni harfli Türkçe de kullanılmıştır. Sayfa sayıları değişiklik gösteren salnamelerin tamamı İstanbul ve İzmir’de basılmıştır.

1. Salname ve Mevsimname (Մալնամե - Մեղվախնամե):

Salname ve Mevsimnameler 1882 ve 1884 yıllarında İstanbul’da yayınlanan kehanet formundaki yıllıklardı. Salnamelerin yazı dili Ermeni harfli Türkçeydi ve ortalama beş formadan oluşuyordu. Bunların asıl amacı “*istidracc*” ve “*akıl*” yoluyla gelecekte haber vermektir.¹²⁴

Astronomi, kehanetler ve rüya tabirleri gibi üç ana başlıktan oluşan salnameler, şiir formundaki pasajlarıyla hava durumu, borsa ve ziraat hakkında çıkarımlar yapıyor ayrıca rüyalardaki gizli mesajları da deşifre ettiğini iddia ediyordu.¹²⁵

123 F. Թեւեան, *Երջանիկ Տարի* (Կոստանդնուպոլիս: Արթարեան, 1939): 201-202.

124 *Մեղվախնամե* (Մալխանե: Փափագեան, 1882): 1-2. *Մալնամե* (Բարանյոյ, 1884): 3-4.

125 *Մեղվախնամե* (Մալխանե: Փափագեան, 1882): 37-57.

*“Bu sene gayet gümrah ve bolca her bir mahsulat olacaktır, meyveden maada. Bağ ve ağaç dikilmesi pek faydalıdır bu senenin hükmünde...9-18 Ocak: Gayet şiddetli soğuk. Mangalları ve sobaları sıkça yakın. Kurtlar bir şehre inip ziyan verecektirler, yollar büsbütün kapandı, karın şiddetinden... Mayıs: Bazı köprüler suların coşkunuğundan harap olacaktır. Haziran: Bu faslın sıcağı tarif olunmaz. Şimendifer ve bankaların hisseleri gayet yükseldi.”*¹²⁶

2. Kozmik, Tıp ve Sağlık Yıllıkları (Տիեզերական Տարեցոյց, Բժշկական և արողջասպահական Տարեցոյց):

Kozmik, Tıp ve Sıhhat Yıllıkları pozitif bilimlere münhasır içeriğiyle Ermenice salnameler arasında farklı bir formata sahiptir. 1873 yılında Gazarosyan tarafından İstanbul’da yayınlanan Kozmik Yıllık Aramyan Matbaasında basılıp iddialı bir bedelle -yarım gümüş meci diye yani ortalama 10 kuruştan- satışa sunulmuştu.

Yılın gün ve aylarını, bayram ve panayır tarihlerini gösteren klasik bir takvimle başlayan yıllık; kronoloji, astronomi, bahçe bilgisi ve istatistik bölümlerinden oluşuyordu. Yıllığın istatistiksel bölümleri Osmanlı Devleti’nin merkez ve taşra bürokrasisi, komuta kadrosu, Osmanlı maliyesinin gelir-gider kalemleri, dış ticaret oranları, Osmanlı borçları, nüfus, kaçıcılara, yerli ve yabancı basın, bankacılık sistemi ve döviz kurlarının yanı sıra Osmanlı Ermenilerinin sayısal özelliklerine de yer vermektedir.¹²⁷

Tıp ve Sağlık Yıllığı ise 1914 yılında Dr. Vahan Gazaryan tarafından İstanbul’da yayınlandı. Gazaryan’a göre yıllığın amacı *“...okur severlere sadece yüksek bir entelektüel zevk vermek değil aynı zamanda onlara hayat mücadelesinin zorluklarına karşı sağlıklı ve güçlü bir bedenle mücadele etmenin yollarını öğret(mekt)...*”¹²⁸

Dört bölümden oluşan yıllığın birinci bölümünde Dr. Allahverdivorti, A. Babayan, Dr. H. Kapamacıyan, Dr. K. Yakupyan, Dr. Y. Tiryakyan, Dr. V. Torgumyan, Dr. B. Torosyan, Dr. M. Jamkoçyan ve Dr. A. Hahamyan’ın ruh ve sinir hastalıkları, pediatri, bağımlılık, göz ve kalp sağlığı, aşı ve mikrobiyoloji, eczacılık, kadın doğum ve zührevi hastalıklar hakkındaki

126 *Մէկսիսնամէ*(Ասիթանէ: Փափագեան, 1882): 19-35.

127 Վ.Ղազարոսեան, *Տիեզերական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1873): 213-226, 257-264.

128 Վ.Ղազարոսեան, *Տարեցոյց-Բժշկական և արողջասպահական* (Կ. Պոլիս: Արարս, 1914): գ.

makaleleri bulunuyor, ikinci bölümde ünlü Ermeni doktorların öz geçmişleri, üçüncü bölümde modern tıp bahisleri, son bölümde ise mizahi metinler sunuluyordu.

Tıp ve Sağlık Yıllığı tıp ve eczacılık tarihini ilgilendiren çerçeve yazılarıyla tıp tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır.¹²⁹

3. Meteliksizlerin Eğlenceli Yıllığı 1915-1924 (Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1915-1924):

Meteliksizlerin Eğlenceli Yıllığı Ermeni hiciv edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Hovhannes Amirents tarafından İstanbul’da yayınlandı.¹³⁰ İlk sayısı 1915’te basılan yıllığın ikinci sayısı 1919’da tabedilmiştir. Elimizdeki son sayı 1927 yılına aittir. İlk zamanlar ortalama 2 formadan oluşan yıllıklar sonradan 200 sayfaya yaklaşan mufassal bir boyut kazanmıştır.¹³¹ Ayrıca yıllıklar 1925’ten itibaren karikatürlerle zenginleştirilmiştir.¹³² Amirents’e göre yıllığın amacı “*maddi bir gelir elde etmekten daha ziyade mizaha susamış az sayıdaki okuyucuya kaliteli bir eser sunmaktı.*”¹³³

Amirents yıllıklarda Ermeni toplumunu ve dönemin güncel olaylarını kara bir mizahla eleştirirken gülmece tarzındaki kehanet ve rüya tabirleriyle de okuyucuya eğlenceli bir metin sunmuştur.¹³⁴ Yıllıklara 1926’dan itibaren Ermeni mutfağından seçkin örneklerin gösterildiği “*Ermeni kadınının mutfağı*” (Հայ Տիկնոջ Խոհանոցը) adlı gastronomi yazıları da eklenmiştir.¹³⁵

129 Կ.Ղազարյան, *Տարեցոյր-Բժշկական եւ արողջապահական* (Կ. Պոլիս: Արար, 1914): 264-270, 297-302.

130 Ա.Թրովանց, “Ծագումով Ալկնեցի Նշանավոր Հոգեվորականներ”, *Ժամանակ*, 31 Mayıs 2024, <http://www.jamanak.com/content/ընկերա-վշակութային/23-05-2024-ծագումով-ալկնեցի-նշանավոր-հոգեվորականներ>.

131 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1915* (Կ. Պոլիս: Թաշճեան, 1915): 1-16. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1919* (Կ. Պոլիս: Տեր Ներսեսեան, 1919): 1-29. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1924* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1924): 1-177. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1927* (Կ. Պոլիս: Արեւ, 1927): 1-64.

132 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1925* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1925): 1-176.

133 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1922* (Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1922): 3-4.

134 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1921* (Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1921): 17-24. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1924* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1924): 8-18, 37-38, 40-99. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1926* (Կ. Պոլիս: Արեւ, 1926): 65-67.

135 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1926* (Կ. Պոլիս: Արեւ, 1926): 95-106.

Amirents şapka inkılabı hakkında şunları yazmıştır: “İslam’ın kurucu peygamberi Muhammet elinde beyaz bir örtü tutarak ashabına ‘İşte bu benim kefenimdir. Sizden sadece İslam dinini tebliğ etmekle görevlendirdiğim kişiler kefenlerini başlarının üzerinde taşıyınlar.” dedi ve bu beyaz örtüyü başına sardı. İşte böylece beyaz örtü sadece din adamları için kullanılmaya başlandı. Yüzyıllar sonra müminler arasındaki cahiller de çevresindekilerini etkilemek amacıyla başlarını beyaz örtüyle sarmaya başladı. Onlar bir satır bile Türkçe yazamazlardı. Cumhuriyet hükümeti 1925 yılında örtü kullanımını sadece vaiz ve din adamlarına mahsus kılarak bu gülünç duruma son verdi.”¹³⁶

Yıllıktaki en önemli bölümlerden biri de Amirents’in Ermeni amele taburu hakkındaki hatıralarıdır.¹³⁷

4. Satirik Yıllık 1921-1922 (Երգիծական Տարեցոյց):

Satirik Yıllıklar 1921 ve 1922 yıllarında Ermeni mizah yazarı Yervant Odyan tarafından İstanbul’da yayınlandı. Ortalama 10 formadan oluşan yıllıklar 70 kuruştan satışa çıkarılmıştı.

Satirik Yıllıklar dönemin siyasi olaylarının Ermeni meselesi ekseninde değerlendirildiği çerçeve yazılardan oluşuyordu. Odyan burada sadece Ermeni devlet adamlarını eleştirmekle kalmıyor aynı zamanda Ermeni meselesindeki tutarsızlıklarından dolayı İngiltere ve Fransa’yı da şiddetle takriz ediyordu.¹³⁸

Odyan’ın Hatisyan, Nerses Ohanyan, Aram Halaçyan, Hayk Hocasaryan, Sarkis Esmeryan ve Der Movsesyan’ı eleştirdiği yazıları ile Ermeni meselesi hakkındaki değerlendirmeleri son derece önemlidir.¹³⁹

Ayrıca Odyan burada Ermeni edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan “Yoldaş Pançuni”yi de tefrika halinde yayınlanmıştır.¹⁴⁰

136 Z. Aıfırrıknğ, *Անկուտիներուն Չուարճալի Տարեցոյցը 1926* (Կ.Պոլիս: Արև, 1926): 68.

137 Z. Aıfırrıknğ, *Անկուտիներուն Չուարճալի Տարեցոյցը 1919* (Կ.Պոլիս: Տեր Ներսեսեան, 1919): 6-19.

138 Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Տեր Սահակեան, 1921): 3-23.

139 Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Տեր Սահակեան, 1921): 24-27, 33-41, 46-54, 78-79, 86-109.

140 Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Տեր Սահակեան, 1921):129-166. Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Պարզճեան, 1922): 79-137.

5. Diğer Yıllıklar:

1920 yılında Suren Pertevyan (Sisak Partizpanyan) tarafından “*Ermeniler arasındaki öz-farkındalığı artırmak*”¹⁴¹ amacıyla İzmir’de yayınlanan Zmurnahay Daretsoyts (Զմրնահայ Տարեցոյցը- İzmir Ermenilerinin Yıllığı) işgal altındaki İzmir’in en önemli enformasyon kaynaklarından biridir. 160 sayfadan oluşan yıllık Mamuryan tarafından basılıp 100 kuruşa satılmıştır.

Yıllıkta ünlü İzmir Ermenileri -Mesrop Numar, Grigor Çilingiryan, Mihran Aznavoryan, Manki Kocamanyan, Stepan İplikciyan, Artaki Kalpakyan, Ağeksandır Şaklyan, Stepan Spartali, Sarkis Takvoryan, Karabet Arapyan, Tiran Kasparyan, Hagop Mikayelyan, Hrant Nikontyan, Aram Tahtacıyan, Hayk Keresteciyan- eğlence mekânları, Ermeni okulları ve kiliseler hakkında biyografik ve tematik pasajlar bulunuyordu. Ayrıca yıllıkta Ermeni edebiyatından numunelere de yer verilmişti.¹⁴²

Halk Salnamesi ya da Ermenice ismiyle Joğovrtagan Darekirk (Ժողովրդական Տարեգիրք) ise Sahak Mihiteryan tarafından İstanbul’da yayınlandı. İlk sayısı 1936’da tabedilen salnamenin son sayısı 1950’de basılmıştır. Mihiteryan Halk Salnamelerinde müzikten ekonomiye kadar uzanan geniş bir çerçeve çizmiştir. Salnamede Atatürk’ün ölümü vesilesiyle Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilgilendiren pasajlar ve açıklamalı kronolojiler bulunmaktadır.¹⁴³

Ermenice salnameler arasında kayda değer yıllıklardan biri de 1914 yılında Hımayak Aramyants tarafından yayınlanan Kyuğadndesi Daretsyuts (Գիւղատնտեսի Տարեցոյց) adlı tarım yılıdır. Tarımı geliştirmek ve çiftçi haklarını korumak amacıyla yayınlanan yıllıkta¹⁴⁴ tarım istatistiklerinin yanı sıra hayvancılık, sütçülük, balıkçılık, ormancılık, bahçe işleri, hayvan hastalıkları, kırsal kalkınma, köy ekonomisi ve ziraat mektepleriyle ilgili ayrıntılar yer alıyordu.¹⁴⁵

Yukarda zikrettiğimiz yıllıkların dışında yine Osmanlı Ermenileri tarafından neşredilen Sargavakin Daretsyutsı (Սարկաւազին Տարեցոյց), Mevsim (Եղանակ), Jamanak Halk Yıllığı (Ժամանակի Ժողովրդական տարեցոյցը), Haygaşen Yıllığı (-Հայկաշեն Տարեգիրք), Ermeni

141 Սուրեն Պարթեւեան, *Զմրնահայ Տարեցոյցը* (Իզմիր: Մամուրեան, 1920): 1-2.

142 Սուրեն Պարթեւեան, *Զմրնահայ Տարեցոյցը* (Իզմիր: Մամուրեան, 1920): 3-160.

143 Ս. Մխիթարեան, *Ժողովրդական Տարեգիրք* (Պէտլոլու: Ճարեան, 1939): 1-127.

144 Հ. Արամեանց, *Գիւղատնտեսի Տարեցոյցը* (Կ.Պոլիս: Կոհակ, 1914): ա, բ, է, գ.

145 Հ. Արամեանց, *Գիւղատնտեսի Տարեցոյցը* (Կ.Պոլիս: Կոհակ, 1914): 1-268.

Gençlerinin Yıllığı (Հայ Պատանիների Տարեցույցը), Erivan Yıllığı (Երևանի տարեցույցը) ve Özgürlüğün Yıllığı (Ազատության Տարեցույցը) gibi yıllıklar da bulunmaktaydı. Tarih, edebiyat, sanat ve siyasetle ilgili kolajlardan oluşan bu yıllıklar Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminin sosyokültürel yapısını deşifre edecek birinci el kaynaklar durumundadır.

Sonuç

Türkiye’de Ermeni matbuatının eski bir tarihi vardır. İstanbul’da ilk Ermeni matbaası 1567’de yani ilk Türk matbaasının açılmasından yaklaşık 139 yıl önce kurulmuştur. Ermeni matbaasının bu ilk döneminde daha çok dini ve felsefesi eserler yayımlanmış fakat 1850’den sonra edebiyat, dilbilim, tarih, din, felsefe, eğitim ve hukuk alanında yüzlerce kitap neşredilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Ermenileri, Tanzimat döneminden itibaren Ermenice ve Ermeni harfli Türkçeyi kullanarak birçok gazete ve dergi de yayınlanmıştır. Bu zengin envanter arasındaki en önemli yayınlardan biri de kuşkusuz salname formatındaki yıllık ve takvimlerdir. İlk Ermenice salname 1757 yılında Vartapet Çamçıyan tarafından Venedik’te basılmıştır. İstanbul’da yayınlanan ilk Ermenice salname ise 1776 yılında Madteos tarafından yayınlanmıştır. İlk zamanlar basit kilise takvimleri görünümündeki salnameler zamanla geliştirilerek sofistike kaynaklara dönüştürülmüştür.

Ermenice salnameler ihtiva ettikleri malzeme bakımından son derece velut ve derin bir envantere sahiptir. Burada Osmanlı Devleti’nin ve erken Cumhuriyet döneminin demografik ve topoğrafik özelliklerini; sivil ve askeri erkânın isimlerini, rütbelerini, görev ve ikamet yerlerini; vilayetlere bağlı kaza, nahiye ve sancakların birbirine veya diğer vilayetlere olan mesafelerini; Osmanlı taşrasındaki madenlerin, memlehalının, ormanların, mera ve çayırın durumunu; kamu binalarının, vakıf mallarının, şehirlerdeki bayındırlık işlerinin, yol, köprü ve menfezlerin dökümünü; sanayi müesseselerinin ve tarım arazilerinin özelliklerini; ithalat ve ihracat oranlarını, vergi kalemlerini; Osmanlı şehirlerinin genel bütçesini, sosyoekonomik refah düzeyini; eğitim ve sağlık kurumlarının istatistiksel özelliklerini; asarîyatka cinsinden sanat eserlerinin, arkeolojik mekânların, tarihi eser kabilindeki cami, türbe, mescit, tekke, kilise ve manastırların envanterini; dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin ve Türkiye Cumhuriyeti’nin idarî, askerî, malî ve sosyokültürel ayrıntılarını bulmak mümkündür. Bu bağlamda salnameler geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemine ışık tutan derin ve velut kaynaklardır.

Ermenice salnameler azınlık çalışmaları bağlamında da araştırmacılara zengin bir perspektif sunmaktadır. Salnameler kilise hiyerarşisinin ayrıntılarını,

Ermeni memurların prosopografik kayıtlarını, Ermeni kiliselerinin ve manastırlarının tarihçelerini ve gelir kaynaklarını, Patrikhanenin yargılama usullerini, evlenme istatistiklerini, evlilik harçlarını, Ermeni basını ve edebiyatını, Ermenice yer isimlerinin gösterildiği onomastik tabloları, Ermeni toplumunun demografik özelliklerini, Ermeni meselesini ilgilendiren güncel tartışmaları, Ermeni cemaatinin miras, vakıf ve hayır işleriyle ilgili yasal prosedürlerini ihtiva etmektedir. Ayrıca salnameler eğitim tarihi açısından da benzersiz bir envanter sunmaktadır. Burada Ermeni okullarının fiziksel durumlarına, sayısal özelliklerine, okullarda okutulan ders kitaplarına, müfredatlara, mezun olan öğrenci sayılarına ve eğitim kadrosunun ayrıntılarına kadar zengin bir içerik sunulmaktadır.

KAYNAKÇA

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1915*. Կ. Պոլիս: Թաշճեան, 1915.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1919*. Կ. Պոլիս: Տէր Ներսեսեան, 1919.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1921*. Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1921.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1922*. Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1922.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1924*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1924.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1925*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1925.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1926*. Կ. Պոլիս: Արեւ, 1926.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1927*. Կ. Պոլիս: Արեւ, 1927.

Արամեանց, Հ. *Գիւղատնտեսի Տարեդոյրը*. Կ. Պոլիս: Կոհակ, 1914.

Այվազյան, Գայանէ. “Երեմիա Չելլեպի Քյոմուրճյանի տպագրական գործունեությունը”. *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, ԿԸ/Ը (2012):* 48-54.

Բարլոյան, Մ. Ա. *Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980)*. Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1986.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրություն, 1897.*

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրություն, 1899.*

Բաղտասարեան, Գ. “Արեվելյան Որբանոց Հոբելյանը”. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական* (1901):117-122.

Բաղտասարեան, Գ. “Արեվելյան Որբանոց Պրուսա”. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական* (1903):134-137.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1904.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1905.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1906.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1907.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1909.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1911.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1912.

Barsomian, Hagop L. *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.

Bilgin, Aydın. “Salname”. *İslam Ansiklopedisi*, 36 (2008): 51-54.

Birinci, Ali. “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler”. *Yeni Türkiye*, 60 (2014): 1-22.

Çoker, Fahri. “Bahriye Salnameleri”. *Donanma Dergisi*, 76 (1963): 1-3.

Dabağyan, Levon Panos. *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: IQ Yayınları, 2003.

Դավթյան, Հ. Մ. “Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկների գաղտնի տպարանը”. *ՀՄՄՌ ԳՍ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների* 1 (1965): 29-40.

Duman, Hasan. *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1982.

Ersoy, Osman. *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*. Ankara: Güven Basımevi, 1959.

Ertuğ, Refik Hasan. “Nezaret ve Eyalet Salnameleri”. *Hayat Tarih* 9 (1973):10-16.

Ertuğ, Refik Hasan. “Osmanlı Devrinde Salnameler”. *Hayat Tarih* 9 (1973):16-22.

Ertuğ, Refik Hasan. “Eski Harflerle Özel Yıllıklar”. *Hayat Tarih* 10 (1974):19-24.

Գաբամաճեան, Սիմոն. “Զեկոյց”. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Ազնաւոր, 1920.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Պալըքճեան, 1922.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Օ. Արզուման, 1923.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Արամեան, 1924.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Արամեան, 1925.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1926.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1927.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1929.

Գաբամաճեան, Միմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Մեթեան, 1930.

Գաբամաճեան, Միմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Մագասճեան, 1931.

Գալեմքեարեան, Վ. *Գրիգորիա Պատմութիին Հայ Լրագրութեան*. Վիեննա: Միսիթարեան Տպարան, 1893.

Gerçek, Selim Nüzhet. “İstanbul Salnameleri”. *Akşam*, 18 Haziran 1941.

Gerçek, Selim Nüzhet. “Vilayet ve Nezaret Salnameleri”. *Akşam*, 27 Haziran 1941.

Gerçek, Selim Nüzhet. *Matbuat Tarihi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019.

Gür, Alim. *Ebüzziya Tefvik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Ղուկասյան, Կ. Գ. “Լրո գիրը Որպես Սկզբնաղբյուր”. *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների* 6 (1969): 61-68.

Ղազարեան, Վ. *Տարեցոյց-Բժշկական եւ արողջապահական*. Կ. Պոլիս: Արաքս, 1914.

Ղազարոսեան, Կ. *Տիեզեռական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1873.

Խառատյան, Ալբերտ. “Ամիրաների դասը Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքում (XVIII դ. II կես -1860-ական թվականներ)”. *Պատմա-բանասիրական հանդես* 3 (2013): 22-28.

Հարութիւնեան, Խորեն. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Արզումեան, 1921.

Հայ գրատպություն և գրքարվեստ հանրագիտարան. Խմբագիր. Հովհաննես Այվազյան. Երևան: Հանրագիտարան, Հայկական հանրագիտարան հրատ, 2015.

Hospian, Anahid. “Mürur-ı Kütah Ber-Tarihçe-i Salnameha-i Ermeni”. *Fasılname-i Ferheng Peyman (Tahran)*, 61 (Payiz 2011): 120-126.

Հովսեփյան, Մարիամ Վրամի. *Արեվմտահայ Մամուլի Պատմություն*.
Երևան: ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2014.

Հովսեփյան, Մարուզե. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս:
Պաղտատլեան, 1886.

Հովսեփյան, Մարուզե. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս:
Պաղտատլեան, 1887.

Հովսեփյան, Մարուզե. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս:
Պաղտատլեան, 1911.

“Sal-name”, *İslam Ansiklopedisi* 10 (1993): 134-136.

İzğöer, Ahmet Zeki. “Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (2005): 539-552.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սուրբ Փրկիչ,
1861.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Զարդարեան,
1875.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Գործարան
Զարդարեան, 1876.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պարոնեան, 1877.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Գավաֆեան, 1879.

Քէչեան, Բիւզանդ. *Պատմութիին Ս. Փրկչի Հիիանդանցին*. Կ. Պոլիս:
Տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան, 1887.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif
Yayıncıları, 2006.

Կորկոթյան, Քնարիկ. *Հայ Տպագիր Գիրքը Կոստանդնուպոլսում*.
Երեւան: Հայկական ՍՍՌ Կուլտուրայի Մինիստրություն, 1964.

Kreiser, K. “Sal-Name”. *The Encyclopaedia of Islam* 8 (1995): 898.

Mccarthy, Justin ve Hyde Dennis. “Ottoman Imperial and Provincial
Salnames”. *Middle East Studies Association Bulletin* XIII (1979): 10-13.

Մխիթարեան, Ս. *Ժողովրդական Տարեգիրք*. Կ. Պոլիս: Ճարեան, 1939.

Մուրադյան, Անահիտ. “Հայ Տպագրության 500-ամյակը”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես* 1 (2012): 53-66.

Օտեան, ԵԵրուանդ. *Երզիծական Տարեցոյց 1921*. Կ. Պոլիս: Տէր Սահակեան, 1921.

Օտեան, ԵԵրուանդ. *Երզիծական Տարեցոյց 1922*. Կ. Պոլիս: Պալըզեան, 1922.

Pakalın, Mehmet Zeki. “Salname”. *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* 3 (1993):105-106.

Pala, İlhan. “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”. *İKTİBAS*, 23 (2010): 1-14.

Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

Պարոնեան, Կ. Ա. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900.

Պարոնեան, Կ. Ա. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սատթեոսեան Տպագրութիւն, 1901.

Պարոնեան, Կ. Ա. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սատթեոսեան Տպագրութիւն, 1902.

Պարթեւեան, Սուրեն. *Զմիւռնահայ Տարեցոյցը*. Իզմիր: Մամուրեան, 1920.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1894.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1895.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1896.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1897.

Պերպերեան, Նշան Կ. Ժողովրդական Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1899.

Պերպերեան, Նշան Կ. Ժողովրդական Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան եւ Որդի, 1905.

Պերպերեան, Նշան Կ. Ժողովրդական Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1908.

Սահակյան, Վերա. “Հայկական տպագրությունը 1915–2016 թթ. Օսմանյան կայսրությունում և Թուրքիայի հանրապետությունում”. *Բանբեր Հայագիտության* 1 (2017): 162-174.

Սելիմեան, Յարութիւն. “Շտեմարան Պիտանի գիտելեացը եւ իր «Յայտարարութիւն»ը”. *Հայկազեան հայագիտական հանդէս* 38 (2018): 757-766.

Serçe, Erkan. *İzmir’de Kitapçılık*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1996.

Sertoğlu, Midhat. *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958.

Sütçü, Tevfik. “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar* 18 (2004): 79-92.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տեր Մինասեան, 1900.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1901.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1902.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1903.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1904.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1905.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1906.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1907.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1909.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1925.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1926.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մագասճեան, 1927.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1928.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1929.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1930.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1931.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1932.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1933.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1934.

İskit, Server. *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1939.

Kabacalı, Alpay. *Türk Yayın Tarihi (Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar)*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987.

Koçu, Reşad Ekrem. "Ermeni Matbaaları". *İstanbul Ansiklopedisi* 10 (1971).

Meliki, Anoşik. "Tarihçe-i San'at-ı Çap-ı Ermeniyan". *Fasılname-i Ferheng Peyman (Tahrán)* 61 (Payız 2011): 42-60.

Մեվսիմնամե, Ասիթանե: Փափագեան, 1882.

Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayınları, 2014.

Takvim-i Vakayi, No. 818, 18 Ekim 1865.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Հոհաննիս Ե Պօղոս, 1792.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Մատթէոս, 1825.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Արապեան, 1831.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1844.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1845.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1851.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1852.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1858.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տերոյենց, 1867.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1881.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1882.

Սալնամե. Իսթանպոլ: 1884.

Տարեցոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1924.

Թեւեան, ԲԵՐԶԱՆԻԿԻՆ *Տարեցոյցը*. Կոստանդնուպոլիս: Առեւտրական, 1928.

Թեւեան, Բ. *Երջանիկին Գիրքը*. Կոստանդնուպոլիս: Մագասճեան, 1935.

Թեւեան, Բ. *Երջանիկ Տարի*. Կոստանդնուպոլիս: Աքթարեան, 1939.

Teotig. *Baskı ve Harf-Ermeni Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012.

“Թեոդիկ (Թեոտորոս Լեպճինճեան, 1873-1928)”, *Ազատ Օր* (2018): 1.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1907*. Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան., 1907.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1912*. Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1912.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1913*. Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1913.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1914*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1914.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1915*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1916-1920*. Կոստանդնուպոլիս: Քէշիշեան, 1920.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1921*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1921.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1922*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1922.

Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım*. Haz. Necati Tonga. Ankara: Çolpan Yayınları, 2020.

Թովայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1910*. Կ. Պոլիս: Նշան-Պապիկեան, 1910.

Թովայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1911*. Կ. Պոլիս: Արզուման, 1911.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1913*. Կ. Պոլիս: Կավրոռ, 1913.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1915*. Կ. Պոլիս: Կավրոռ, 1915.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1919*. Կ. Պոլիս: Օննիկ Բարսեղեան, 1919.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1920*. Կ. Պոլիս: Ճառեան, 1920.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1922*. Կ. Պոլիս: Սիմօն Օհանեան, 1922.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1926*. Կ. Պոլիս: Կավրոռ, 1926.

Topuz, Hıfzı. *100 Soruda Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973.

Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Թրուվանց, Ա. “Ծագումով Ակնեցի Նշանավոր Հոգեվորականներ”. *Jamanak*, 31 Mayıs 2024. <http://www.jamanak.com/content/ընկերա-վշակութային/23-05-2024-ծագումով-ակնեցի-նշանավոր-հոգեւորականներ>.

Թուղլաճյան, Բ. Ս. “Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին”. *Արևելագիտական ժողովածու* 12 (1985): 98-115.

Türkay, Cevdet. Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilatından Örnekler-İlk Resmi Salname. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. 60 (1972): 17-25.

Yalman, Ahmet Emin. *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın*. Birgen Keşoğlu'nun çevirisi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Yarman, Arsen. *Ermeni Yazılı Kültürü*. İstanbul: Aras Yayınları, 2012.

Yayın Geliş Tarihi: 20.08.2024

Yayına Kabul Tarihi: 15.10.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Aktaş, Fulya, "Sevk ve İskân Sürecinde Balya'da Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 76 (2024): 169-196.

Araştırma Makalesi

SEVK VE İSKÂN SÜRECİNDE BALYA'DA ERMENİLER

(ARMENIANS IN BALYA DURING THE RELOCATION
AND RESETTLEMENT PROCESS)

Fulya AKTAŞ*

Öz: Bu çalışma, Sevk ve İskân Kanunu'nun kabul edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşanan süreci ele almaktadır. Bu süreçte Balya'ya gelen Ermeni halkın demografik yapısı, geldikleri bölgeler, isimleri, aile adları, unvan, lakap ve mesleki dağılımları hakkında bilgiler sunulmaktadır. Araştırma, Osmanlı Arşivi'nde yer alan Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Ecânib Kalemi 2/17 numaralı belgelere dayanmaktadır. Araştırmada elde edilen veriler tablo ve şekillerle desteklenmiştir.

1906 yılında Balya'da yaklaşık 100 kişilik küçük bir Ermeni nüfusu bulunurken, bu sayı 1914 yılına kadar 298'e yükselmiştir. 1915 sayımında ise, Balya'dan başka bölgelere sevk edilecek Ermeni nüfusu 290'dır. Sevk ve İskân Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra 22 Eylül 1915 tarihinde bölgeye yerleştirilen Ermeni sayısı 361'e ulaşmıştır. 1916 yılı itibarıyla Ermeni nüfusun büyük ölçüde azalarak 14 kişiye düşmesi, bu yerleşimin kalıcı olmadığını göstermektedir.

Ermeni nüfusunun mesleki dağılımları incelendiğinde, çoğunun asker, zanaatkar ve esnaf olduğu, tarımsal faaliyetlere katılmadıkları ve geçici

* ORCID: 0009-0003-9120-0154.
Tarih Bilim Uzmanı, fulyaktas10@gmail.com

olarak bu bölgeye yerleştirildikleri sonucu güçlendirmektedir. Ayrıca, Ermenilerin dini yapıları ve Balya kazasında ibadethane talepleri çalışmada arşiv belgelerine dayanarak ele alınmıştır.

Bu çalışma, Sevk ve İskân Kanunu ile Balya kazasına yerleştirilen Ermeni nüfusunun büyük bir kısmının bölgede geçici bir süre ikamet ettiğini ve bu durumun bölgedeki sosyal, demografik ve ekonomik faaliyetler üzerinde kalıcı bir etkisinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Ermeni politikalarının bölgesel yansımalarını ve bölgenin kültürel geçmişini anlamaya yönelik önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Balya, Sevk ve İskân Kanunu, Ermeni, Nüfus.

Abstract: This study investigates the process that occurred within the borders of the Ottoman Empire following the enactment of the Relocation and Resettlement Law. It provides detailed information regarding the demographic structure of the Armenian population that was relocated to Balya during this period, including their regions of origin, names, family names, titles, nicknames, and occupational distributions. The research is based on documents numbered 2/17 from the General Security Office of the Ministry of Internal Affairs in the Ottoman Archives. The data obtained in this study are supported by tables and figures.

In 1906, the Armenian population in Balya was approximately 100 individuals, which increased to 298 by 1914. According to the 1915 census, the number of Armenians scheduled for deportation from Balya to other regions was recorded as 290. After the implementation of the Relocation and Resettlement Law, the number of Armenians settled in the region reached 361 on September 22, 1915. However, by 1916, the Armenian population had significantly decreased to 14, indicating that this settlement was not permanent.

An analysis of the occupational distribution of the Armenian population indicates that the majority were soldiers, craftsmen, and tradespeople, and they did not engage in agricultural activities, thus reinforcing the conclusion that they were temporarily settled in this region. Furthermore, the religious structures of the Armenians and their requests for places of worship in the Balya district were examined in the study based on archival documents.

This study demonstrates that a significant portion of the Armenian population resettled in the Balya district under the Relocation and Resettlement Law resided there temporarily, and this situation did not have a lasting impact on

the social, demographic, and economic activities of the region. Additionally, it provides important insights into the regional implications of the Ottoman Empire's Armenian policies and contributes to the understanding of the cultural history of the area.

Keywords: *Balya, Relocation and Resettlement Law, Armenian, Population*

Giriş

Balıkesir ilinin bir ilçesi olan Balya, Marmara Bölgesi'nin güneyinde yer almaktadır. Balya çeşitli etnik ve dini unsurlara ev sahipliği yapmış önemli bir bölgedir. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde uzun yıllar yaşamış ve önemli roller üstlenmişlerdir. Balya'da Ermenilerin varlığına dair bilgiler ise 1906 yılında Ermenilerin ibadet talebi ile ilgili belgede ortaya çıkmış ve belgelerdeki bu bilgiler 1916 yılında son bulmuştur.

Ermeni topluluğunun Balya kazasındaki varlığı üzerine yapılan bu çalışmada, Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılması ile çeşitli bölgelerden gelip Balya'ya yerleştirilen Ermenilere ait bilgiler, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Ecânib Kalemi'ndeki (BOA. DH. EUM. ECB. Nr. 2/17.) belgeden alınmıştır. Buna göre 22 Eylül 1915'te 354 kişi, belgenin girişinde de 7 kişi olmak üzere toplamda 361 Ermeni kaydedilmiştir.

Çalışmanın amacı, Balya'da Ermenilerin mevcudiyetini arşiv belgelerine dayanarak sunmaktır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin sevk ve iskân süreçleri incelenerek Balya kazasına gelen Ermenilerin; geldikleri bölgeler, mesleki dağılımları, dini yapıları, sosyal ve demografik yapıları değerlendirilmiştir. Bu çalışma bölgenin çok kültürlü geçmişini anlamak açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Çalışma, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler esas alınarak yapılmıştır. Bununla birlikte literatür taraması yapılmıştır. Arşiv belgelerinden elde edilen veriler tablo ve şekiller ile görselleştirilmiştir. Toplanan veriler de nitel ve nicel analiz yöntemi kullanılarak tasnif edilmiştir. Ermeni nüfusunun yıllara göre değişimi, isimleri, mesleki ve demografik dağılımları incelemek için nicel analiz; belgelerden ve kaynaklardan alınan bilgileri değerlendirmek için de nitel analiz yapılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde uzun yıllar yaşamış olan Ermeniler, "Millet-i Sadıka" olarak devletin siyasal ve toplumsal hayatında önemli roller üstlenmişlerdir.¹ Devletin zayıflaması ve yabancı devletlerin müdahalesine maruz kalmasıyla Türk-Ermeni ilişkilerinde bozulmalar başlamıştır. Osmanlı Devleti hakimiyeti altında rahat, huzur ve serbestlik içinde yaşayan Ermeniler,

¹ Faruk Sönmezoğlu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1914-1945*, (İstanbul: Der Yayınları, 2015), s.29,30.

Rusya ve diğer Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla Türk toplumundan kopma noktasına gelmiştir.²

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından sonra Ermeni çeteleri Rusya ordusu ile birlikte hareket etmiştir. Bu durumun farkında olan Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Ermeni terörünün artması ile isyanlara karşı önlem almak zorunda kaldı. Van İsyanı'nın patlak vermesi üzerine 24 Nisan 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Edirne, Erzurum, Aydın, Bitlis, Beyrut, Halep, Ankara, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Van vesaire vilayetler ve Karesi, Canik, Bolu vesaire mutasarrıflıklara çekilen telgrafta gizli genelge yollanarak Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, belgelere el konulması ve elebaşlarının tutuklanması talimatı verildi.³

Ermeni isyanlarına karşı alınan önlemler ile istenilen sonuca ulaşamamış ve 2 Mayıs 1915'te çıkarılan geçici kanunla Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Ermeniler ve diğer unsurların (Gayrimüslim) ellerinde bulunan silahların toplatılması bütün vilayet ve mutasarrıflardan istenmiştir.⁴ Türk ordusu savaş alanında olduğu için Van ve diğer bölgelerde de devam eden terör eylemlerini engellemekte zorlanmıştır. Osmanlı Ordusu Başkomutan Vekili Enver Paşa, Ermeni isyancıları önlemek için 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yollamıştır.⁵

“Van Gölü çevresinde ve Van ilince özellikle bilinen belli yerdeki Ermeniler ayaklanma ve ihtilal için sürekli bir ocak durumundadır. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim.

3'üncü Ordu'nun verdiği bilgilere göre Ruslar 7 Nisan'da sınırları içindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir durumda sınırlarımız içerisine sürdüler. Hem buna karşılık olmak hem de yukarıda söylediğim amacı elde etmek üzere:

Ya adı geçen Ermenileri ve ailelerini Rusya sınırı içerisine sürmek veya bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içerisine çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki yoldan uygun olanının seçilerek uygulanmasını rica ederim. Bir sakıncası yoksa asilerin ailelerini ve isyan merkezlerini sınır

2 Eray Bayramol, *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914/1915*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), s.22.

3 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalem (DH. ŞRF), 52/96.

4 BOA. DH. ŞFR. 52/188.

5 ATBD, Aralık 1982, Sayı 81, Belge No:1830, s.142.

dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslam halkı yerleştirmeyi yeğlerim.”

Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya 2 Mayıs 1915'te gönderdiği talimatta Ermenileri sevk ve iskân etmek ya da çeşitli bölgelere dağıtmak gerektiğini sebepleri ile açıklamıştır. Enver Paşa, gerçekleşmesi beklenen sevk ve iskâna tüm Ermeni ahaliyi dahil etmek istememiş, sevk ve iskânı sadece Van ve civarında yaşayan Ermeniler ile sınırlı tutmak istemiştir. Fakat daha sonra sevk, isyan ve karışıklık çıkarılan bölgelerdeki Ermeniler de dahil edilmiştir. Talat Paşa, durumun ehemmiyetinden dolayı Meclis-i Vükela'dan karar almadan ve geçici bir kanun çıkarmadan sevk ve iskânı başlatmıştır. Fakat bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cilhet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkında*" kanunu muvakkat çıkarır ve bu kanun 27 Mayıs 1915 yılında Takvim-i Vekayi'de yayınlanır.⁶

Meclis-i Vükela 30 Mayıs 1915'te savaş bölgelerine yakın yerlerde bulunan Ermenilerin düşmanla iş birliği içerisinde masum halkı öldürmelerinde, isyan çıkarmalarından ve Osmanlı ordusunun savunmasına zarar vermelerinden dolayı Dâhiliye Nezareti sevk ve iskânı uygulamaya koydu. Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri ile Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket kazaları, Maraş merkezi hariç, Maraş sancağı ve Halep vilayetinde İskenderun, Belen, Cısr-i Şugur ve Antakya kazalarında yaşayan yerleşik Ermenilerin vilayetin güney bölgelerine sevkleri gerçekleştirilmiştir. Bunlar Van vilayetine sınır Musul vilayetinin güney kısmı, Zor ve Urfa merkezi hariç, Urfa sancağının kısmi Güney ve Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, Suriye vilayetinin doğusuna sevk ve iskân edilmişlerdir. Ermenilerin gittikleri bölgelerde nüfusları kontrol altına alınıp Müslüman halkın nüfusunun %10'unu geçmemesine dikkat edilmiştir. Ayrıca sevk esnasında yakın yerler seçilmiş ve güvenliklerine özen gösterilmiştir.⁷ Osmanlı Devleti, sevk ve iskânı gerçekleştirirken hiçbir Ermeni vatandaşı devletin sınırları dışına göndermemiştir. Sevk yapılacak bölgeler verimli topraklara sahiptir. Tüm olumsuzluklara rağmen Osmanlı Devleti Ermenileri tebaası olarak görmüş, sevk esnasında ve sonrasında ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. Mal ve değerli eşyalarına el koymayıp, Ermenilere gittikleri bölgelerde toprak tahsis etmiştir. Durumu olmayanların ise işeleri karşılanmış ve evlerinin inşası üstlenilmiştir.⁸ Osmanlı Devleti, potansiyel iç güvenlik tehdidine karşı aldığı bu karar sadece

6 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı Cilt III, III Kısım*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.38,40.

7 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 198/24.

8 Eray Bayramol, "Geçmişten Günümüze Ermeni Meselesi", *TASAV Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi*, (24 Nisan 2024), s.5.

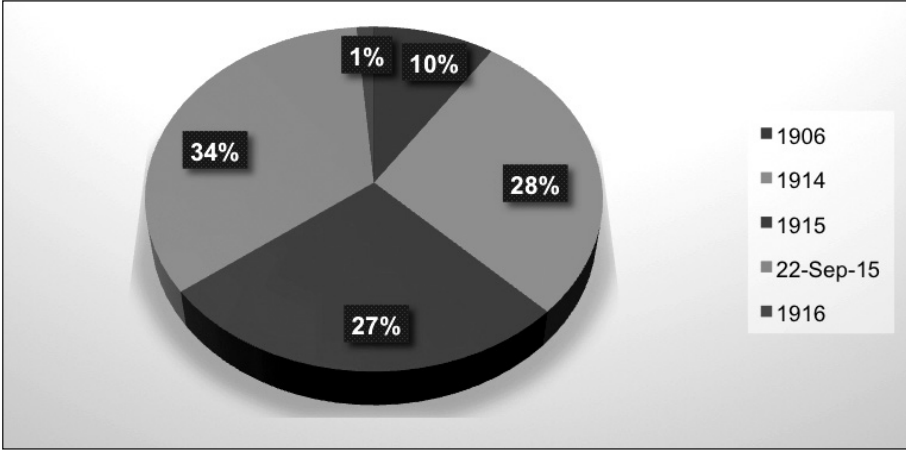
askeri ve siyasi bir önlem değildir. Aynı zamanda bu karar sosyo-ekonomik ve demografik faktörlerde etkili olmuştur.

Balya'da Ermenilerin Demografik ve Sosyal Yapısı

Tablo 1: Balya'daki Ermeni Nüfusunun Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Kişi Sayısı
1906	100
1914	298
1915	290
22 Eylül 1915	361
1916	14

Grafik 1: Yıllara Göre Dağılım

Tablo 1'de Balya'ya gelen Ermeni ahalinin yıllara göre dağılımı verilmiştir. Sevk ve iskândan önce Ermeni nüfusu 1900 yılına kadar Balıkesir ve çevresinde 7081 iken Balya'da Ermeni nüfusuna dair bir bilgi yoktur.⁹ Arşiv kayıtlarına göre Balya Ermenilerine dair ilk bilgiler Papaz Drekos Efendi'nin

⁹ Abdülmecit Mutaf, *Salnamelere Göre Karesi (1847-1922)*, (Balıkesir: Zağnos Kültür Ve Eğitim Vakfı, 2003), s.28.

Ermeni cemaatinin dini işlerinin yürütülmesi için geçici ibadethane talebinde bulunması üzerine hazırlanan bir belgeye dayanmaktadır. Bu belgeye göre Balya’da o dönemde 50 hane ve 100 kişilik bir Ermeni nüfus barınmaktadır.¹⁰

İkinci sayım 1914 yılında yapılmış ve Balya’da 298 Ermeni kaydedilmiştir.¹¹ Üçüncü sayım 1915’te sevk ve iskânı kararlaştırılan Ermeniler için yapılmıştır ve bu sayıma göre, Balya’da 290 Ermeni nüfus tespit edilmiştir.¹² Dördüncü sayım, 22 Eylül 1915’te yapılmış ve Balya’ya farklı bölgelerden sevk olunan 354 Ermeni kaydedilmiştir.¹³ Son olarak 11 Kasım 1916 tarihinde, 14 kişi kayıt altına alınmıştır.¹⁴

Balya’daki Ermeni nüfusunun zaman içerisinde değişimine bakıldığında; 1906 yılında sevke tabi tutulan 100 kişi, 1914’te 298, 1915’te 290 kişidir. 1906’dan 1915’e kadar Ermeni nüfusunda büyük bir artış yaşanmamıştır. Balya kazasında Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu dönem 22 Eylül 1915’te Sevk ve İskân Kanunu ile bölgeye yerleştirildiği dönemdir. Bu tarihte iskâna tabi tutulan Ermenilerin geçici olarak Balya’ya yerleştirildiklerini, yaklaşık bir yıl sonra 11 Kasım 1916’da kişi sayısının 14’e düşmesinden anlamaktayız.

Sevk ve İskân Kanunu’ndan sonra Balya’da 22 Eylül 1915’te 354 kişi, belgenin girişinde de 7 kişi olmak üzere toplamda 361 Ermeni kaydedilmiştir. Belgenin girişinde kaydedilen 7 kişi için numara verilmemiştir. Defterin giriş kısmında yer alan bu kişiler, Düyûn-ı ‘umûmiye-i ‘osmâniye memuru Karabit Efendi ve Ziraat Bankası kâtibi Ohannes Efendi memur oldukları için Balya’da kalmıştır. Bununla birlikte Balya’da mukime (kalıcı) Katolik mezhebinden Marya bint-i Sergis mezhebinden dolayı sevke tabi tutulmamıştır. Bu kişilerin listesi tablo 5’te verilmiştir. Araştırmamızda yapılan değerlendirmeler ve veriler de 361 Ermeni nüfus üzerinden yapılacaktır.

10 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD), 1597 /6.

11 İsmail Oğuz, “Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Yansıyan Balya Rum Emvâl-i Metrûkesi” *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 26, Sayı 49-1, s.534.

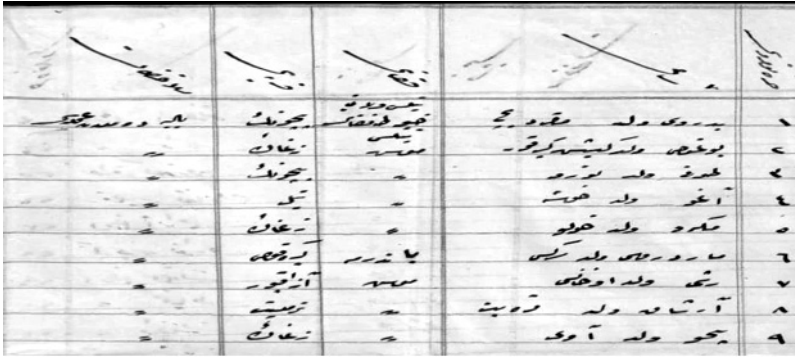
12 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005), Cilt 1, s.156.

13 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Ecanip Kalemî (DH. EUM. ECB.), 2/17.

14 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH. EUM. 2.ŞB.), 74/34, s.1.

Tablo 2: Balya'ya Gelen Ermenilerin Geldikleri Bölgeler

Kaza	Karye
Bitlis Vilayeti Huyut Kazası	Pöçünek/Püçünek
Bitlis/Muş	Zegan/Zagan
“	Pöçenek/Püçünek
“	Til
“	Zegan/Zagan
Bandırma	Kirekos
Muş	Azakpur
“	Termit
“	Zegan/Zagan
“	Termit

Resim 1: Belgede yer alan kaza ve karyeler

Tablo 2’de Balya kazasına gelen Ermenilerin geldikleri il ve ilçeler hakkında bilgiler yer almıştır. Fakat belgenin sadece ilk sayfasında bu bilgilere yer verilmiştir. Belgenin devamında iller hakkında bilgi verilmiş olsa da ilçeler hakkında bilgi yoktur. Tablo 2’de soru işareti bırakılan Bitlis-Muş kazalarında Püçünek/Pöçünek, Zegan/Zagan ve Termit karyelerinin yer adlarına ulaşılammıştır. Resim 1’de bu karyeleri belgedeki yazım şekli verilmiştir. Belirtilen yer adlarının eski ya da değiştirilmiş olması muhtemeldir.

Tablo 3: Balya'ya Gelen Ermenilerin Geldikleri Bölgelerde
Hane ve Kişi Sayıları

Kaza	Hane Sayısı	Kişi Sayısı
Bitlis Vilayeti Huyut Kazası	1	1
Bitlis-Muş	1	4
Muş	10	24
Balıkesir	51	251
Bandırma	4	14
Karahisar Şarki	5	23
Karahisar Sahib	1	5
Kirmasti	3	16
Tekfurdağ	1	3
Yozgat	1	2
Eskişehir	1	4
Erzincan	1	5
Tercan	1	1
Romanya	1	1
Sivas	1	6
Bursa	1	1
Toplam	84	361

Grafik 2: Hane Sayısı

Grafik 3: Kişi Sayısı

Tablo 3'te Balya'ya gelen Ermenilerin geldikleri bölgeler ve hane sayıları verilmiştir. Tablo, sevk ve iskân sırasında Balya'ya gelen Ermenilerin coğrafi dağılımı ve demografik yapısını göstermesi açısından önemlidir.

Sevk ve İskân Kanunu'ndan sonra Balya'da 22 Eylül 1915'te 361 Ermeni kaydedilmiştir. Kaydedilen kişiler Balya'ya Bitlis, Muş, Balıkesir, Bandırma, Karahisar-ı Şarki, Karahisar-ı Sahib, Kirmasti, Yozgat, Tekfurdağı, Eskişehir, Erzincan, Romanya, Sivas ve Bursa'dan gelmiştir.¹⁵

22 Eylül 1915'te Balya'ya gelen Ermenilerden, 51 hane (%60) ve 251 (%69) kişi Balıkesir'den gelmiştir. 28 Nisan 1916 tarihinde Karesi Mutasarrıfı Kemal Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta livada bulunan Ermenilerin 2141 kişi olduğunu belirtilmiştir.¹⁶ 30 Nisan 1916'da ise Dâhiliye Nezaretinden Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığına, Balıkesir Ermenilerinin uygun köylere dağıtılması gerektiği yazılmıştır.¹⁷ 28-30 Nisan 1916 tarihli belgelere göre Balıkesir'den Balya'ya sevk edilen Ermenilerin daha önce geldikleri ve Balıkesir'deki Ermenilerin iskânlarının tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Balıkesir bölgesinden Balya'ya gelen çok sayıda Ermeni nüfusunun olması bu bölgenin önemli bir merkez ve güvenli bir bölge olduğunu göstermektedir.

Bandırma'dan 4 hane 14 kişi, Kirmasti'den 3 hane 16 kişi, Karahisar-ı Sahib 1 hane 5 kişi, Eskişehir'den 1 hane 4 kişi, Tekfurdağ'ı 1 hane ve 3 kişi ve Bursa'dan 1 hane 1 kişi Balya'ya sevk edilmiştir. Balya'ya gerçekleşen sevklerden 62 hane 294 kişi Karesi ve çevresinden gerçekleşmiştir. Sevkin yakın yerlere yapılmasındaki amaç Ermenilerin güvenliklerini sağlanmaktır.

17 Ağustos 1915'te Bitlis-Muş Ermenilerinin belirlenen yerlere sevklerinin gerekliliği Başkumandanlık Vekâletine bildirilmiştir.¹⁸ Tablo 3'e göre Balıkesir'den sonra Balya'ya gelen en fazla sevk Muş-Bitlis'ten

15 Tablo 3'te yer alan kazaların isimlerinin bir kısmı değişmiş bir kısmı da başka bir kazaya bağlanmıştır. Kaza isimleri için bakınız: Tahir Sezen, Osmanlıca Yer Adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlü Yayın NO.26, (Ankara 2017). Tekfurdağ, 1846'dan 1923'e kadar Edirne vilayetine bağlı bir sancak iken 1924'te Tekirdağ vilayetine bağlanmış ve günümüzdeki ismi Tekirdağ'dır. Tercan, 1868-1936 yılları arasında Erzurum vilayetine bağlı olan Tercan 1936 yılında Erzincan'a bağlanmış ve günümüzde Erzincan ilinin bir ilçesidir. Kirmasti, 1855-1923 yıllarında Hudâvendigâr vilayetine bağlıdır. 1924 yılında da Bursa'ya bağlı bir kaza olmuştur. Günümüzde ise Kirmasti'nin adı Mustafakemalpaşa'dır. Karahisar-ı Sahib, günümüzdeki adı Afyonkarahisar'dır. Karahisar-ı Şarki, Erzurum vilayeti (1866-1867), Sivas vilayeti (1924-1923), Şebinkarahisar vilayeti (1924-1933), Giresun (1933), Karahisar-ı Şarki günümüzde Giresun ilinin Şebinkarahisar ilçesidir.

16 Recep Karacakaya, "Bandırma Ermenileri (1914-1918)", *Uluslararası Bandırma Ve Çevresi Sempozyumu (Bandırma-Balıkesir 17-19 Eylül 2018)*, s.37.

17 BOA. DH. ŞFR. 63/137.

18 BOA. DH. ŞFR. 55/55.

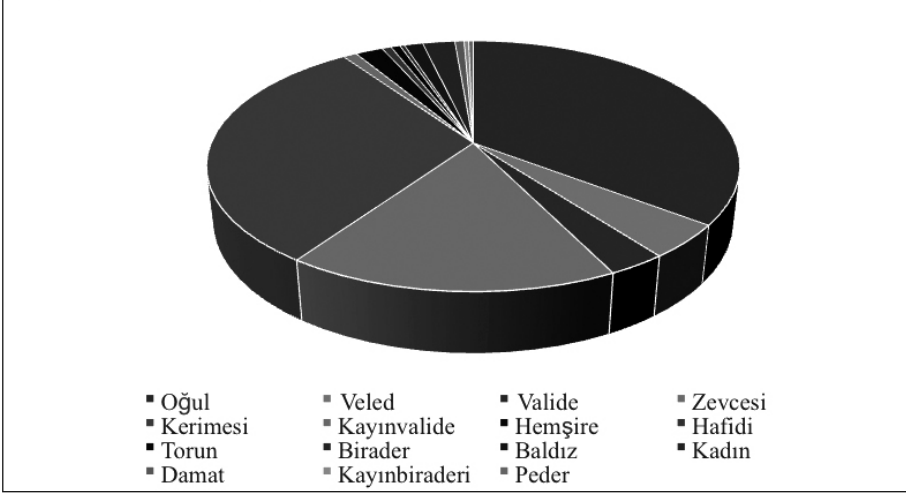
gerçekleşmiştir. Bitlis Vilayeti Huyut kazası, Bitlis-Muş ve Muş olarak ayrı ayrı kaydedilmiş kişiler 12 hane olup toplam 29 kişidir. Toplam hane sayısı ve kişi sayısı açısından diğer bölgelere oranla Ermenilerin büyük bir kısmının buradan sevk edildiği anlaşılmaktadır.

Sivas'tan 1 hane 6 kişi, Erzincan 1 hane 5 kişi, Tercan 1 hane 1 kişi, Yozgat 1 hane 2 kişi, Karahisar-ı Şarki'den 5 hane 23 kişi ve Romanya'dan 1 hane 1 kişi kaydedilmiştir. Toplamda 10 hane 38 kişi farklı bölgelerden Balya'ya gelmiştir. Bu durum, Balya'ya farklı bölgelerden gelen Ermeni nüfusunun demografik yapısının zenginliğine işaret eder.

Tablo 4: Hane Reisi İle Birlikte Kaydedilen Kişiler

Hane Reisi ile Beraber Kaydedilen Kişiler	Kişi Sayısı
Hane Reisi	61
Oğul	106
Veled	13
Valide	9
Zevcesi	51
Kerimesi	92
Kayınvalide	3
Hemşire	6
Hafidi	2
Torun	2
Birader	1
Baldız	4
Kadın	7
Damat	2
Kayınbirader	1
Peder	1
Toplam	361

Grafik 4: Hane Reisi İle Birlikte Kaydedilen Kişiler

Defterde 61 hane reisi ve toplamda 361 kişi kaydedilmiştir. Bu kişilerin 187'si erkek 174'ü kadındır. Oğullar (%26) ve kızlar (%25) toplam nüfusun büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu da genç nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Hane reisleri (%16) ve zevceler (%14) toplam nüfusun önemli bir kısmını meydana getirmektedir. Diğer aile üyeleri nüfusun küçük bir bölümünü oluşturur. Balya'ya sevk ve iskân edilen Ermenilerin aile yapısının bozulmamasına dikkat edilmiştir. Ayrıca Tablo 4, Ermenilerin geniş aile yapılarının mevcut olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kişilerin tipolojik özellikleri ve yaşlarına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Tablo 5: Defterin İlk Sayfasında Yer Alan Kişiler¹⁹

Balya düyûn-ı 'umûmiye-i 'osmâniye me'mûru	Karabit Efendi	Karahisâr-ı sâhib
	Zevcesi Hacı /Hatik Maryem	" "
	Kerimesi Haribseha	" "
	Oğlu Hırabit	" "
	Oğlu Estepan	" "
Balya zirâ'at bank kâtibi Ohânis Efendi	Ohânis Efendi	Balıkesir
Balya'da mukîme Katolik mezhebinden Marya bint-i Serkis	Marya bint-i Serkis	Bursa

19 BOA. DH. EUM. ECB. 2/17.

Tablo 6: Balya'ya Gelen Ermenilerin İsim Listesi

	Esâmi ²⁰	Kazâ/ Karye		Esâmi	Kaza /Karye
1	Bedros veledi Mıgırdıç	Bitlis vilâyeti Huyût kazâsı /Pöçünek/Püçünek	178	Oğlu Artak	„
2	Bogos veledi keşiş Kirkor	Bitlis –Muş /Zagan/Zegan	179	Kerimesi Arık	„
3	Toni veledi Noro	Bitlis-Muş/ Pöçünek/Püçünek	180	Validesi Aranik	„
4	Agob veledi Hoşa	Bitlis-Muş/ Til	181	Alelsan Veledi Kikor	Balıkesir
5	Mekro veledi Holo	Bitlis-Muş/ Zagan	182	Menekşe Kadın	Kirmasti
6	Mardiros veledi Serkis	Bandırma/ Kirekos	183	Kerimesi Maryem	„
7	Reşi veledi Ohannes	Muş/ Azakpur	184	Zoçi Serkis	„
8	Arşak veledi Karabet	Muş / Termit	185	Kerimesi Akab	„
9	Peho veledi Avi	Muş / Zagan/Zegan	186	Kerimesi Oksan	„
10	İkya veledi Simon	Muş/ Termit	187	Oğlu Agob	„
11	Validesi Petre	Balıkesir	188	Oğlu Hatarik	„
12	Oğlu Kiyork	„	189	Kunduracı Ropin	Balıkesir
13	Oğlu Dikran	„	190	Zevcesi Karini	„
14	Diğeri Takkor	„	191	Anik Kadın	Balıkesir
15	Diğeri Bozanti	„	192	Henşire Sarenun	„
16	Kerimesi Yuvan	„	193	Zevcesi Kikor	„
17	Kerimesi Maryem	„	194	Mıdırgı Bogos	Muş
18	Oğlu Onik	„	195	Zevcesi Peluza?	Balıkesir
19	Oğlu Ermenak	„	196	Kerimesi Dikran	„
20	Kıgork zevcesi Haykanuş	„	197	Kerimesi Aşyani	„
21	Berber Artin	Balıkesir	198	Kerimesi Temzor	„
22	Kerime Yaprami	„	199	Sahak	Muş
23	Oğlu Ohanis	Balıkesir	200	Zevcesi Onik	Balıkesir
24	Oğlu Seran	„	201	Kerimesi Agamen	„
25	Sarrâf Kıgork	Balıkesir	202	Oğlu Artin	Balıkesir
26	Zevcesi Tefarik	„	203	Oğlu Bergos	„
27	Oğlu Âram	„	204	Kasbar	Kirmasti
28	Kerimesi Nevaro (Novaro)	„	205	Zevcesi Maryem	„
29	Oğlu Melkon	„	206	Kerimesi Avadik	„
30	Oğlu Hamyat	„	207	Oğlu Noyar	„
31	Oğlu Vahan	„	208	Kerimesi Anik	„
32	Kerimesi Virjin	„	209	Zevcesi Karabit	„
33	Oğlu Zevaro	„	210	Kerimesi Mavin	„
34	Yorgancı Karabet	Balıkesir	211	Kerimesi Zavil	„
35	Zevcesi Norik	„	212	Artka oğlu Agobcan	Kirmasti
36	Oğlu Onik	„	213	Agamen	Balıkesir

20 Esâmi; isimler, adlar anlamına gelmektedir. [Kubbealti Lugati \(lugatim.com\)](http://KubbealtiLugati(lugatim.com)), erişim tarihi, 16.06.2024.

Sevk ve İskân Sürecinde Balya'da Ermeniler

37	Oğlu Mıgırdıç	“	214	Kerimesi Zaroya	“
38	Oğlu Abrâhâm	“	215	Kerimesi Aşetun/Eşetun	“
39	Kerimesi İsayet/Asayet	“	216	Kerimesi Zevaro	“
40	Kerimes Vartin	“	217	Kerimesi Hevaro?	“
41	Oğlu Honam	“	218	Serope Kadın	Balıkesir
42	Bedros	Balıkesir	219	Kerimesi Nazlı	“
43	Zevcesi Anna	“	220	Bakkal Hacik	Karahisarı Şarki
44	Oğlu Oseb	“	221	Zevcesi Oski	Romanya
45	Kerimesi Takoya	Balıkesir	222	Kerimesi Sina	Karahisarı Şarki
46	Kerimesi Maryem	“	223	Oğlu Ohannes	“
47	Kerimesi Hotik	“	224	Oğlu Menayi?	“
48	Eskici Sahak	Balıkesir	225	Zevcesi Ana	“
49	Sahak Zevcesi Kona	“	226	Oğlu Kaspar	“
50	Oğlu Körepe	“	227	Onik Hemşeri Ana	Balıkesir
51	Körepe zevcesi İsayet/ Asayet	“	228	Horice	“
52	Kerimesi Nevaro	“	229	Oğlu Nersis	Balıkesir
53	Oğlu Karabit	“	230	Tekneci Artin	“
54	Karabit veledi Sahak	Balıkesir	231	Zevcesi Nazlı	“
55	Zevcesi İsayet/Asayet	“	232	Kerimesi Azabi/Ezabi	“
56	Oğlu Onik	“	233	Muşlu Gazar	Muş
57	Kerimesi Horice	“	234	Kel Hate Zevcesi	Muş
58	Penamin	Balıkesir	235	Oğlu Melkon	“
59	Zevcesi Matik	“	236	Kerimesi Nebatzare	“
60	Baldızı Makran	“	237	Ermeyan	Balıkesir
61	Kerimesi Agameni	“	238	Zevcesi Noro	“
62	Oğlu Oseb	“	239	Oğlu Karabit	“
63	Oğlu Tatuyi	“	240	Kerimesi Takoyi	“
64	Agob veledi Sahak	Balıkesir	241	Markar Oğlu Onik	Bandırma
65	Zevceyi Marik	“	242	Zevcesi Martuni	“
66	Oğlu Artin	“	243	Kerimesi Naztin	“
67	Oğlu Estepan	“	244	Kerimesi Seranus	“
68	Kerimesi Şeşurik?	“	245	Oğlu Markar	“
69	Oğlu Sankut	“	246	Horan Biraderi Estepan	Balıkesir
70	Mıgırdıç	Balıkesir	247	Horan Zevcesi Aliş	“
71	Zevcesi Varsi	“	248	Kerimesi Vorili	“
72	Oğlu Kikor	“	249	Oğlu Zahari	“
73	Oğlu Agob	“	250	Horan Validesi Eksabit	“
74	Kerimesi Sima	“	251	Horan Baldızı Hosrakin	“
75	Oğlu Serkis	“	252	Hacı Serope	Balıkesir
76	Oğlu Karabit	“	253	Zevcesi Markeryan	“
77	Oğlu Siyok?	“	254	Oğlu Bergos	“
78	Agob	Erzincan	255	Kerimesi Varsi	“
79	Zevcesi Sara	“	256	Serkis oğlu Menay	Yozgat
80	Oğlu Serkis	“	257	Kerimesi Arvi	“
81	Oğlu Onik	“	258	Zevcesi Maryem	Balıkesir

82	Oğlu Roni	“	259	Kerimesi Hatye(Hatiye)	“
83	Simon	Sivas	260	Teyemin Kadın	Bandırma
84	Zevcesi Maryem	“	261	Oğlu Astik	“
85	Kerimesi Karark?	“	262	Oğlu Agob	“
86	Oğlu Zoriçe	“	263	Kerimesi Arakis	“
87	Oğlu İsak	“	264	Sünbül(Setil) Kadın	Balıkesir
88	Oğlu Ohannes	“	265	Damadı Artin	“
89	Hacı Yarmeni	Balıkesir	266	Hafidi Ohanis	“
90	Zevcesi Mori	“	267	Kerimesi Seranuş	“
91	Oğlu Serkis	“	268	Hafidesi Varnok(Vartok)	“
92	Oğlu Agob	“	269	Hafidi Bezatit	“
93	Diğeri Abraham	“	270	Eskici Artin	Balıkesir
94	Kerimesi Sera---?	“	271	Zevcesi Hozik	“
95	Kerimesi Tehozor	Balıkesir	272	Oğlu Serkis	“
96	Kerimesi Yarmik	“	273	Kerimesi Akab	“
97	Kerimesi Anna	“	274	Kerimesi Manik	“
98	Timurcu Mehrân	Balıkesir	275	Oğlu Karabit	
99	Zevcesi Varsenik	“	276	Arabacı Karabit	Balıkesir
100	Kain validesi Maryem	“	277	Zevcesi Maryem	“
101	Baldızı Eva	“	278	Oğlu Abraham	“
102	Kerimesi Şattok	“	279	Oğlu Cilan	“
103	Kerimesi Zarope	“	280	Oğlu Serkis	“
104	Kerimesi Riyana	“	281	Oğlu Osib	“
105	Varsenik hemşiresi Virjin	“	282	Kerimesi Alam Dudu	“
106	Zoci Hamparsum	“	283	Diğer oğlu Agobcan	“
107	Rojinik oğlu Mardirus	“	284	Agobcan’ın familyası Norik	“
108	Tekfırdağ’lı Ohannes usta	Tekfırdağ’ı	285	Oğlu Nersis	“
109	Oğlu Kirkor	“	286	Arabacı Karabitin hemşiresi oğlu Muronak?	
110	Oğlu Begos	“	287	Arabacı Karabit’in vâlidesi Takoyi	Balıkesir
111	Markar	Muş	288	Kömürcü Serkis	Balıkesir
112	Zevcesi Norik	Balıkesir	289	Hemşiresi Makri	“
113	Oğlu Onik	“	290	Oğlu Mardirus	“
114	Kerimesi Matik	“	291	Mardirus’un zevcesi Anzan	“
115	Agob	Bandırma	292	Kömürcü Serkis oğlu Agob	“
116	Zevcesi İsayet/Asayet	“	293	Boyacı oğlu Karabit	Eskişehir
117	Kerimesi Horice	“	294	Zevcesi Norik	“
118	Kerimesi Arakis	“	295	Oğlu Aram	“
119	Penamin	Balıkesir	296	Kerimesi Temzor	“
120	Zevcesi Horice	“	297	Melkon	Balıkesir
121	Pederi Karabit	Balıkesir	298	Oğlu Nişan	“
122	Oğlu Bedros	“	299	Diğeri Paronak	“
123	Karabet zevcesi Takonya	“	300	Kel Maydirus	Balıkesir

Sevk ve İskân Sürecinde Balya'da Ermeniler

124	Karabitin oğlu Viram	“	301	Zevcesi Nazlı	“
125	Kerimesi Ağameni	“	302	Oğlu Karabit	“
126	Ohannes	Balıkesir	303	Diğeri Meyas	“
127	Zevcesi Takoyi	“	304	Diğeri Ohanis	“
128	Baldızı Povaper?	“	305	Diğeri Levend(Loted)	“
129	Oğlu Mardirus	“	306	Diğeri Estipan	“
130	Kerimesi Maryem	“	307	Kerimesi Manik	“
131	Kerimesi Marne	“	308	Validesi Dudu	
132	Kerimesi Paylazo?	“	309	Muşlu Mehran(Mihran)	Muş
133	Nalband Ohannes	Balıkesir	310	Zevcesi Makroli	“
134	Zevcesi Bayzar	“	311	Oğlu Kigork	“
135	Oğlu Agob	“	312	Oğlu Melkon	“
136	Oğlu Sinyok	“	313	Kerimesi Haykanuş	“
137	Kerimesi Ağameni	“	314	Kirkor	Balıkesir
138	Kerimesi Maryem	“	315	Zevcesi Horime	“
139	Ohannes validesi Dudu	“	316	Oğlu Mıgırdic	“
140	Haci Onik	Balıkesir	317	Kerimesi Anna	“
141	Zevcesi Virjin	“	318	Validesi Eksabit	“
142	Kerimesi Nevaro	“	319	Kayınbiraderi Agob	Balıkesir
143	Kerimesi Maryem	“	320	Kayın Validesi Kabur	“
144	Kerimesi İzalina	“	321	Kasab Agob	“
145	Kerimesi Petpezar	“	322	Zevcesi Kel Hate/Hatmi	“
146	Oğlu Agob	“	323	Oğlu Sergi	“
147	Artin	Balıkesir	324	Oğlu Karnik	“
148	Zevcesi Markerin	“	325	Kerimesi Maryem	“
149	Hemşiresi Markerin	“	326	Kerimesi Eva	“
150	Oğlu Onik	“	327	Artin	Balıkesir
151	Kerimesi Zari	“	328	Zevcesi Narivo	“
152	Büyük oğlu Serkis	“	329	Kerimesi Parlunun	“
153	Davin	Tercan	330	Kerimesi Armenyo	“
154	Eskici Agobyan	Balıkesir	331	Kerimesi Nazlı	“
155	Validesi Sona	“	332	Kerimesi Muşlu Hizar	Muş
156	Oğlu Bogos	“	333	Zevcesi Maryem	“
157	Oğlu Astik	“	334	Kerimesi Satik	“
158	Torunu Nekdar	“	335	Oğlu Tatuyi	“
159	Torunu Makruni	Balıkesir	336	Baldızı Nazik	“
160	Validesi Tefarek	“	337	Damadı Tatuyi	“
161	Oğlu Vartavan	“	338	Hazar	Karahisarı Şarki
162	Kerimesi Eva	“	339	Zevcesi Terkaze	“
163	Eva'nı zevci Onik	“	340	Oğlu Zavak	“
164	Oğlu Mıgırdic	“	341	Kerimesi Kabran	“
165	Tekedaglı oğlu Karabit	“	342	Kayınvalidesi Maryem	“
166	Kerimesi Asayet/İsayet	“	343	Bakkal Aroş	Karahisarı Şarki
167	Zoçi Melkun	Muş	344	Zevcesi Parlaze	“
168	Kerimesi Lusya	Balıkesir	345	Kerimesi Serpe	“
169	Kerimesi Orun	“	346	Kerimesi Manik	“
170	Oğlu Mıgırdic	“	347	Kerimesi Viktorya	“
171	Diğeri Artin	“	348	Kerimesi Aranuş	“
172	Kerimesi Zartar	“	349	Aranuş Kerimesi	Karahisarı Şarki

173	Muşlu Melkon'un oğlu Sezak	Muş	350	Hayranuş Kadın	„
174	Çolak oğlu Agob	Balıkesir	351	Oğlu Mehran	„
175	Zevcesi Norik	„	352	Oğlu Menyasi	„
176	Oğlu Mikail	„	253	Oğlu Mıgırdic	„
177	Oğlu Vahan	„	354	Kerimesi Agamen	„

Tablo 6'da Balya'ya gelen Ermenilerin isim listesi ve geldikleri yerler verilmiştir. Tablo 5'te belgenin giriş sayfasında yer alan kişiler için numara kullanılmamıştır. Bu kişiler sevk ve iskâna tabi tutulmayan kişilerdir. Tablo 6'da 354 kişi tablo 5'te 7 kişi olmak üzere toplamda 361 kişi kaydedilmiştir.

Tablo 7: Balya'ya gelen Ermenilerin Meslekleri

Düyûn-ı 'umûmiye-i 'osmâniye memuru	1
zirâ'at bank kâtibi	1
Asker	18
Keşiş	1
Eskici	3
Arabacı	1
Kömürcü	1
Berber	1
Nalband	1
Tekneci	1
Kunduracı	1
Bakkal	1
Berber	1
Yorgancı	1
Sarraf	1
Kasab	1
Toplam	35

Sevk ve İskân Kanunu tüm Ermenileri kapsamamaktadır. Protestan,²¹ Katolik misyonerler ile sörlü,²² sadakat ve bağılıklarından nedeniyle görevden alınmayan Ermeni memurlar,²³ askerler ve aileleri²⁴, ticaret vesaire suretle ikamet edenler²⁵ Düyun-ı Umumiye'de Ermeni memurları,²⁶ amele, demir yolu çalışanları ve aileleri²⁷ Ermeni mebusları ve aileleri,²⁸ vilayetler dâhilinde 10 yaşından küçük çocuklar sevk ve iskâna tabi tutulmamışlardır. 10 yaşından küçük çocuklara münasip bina bulunup yetimhanelere yerleştirilmiştir.²⁹ Ayrıca Sivas vilayetindeki yetimhanede öğretmen ve çocukların şimdilik orada kalmalarında zarar olmadığı belirtilmiştir.³⁰

Tablo 7'de Balya'ya gelen Ermeni nüfusunun mesleki dağılımı verilmiştir. Meslekler incelendiğinde “Mülâhazat Hanesinde”³¹ Balya'da müddet-i ameliyesi olarak yer alan kısımda 18 asker kaydedilmiştir. Askerlerin geldikleri yerler ve sayıları, Bitlis-Muş 4, Balıkesir 10, Karahisar-ı Şarki 2, Karahisar-ı Sahib 2 kişidir. 11 Kasım 1916 tarihinde Bandırma'da 79 ve Balıkesir'de 421

21 BOA. DH. ŞFR. 55/2.

22 BOA. DH. ŞFR. 54/55.

23 BOA. DH. ŞFR. 52/249.

24 BOA. DH. ŞFR. 55/18.

25 BOA. DH. ŞFR. 53/295.

26 BOA. DH. ŞFR. 54/221. Trabzon Vilayetine gönderilmiş bir telgraftır.

27 BOA. DH. ŞFR. 55/48.

28 BOA. DH. ŞFR. 55/19.

29 BOA. DH. ŞFR. 54/150

30 BOA. DH. ŞFR. 55/42.

31 Mülâhazat Hane Evrak, defter ve benzerinde düşünce ve görüşlerin yazılması için ayrılmış alandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. [Kubbealti Lugati \(lugatim.com\)](http://Kubbealti.Lugati(lugatim.com)), erişim tarihi, 10.06.2024.

Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile Osmanlı Devleti'nin toplumunda ve idari yapısında önemli reformlar yapılmıştır. Bu reformlar ile gayrimüslim halk, devlet hizmetinde önceki dönemlere göre daha fazla yer almıştır. Gayrimüslim halk ile Müslüman halkı arasında ayrılan hususları kaldırarak kaynaştırmayı amaçlanmıştır. Halklar arasında mevcut farklar; din, vergi, askerlik, devlet memurluğu ve eğitimidir. Gayrimüslimlerin memurluğa geçebilmesi prensibi Islahat Ferman'ında yer almıştır. Gayri Müslimlerin memurlukları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Musa Kılıç, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları”, *Tarih Araştırma Dergisi*, Cilt 31, (2012), s. 94. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid Ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2017), s. 252.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin askerlik durumu zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. I. Dünya Savaşı başlamadan önce 22 Mayıs 1914'te “Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu” çıkararak Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan bütün unsurları askeri mükellefiyet getirilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan edilmiş ve askeri birlikleri savaşa hazırlamak için tedbirler alınmıştır. Amele Taburlarının kuruluşu bu süreç içinde gerçekleşmiştir. Müslüman, Ermeni, Rum, Yahudi gibi çeşitli unsurlardan kişiler Amele Taburlarında görevlendirildi. Bu tabur cephe gerisinde levazım işlerde kullanılmış ve silahsız birliklerdir. Bunlar dışında piyade ve süvari sınıflardan birçok rütbeli Ermeni askeride mevcuttur. Osmanlı ordusunda görevli Ermeni askerler hakkında detaylı bilgi için bakınız: Güzin Çaykiran, “Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar” *Ermeni Araştırmalar Dergisi*, Sayı 63, (2019), s. 115,132.

Ermeni asker ve ailesi kaydedilirken, Balya'da asker yer almamıştır.³² Tablo 5'te yer alan Düyûn-ı 'umûmiye-i 'osmâniye me'mûru³³ ve Ziraat Bankası kâtibi³⁴ diğer meslek grupları içerisinde yer almaktadır.

Kişilerin adlarının yanında, aile adı, unvan, lakap ve mesleklerin yer alması sosyal statülerin belirlenmesinde önemli bir unsurdur. Meslek grupları ayrıca kendi içerisinde lakaplara da yer vermektedir. Örneğin, belgenin 293 sıra numarasında "Boyacıoğlu Karabit"³⁵ bu kişinin adının yanında kaydedilen Boyacıoğlu'nun meslek mi yoksa lakap mı olduğunun belirlenmesi mümkün değildir. Boyacıoğlu bir soyun devamı olabileceği gibi aile büyüğünün mesleği ya da kişinin kendi mesleği de olabilir.

Arabacı Karabit, Kömürcü Sergi, Berber Artin, Sarraf Kigork, Yorgancı Karabit, Eskici Sahak, Eskici Artin, Eskici Agobyan, Nalband Ohannes, Kunduracı Ropin, Bakkal Aroş, Kasab Agob ve Tekneci Artin diğer meslek grupları için kullanılmıştır. Bu isimlerinin yanına mesleklerin eklenme sebebi, geldikleri bölgelerdeki mesleklerinden dolayı olabilir.

Geçimi tarım ve hayvancılık olan toplumlar, toprağa ve dolayısıyla da yaşadıkları bölgeye bağlıdırlar. Ermenilerin mesleklerine bakıldığında Balya'da tarımsal faaliyetlere katkıda bulunmamışlardır. Balya'da Türk ve Ermenilerin mesleklerinin benzerlik göstermemeleri, Ermenilerin bölgede

32 BOA. DH. EUM. 2.ŞB. 74/34, s.1.

33 Düyûn-ı Umûmiye; Osmanlı Devleti 1876 yılında dış borçların ödemelerini durdurduğunu ilan etmesi üzerine, Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklılar ile 1881 yılında imzalanan anlaşma ile sonuçlandı. Muharrem Kararnamesi olarak da adlandırılan bu anlaşma ile Düyûn-ı Umûmiye konseyi, kendi memurlarını istediği gibi atamakta serbesttir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), s.121. Düyûn-ı Umûmiye'de 5000 kişilik kadroda memurların %2'si yabancı, yerli Hıristiyanların sayısı %7'yi ve diğerleri de yerli halktan oluşmaktaydı. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), s.427. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi Balıkesir, Erdek, Ayvalık, Edremit, Burhaniye ve Balya'da şubeleri vardır. Mutaf, "*Salnameler*", s.63.

34 Ziraat Bankası; Ziraat Bankası'nın çekirdeğini oluşturan Memleket Sandıklarıdır. 1863 yılında Tuna Valisi Mithat Paşa'nın öncülüğünde Memleket Sandığı ile kısa sürede Edirne Eyaleti ve Tırhala Sancağında kurulmuştur. 1883 yılında sürekli sermaye kaynağı sağlamak için öşrün onda biri oranında "menafi-i iane hissesi" adı altında vergi konulmuş ve sandıkların adı Menafi Sandıklarına çevrilmiştir. Menafi Sandıkları çiftçilerin zirai kredi problemlerini çözmede başarılı olamamış ve 1888 yılında kadar varlığını sürdürmüştür. 15 Ağustos 1888'de Ziraat Bankası kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), s.179-182. Karesi Sancağında 1894 yılı Salnamesinde yer alan Ziraat Bankası'dır. 1900'lü yılların başlarında Karesi Ziraat Bankası şubesinin 1 başkan ve 3 üyeden oluşan Banka Meclisi mevcuttur. Bu yıllarda Balıkesir'in Bigadiç Nahiyesi ile Bandırma, Erdek, Edremit, Ayvalık, Burhaniye, Balya, Gönen, Sındırgı kazalarında Ziraat Bankası bulunmaktadır. Mutaf, "*Salnameler*", s. 61-62.

35 BOA. DH. EUM. ECB. 2/17, s.7.

toprağa yatırım yapmadıkları dolayısıyla da geçici olarak kaldıklarını göstermektedir.³⁶

Balya Ermenilerinin İbadethane Talebi

Balya'daki Ermeni nüfusunun dini yapısı incelenmelidir. 9 Ağustos 1906 yılında Balya kasabasında yaklaşık elli hane ve yüz kişiden oluşan Ermeni cemaatinin dini işlerini yürütmek üzere papaz Drekos Efendi atanmıştır. Drekos Efendi, Balya'da kilise bulunmaması sebebiyle geçici olarak bir evde ibadet gerçekleştirmesine izin verilmesi talebinde bulunmuştur. Balıkesir Valiliği vekâletinin başvurusu üzerine Karesi Mutasarrıflığından talimat alınarak uygun görülmüştür. 28 Ağustos 1906 tarihinde valilerin bildirimini ile Balya'da Ermeni cemaatine ibadet etmek için tahsis edilen evin tespitinden sonra, bu evin uygun olup olmadığının resmi olarak belirlenmesi talep edilmiştir. Değerlendirilen hususlar sonucunda, söz konusu evin ve çevresinin tamamen Ermeni nüfusuna ait olduğu, çevresinde diğer milletlerin ibadethanesi bulunmadığı ve konum olarak da herhangi bir mahzurun olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle, kararın resmi olarak süratle ilgili makama iletilmesi hususunda gereğinin yapılması talep edilmiştir.

10 Ekim 1906 yılında Balya kasabasında yaklaşık 100 kişiden oluşan Ermeni cemaatinin kiliselerini olmadığından, cemaatten Eskici Sahak'ın evinde geçici olarak ibadet edilmesine izin talep edilmiş, bu konuda herhangi bir sakınca bulunmadığında dair Valilik makamından resmi ve yazılı bir telgrafla bildirim yapılmış ve ilgili evin, Ermeni halkından birine ait olduğunu belirlemek için olayın incelenmesi talep edilmiştir. Bu durum, daha önce yaşanmış birtakım olaylarla benzerlik gösterdiğinden olayın takip edilmesi gerekliliği, Adalet Bakanlığı'nın değerlendirmesine sunulmuştur. Ayrıca Balya kazasının idare meclisinin yaptığı incelemeler sonucu bu hanenin veya dükkânın geçici ibadet

36 Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yerleşik Ermeniler yaşadıkları bölgelerdeki Müslüman halka uyum sağlayarak tarım ve ticaretle uğraşmışlardır. Farklı bölgelerde yaşayan yerleşik Ermenilere bakıldığında, 1844 yılı Kırklareli Temettuat Defterine göre 57 haneli Ermeni Mahallesi Köyü'nün tamamı geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlamaktadır. Adem Dertli, *Temettuat Defterine Göre Kırklareli'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Karataş, Cami-i Kebir, Yapraklı, Hatice Hatun, Ermen, Mahalleleri)*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisan Tezi), Kırklareli (2015). Sapanca kasabası 1844 Temettuat Defterinde yer alan Ermeni nüfusu 20 hane 95 kişidir. Müslüman ahalî gibi geçimlerini tarım ve hayvancılıkla. Ahmet Güllü Aydeniz, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Sapanca'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisan Tezi), Sakarya (2012). Balya kazası coğrafi yapısı itibarıyla dağlık ve engebelidir. Tarıma elverişli arazilerin az olmasına rağmen 1840 yılı Balya kazasına ait Temettuat defterindeki verilere göre köylerin en önemli ekonomik kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Fulya Aktaş, *1840(H.1256) Temettuat ve Nüfus Defterlerine Göre Balya Kazasının Sosyo-Ekonomik ve Demografik Durumu (Alidemirci, Bengiler, Çamavşarı, Doğanlar, Habibler, Kadıhisar, Kayalar, Mancılık, Orhanlar, Yaylacık Köyleri)*, Bandırma Onyedî Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir (2022).

yeri olarak kullanılmasında herhangi bir sakınca olmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine, ibadet yerine dönüştürülecek yerin vergi ve diğer harçlarının ödenmesi kaydıyla, ilgili cemaat tarafından belge alınarak hükümet koruması sağlanmış ve talep edilen izin, usulüne uygun olarak verilmiştir. Bu konu yapılması gerekleri idari meclisi 27 Ekim 1906 tarihinde Sadaret Makamına sunmuştur.

15 Ocak 1907 tarihinde Ermeniler, ibadetleri için adı geçen hanenin geçici olarak kabul edilmesi isteklerini tekrarlamışlardır. Ayrıca Ermeniler gerekli olan şeylerin yapılması hususunda Divanı Hümayun Kalemine, Adliye, Mezahib ve Dâhiliye Nezaretine hatırlatma yaptıklarını belirtmişlerdir.³⁷ Karar neticesinde 5/6 Şubat 1907 tarihinde Hüdâvendigar vilâyetinde Balya kasabasında bulunan Ermeni cemaatinin, Sahak'ın evinin geçici bir ibadet yeri olarak kullanılması talebi üzerine Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden gelen yazıda, yerel halkın Ermeni olmadığı belirtildiğinden bu talebin uygun olmadığı bildirilmiştir. Bu beyana istinaden, Sultanlık makamının resmi niyeti doğrultusunda, mülkî idarenin merkeze cevaben verdiği özel yazıda bu husus açıklığa kavuşturulmuştur.³⁸ Balya'da 1906-1907 yılları arasında Ermeniler kilise inşası ve geçici ibadet talebinde bulunmuşlardır. Bu talep, önce onaylansa da sonra yapılan incelemelerde Ermenilerin yerel halktan olmadığı tespit edildiğinden reddedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı'nın ilanına kadar şer'i hukuk doğrultusunda yeni kilise inşası yasaktır. Kilise inşasına izin verilmesi için mevcut olan ibadethanelerin aslına uygun olarak tamiri veya yeniden inşası Sultanın onayına bağlıdır.³⁹

Balya'ya sevk olarak gelen Ermenilerin dini yapısını incelediğimizde belgenin girişinde Balya'da kalıcı (mukime) olarak kalan Katolik mezhebinden Marya bint-i Serkis ve 2. sıra numarasında Bitlis-Muş kazasından gelen Bogos veledi Keşiş Kirkor kaydedilmiştir.⁴⁰ 11 Kasım 1916 tarihinde, 11 yabancı, 1 Katolik ve Protestan ve 2 Emr-i mahsus üzerine bırakılan olmak üzere toplam 14 Ermeni kaydedilmiştir.⁴¹ Bu kişilerin Katolik mezhebinden olması sevkten istisna tutulduklarını gösterir.

37 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A. RES.), 142/1.

38 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babiali Evrak Odası (BOE.), 2991/224311.

39 Serap Toprak, *Balkanlarda İslâmlaşma (XVI. Yüzyıl)*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), s.56., Aşkın Koyuncu "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı 16, (2014).

40 BOA. DH. EUM. ECB. 2/17, s.1,2.

41 BOA. DH. EUM. 2.ŞB. Nr.74/34 s.1.

Sonuç

Türkler ve Ermeniler uzun süre bir arada yaşamıştır. Bu ilişkilerin bozulmaya başlaması ile Ermenilerin sevk ve iskân süreci başlamıştır. Sevk ve iskân sürecinde Balya'ya yerleştirilen Ermenilerin durumu, arşiv belgeleri ve analizlerle incelenmiştir. 1906 yılında Balya'da yaklaşık 100 kişilik küçük bir Ermeni nüfusu bulunurken bu sayı 1914 yılına kadar 298'e yükselmiştir. 1915'te Balya'dan başka bölgelere sevk edilecek 290 kişi tespit edilmiştir. Sevk ve İskân Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile 22 Eylül 1915 tarihinde Balya'ya 354 kişi sevk edilmiştir. Belgenin girişinde 7 kişi memuriyetleri ve mezheplerinden dolayı Balya'da kalmış ve sevke tâbi tutulmamış kişilerdir. 1916 yılında ise Ermeni nüfusu 14 kişiye düşmüştür. 1916 sayımdan da anlaşılacağı üzere bu kişiler arasında yerli Ermeni halkı yoktur. Ermeni nüfusunun bu bölgede büyük ölçüde azalması yerleşimlerinin kalıcı olmadığını göstermektedir.

Ermenilerin mesleki dağılımları çoğunlukla asker, eskici, berber, yorgancı, sarraf gibi mesleklerde yoğunlaşmışlardır. Ermeniler bölgedeki ekonomik faaliyetlerle doğrudan ilişkili olmamışlardır. Bu durum Ermenilerin Balya'da geçici olarak bulduklarını ve bölgedeki Türk nüfusla farklı sosyal ve ekonomik roller üstlendiklerini göstermektedir.

Dini yapı incelendiğinde ise, 1906-1907 yılları arasında Ermeni cemaatinin kilise inşası talebi olduğu fakat nihai olarak yerel halktan olmadıkları gerekçesiyle bu taleplerinin reddedildiği görülebilir.

Sevk ve İskân Kanunu ile Ermeniler, farklı coğrafyalardan güvenli bölgelere yerleştirilmiştir. Balya güvenli bölge olarak farklı yerlerden gelen birçok Ermeni'ye geçici ev sahipliği yapmıştır. Geldikleri bölgelerde güvenliğin sağlanması için yakın yerler tercih edilmiş olsa da Doğu Vilayetlerinden de Balya'ya sevk gerçekleşmiştir. Balya'ya yerleştirilen Ermeniler içerisinde iskâna tabi olmayan Katolik ve Protestanlar, asker ve aileleri, memurlar, çocuk ve devlete sadık olanlar yer almaktadır.

Sonuç olarak, Balya kazasında Ermeni nüfusunun demografik, mesleki, sosyal ve dini yapısı bölgedeki varlıklarının geçici ve sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), 2991/224311.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH.EUM.2.Şb), 74/34.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Ecanip Kalemî (DH.EUM.ECB.), 2/17.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 63/137, 52/96, 52/188, 52/249, 53/295, 54/150, 54/221, 54/55, 55/18, 55/19, 55/2, 55/42, 55/48, 55/55.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Evrakı (MV), 198/24.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şurayı Devlet (ŞD), 1597 /6.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 142/1,

Araştırma ve İncelemeler

Aktaş, Fulya, *1840(H.1256) Temettuat ve Nüfus Defterlerine Göre Balya Kazasının Sosyo-Ekonomik ve Demografik Durumu (Alidemirci, Bengiler, Çamavşarı, Doğanlar, Habibler, Kadıhisar, Kayalar, Mancılık, Orhanlar, Yaylacık Köyleri)*”, Balıkesir: Bandırma Onyedî Eylül Üniversitesi, (Yüksek Lisans Tezi), 2022.

ATBD, Aralık 1982, Sayı 81, Belge No:1830.

Aydeniz, Ahmet Güllü, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Sapanca'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi. (Yüksek Lisans Tezi), 2012.

Bayramol, Eray, *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914/1915*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

- Bayramol, Eray, “Geçmişten Günümüze Ermeni Meselesi”, *TASAV Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi*, (2024), s. 1-8.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı Cilt III, III Kısım*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Çaykırın, Güzin, “Geçici Sevk ve İskan Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker Ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar”, *Ermeni Araştırmalar Dergisi*, 63, 2019, s. 115-132.
- Dertli, Adem, *Temettuat Defterine Göre Kırklareli'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Karataş, Cami-i Kebir, Yapraklı, Hatice Hatun, Ermen, Mahalleleri)*, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, (Yüksek Lisan Tezi), 2015.
- Güran, Tefvik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Karacakaya, Recep, “Bandırma Ermenileri (1914-1918)”, *Uluslararası Bandırma Ve Çevresi Sempozyumu (Bandırma-Balıkesir 17-19 Eylül 2018)*.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizamı-ı Cedid Ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2017.
- Kılıç, Musa, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları”, *Tarih Araştırma Dergisi*, 31, (2012), s.93-124.
- Koyuncu Coşkun, “Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 16, (2014), s.35-87.
- [Kubbealtı Lugatı \(lugatim.com\)](http://lugatim.com) (10.06.2024).
- [Kubbealtı Lugatı \(lugatim.com\)](http://lugatim.com) (16.06.2024).
- Mutaf, Abdülmecit, *Salnamelere Göre Karesi (1847-1922)*, Balıkesir: Zağnos Kültür Ve Eğitim Vakfı, (2003).
- Oğuz, İsmail, “Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Yansıyan Balya Rum Emvâl-i Metrûkesi” *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26/49-1, (2023), s.527-543.

Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2017).

Sezen, Tahir, “*Osmanlıca Yer Adları*” T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlü Yayın NO.26, (2017).

Sönmezoğlu, Faruk, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1914-1945*, İstanbul: Der Yayınları, (2015).

Toprak, Serap, *Balkanlarda İslâmlaşma (XVI. Yüzyıl)*, Ankara: Gece Kitaplığı, (2020).

Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt 1, Genelkurmay Basım Evi*, (2005).

Yayın Geliş Tarihi: 13.01.2024

Yayına Kabul Tarihi: 20.09.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Adontz, N., "Role of the Armenians in Byzantine Science" *Armenian Review*, 3 (1950), ss.55-73, Çev.: Öztürk, Engin, "Bizans Biliminde Ermenilerin Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 76 (2024): 197-226.

ÇEVİRİ

BİZANS BİLİMİNDE ERMENİLERİN ROLÜ*

(ROLE OF THE ARMENIANS IN BYZANTINE SCIENCE)

Çeviren: Engin ÖZTÜRK**

BİZANS BİLİMİNDE ERMENİLERİN ROLÜ

Nicholas Adontz

Dokuzuncu yüzyıl Bizans tarihi siyasi ve entelektüel dirilişiyle dikkat çeker. Yüzyıllar süren uykunun ardından bilimsel akıl nihayet uyandı ve unutulmuş bilim, kayıtsızlığın tozunu üzerinden silkerek yeniden zuhur etti¹.

* Bu Makale N. Adontz, "Role of the Armenians in Byzantine Science" *Armenian Review*, 3 (1950), ss.55-73, adıyla yayınlanmıştır. [ç.n]

* ORCID: 0000-0002-2021-1396
Dr. Türkiye, engoztk@gmail.com

1 Doğu Roma yani Bizans tarihinin şekillenmesi 17. yüzyıl du Cange'tan itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu şekillenme Gibbon gibi 18. yüzyıl tarihçileri ile tamamlanmış ve Bizans Batı'nın karanlık bir yüzü olarak betimlenmiştir. Bu betimleme kısmen doğru kısmen yanlıştır. Doğru kısımları antik bilime ve Yunan düşünce şekline vurulan darbe, yanlış kısmı ise yeni gelişen düşünce şekillerinin göz ardı edilmesidir. Hristiyanlık modern bakış açısı için belki çok etkileyici şeyler sunmuyordu, ancak Orta Çağ kültürü ve kendi dönemi için insanlığa farklı şeyler getirmişti. Bu farklılıklar için kendi kültürünü oluşturdu ve bir imparatorluk olan Bizans bunu kendi içindeki çok etnikli yapısıyla yaptı. Bu etnik grup içinde siyasi ve bilimsel olarak ön plana çıkan kişiler şüphesiz ki Ermeni kökenli Bizanslılardı. Sayın Adontz bu makalesi ile Bizans'ın ilmi yükselişini sağlayan Ermeni kökenli şahsiyetleri ana kaynaklara dayanarak çok güzel bir şekilde bize göstermiştir. Ermeni kökenli Bizanslılar özellikle Makedon Hanedanlığı döneminden itibaren imparatorluğun her yerindeydiler. Ancak Sayın Adontz bunları bize sunarken gözden kaçırdığı bir şey vardı: öncelikle Sayın Adontz'un bize sunduğu

Siyasi alanda olduğu gibi bilim alanında da önderler Ermenilerdi. Bizans'ta bilimlerin yükselişini onların girişimci ruhuna ve entelektüel kapasitesine borçluyuz. İmparatorluğun muhtelif merkezlerinde yanıp sönen kadim kültürel mumların neredeyse tamamı bir sonraki yüzyılda, Ioustinianos döneminde söndü. Theodosios döneminde 425 yılında kurulan Konstantinopolis Üniversitesi dışında Atina, İskenderiye, Antakya, Beyrut, Edessa [Urfa] ve Kaisareia'da² yüksek eğitim kurumları vardı.

Ioustinianos'un merkezileştirme politikası bilimler için ölümcül oldu. Atina Üniversitesi'ni 529'da kapatan, daha doğrusu felsefe ve hukuk öğretimini yasaklayan oydu. Tüm şehirlerde hukuk öğretimini kaldıran, sadece Konstantinopolis'e ve kısmen de Beyrut'a bırakan yine oydu. 489 yılında İmparator Zeno'nun emriyle kapatılan Edessa'daki okul hariç, diğer tüm okullar Ioustinianos'un hükümdarlığı sırasında zarar gördü ya da yok oldu. Bazıları sefil varlıklarını Arap tufanı tarafından kalıcı olarak yutulana kadar sürdürdü. Sadece başkentteki üniversite bilimin tek yuvası olarak kaldı. Ancak o da kısa sürede parlaklığını yitirdi ve okuma yazma bilmeyen imparatorlar sayesinde unutulmaya teslim oldu ve sonunda varlığına son verdi. Eskiden sahip oldukları devlet himayesinden mahrum kalan ilim ve edebiyat, bilimin son kırıntılarını da yanlarına alarak manastırlara çekildi.

Artık Yunan bilimlerini hiç kimsenin sorgulamaya hakkı yoktu, gerek de yoktu. Çok tabii bir şekilde, manastırların duvarları pagan bakış açısının zuhuru olan bu ilmi neticeleri kabul edemezdi. Pagan aklının fizikteki fetihleri, spekülatif yapılar ve felsefi vahiyler Hristiyan bilim adamlarına aykırı geliyordu. Kutsal Kitap'ta insanlığı rahatsız eden tüm soruların yanıtları vardı.

Theodosios Üniversitesi'nin müfredatına bir göz atmak, Hristiyan yönetimlerin antik bilimlerde nelere önem verdiğini gösterecektir.³ Üniversitede 31 profesör

bu şahsiyetler yazımda da belirttiğim gibi 'Ermeni kökenli Bizanslılar' idi, yani kökenleri etnik olarak ya Ermeni'ydi ya da Armenia denen coğrafya içinden gelen farklı etnik gruptan insanlardı. Sayın Adontz'un yaşadığı çağ milliyetçi duyguların bir hayli fazla olduğu, herkesin herkesi kendi milletine dayandığı bir dönem olduğu için, sayın yazar da bu düşüncelerin etkisiyle hareket etmiştir. Makalede verilen alimlerin çoğu Armenia bölgesinden İstanbul'a gelmişlerdir, ancak bunların etnik olarak Ermeni oldukları kesin değildir. Bu kişiler etnik kökenleri ne olursa olsun imparatorluk içindeki üst kimliklerini benimsemişlerdir; yani onlar Romalı [Bizanslı]'dır. Makale içerik ve bilgi olarak çok doyurucudur, ancak okuyucu burada verdiğimiz bilgiler doğrultusunda düşünerek bu makaleyi okursa daha sağlıklı olacaktır. [ç.n]

2 Günümüz İsrail'inde bulunan antik liman kenti Kaisareia (Kayserya) Martima'nın kenarında yer alan bir şehirdir. [ç.n]

3 İstanbul'daki ilk üniversiteyi İmparator Konstantios kurmuştur. Mega Didaskaleion [Μέγα Διδασκαλείον] olarak adlandırılan bu eğitim kurumunda Libanios ve Themistios dersler vermiştir. Konstantios ile başlayan bu hareket halefi, Antik literatüre ve klasik eğitime hayran olan İoulianos [Julianus] ile büyük bir ivme kazandı. İoulianos, Hristiyan gramercileri, retorikçileri veya sofistleri;

vardı; bunlardan 3'ü Latince retorik, 10'u Latince gramer, 5'i Yunanca retorik, 2'si hukuk ve sadece biri felsefe dersleri veriyordu. Dolayısıyla başlıca dersler gramer, hitabet ve kısmen de hukuk bilimidir. Bu üniversite 425 yılında açıldığında devlet dili Latince, kilisenin resmi dili ise Yunanca idi. Bir kişinin her iki dili de bilmesi gerekiyordu ve bu nedenle üniversitede her ikisi de öğretiliyordu.

Ancak kısa süre sonra Latincenin yerini resmi dil olarak Yunanca aldı. Bizans İmparatorluğu'nu oluşturan bu ülkelerin Latinlerle ya da Yunanlılarla ne dil ne de kan bağı vardı. Yönetim üzerindeki hak iddiaları esas olarak medeniyetleri sayesindeydi ve ırksal değildi. Sonunda tercih Yunanlılardan yana kullanıldıysa, bunun nedeni elbette kilisedir. Hristiyanlık vaaz aracı olarak Yunan dilini seçmişti.

Seleukoslar döneminde başlayan Yunanca, uluslararası ilişkilerin ve medeni yurttaşların lisanı olarak Yakın Doğu'nun önde gelen dili haline gelmişti. Kiliseye girişi doğaldı. Daha sonra kendisini devlete dayattı. Belli bir ölçüde ve belli bir anlamda, Bizans devleti Roma'nın kiliseleştirilmesiydi. Nüfusun

halkı eğitmekten uzaklaştırdı, çünkü onun nazarında bu kişiler birkaç kuruş para için inandıkları ve düşündükleri şeylerin tam tersini halka öğretebiliyorlardı. İoulianos dönemi kısa sürece de antik literatür ve eğitim için çok faydalı olmuştur. Eğitimin gelişmesi konusunda en önemli adımı ise İmparator II. Theodosios yapmıştır. İmparator, eşi Ailia Eudokia'nın [Αιλία Ευδοκία] tavsiyesi üzerine 27 Şubat 425'te ilk devlet üniversitesi için bir yasa çıkardı. Bu yasada kurum Pandidakterion [Πανδιδακτήριον] adıyla anıldı ve öğretim kadrosu belirlendi. Bu belirleme Theodoios kanunlarınının 35. maddesinde geçmektedir. Birinci bölümde, maaşı elbette öğrencileri tarafından ödenen özel öğretmenlerin, aynı zamanda devlet öğretmeni statüsüne sahip olmamak ve devlet dersliklerinde ders vermeme koşuluyla öğretmenliğe devam edebilecekleri belirlendi. İkinci bölümde, yeniden düzenlenen üniversitede okutulacak derslerden söz ederek, Yunan filolojisi, grameri, felsefesi ve retorik için 16; Latin filolojisi, grameri ve hukuk için 15 olmak üzere 31 profesör atadı. Kürsülere gelince, en azı yalnızca bir kişi tahsis edilen felsefeye aitti.

Hristiyan Roma, yani Bizans'ın neden böyle bir eğitim kurumuna ihtiyaç duyduğunu farklı açılardan değerlendirebilirsek şu sonuçlara varabiliriz:

1. Pagan kültür antik mirasın koruyucusuydu ve arkasında Atina gibi bir ekolün ve Platon ve Aristoteles gibi büyük âlimlerin birikimini taşıyordu. Hristiyan Roma ise bu muazzam kültür ve bilim karşısında bir denge unsuru yaratmak istedi.
2. Roma; Yunan kültürünü kendi içinde barındırıyor da, kendi kimliği ve dili olan Latin kültürünü korudu. Hristiyan Roma ise Yunan kültürünü temel aldı ve yüksek öğretimde Yunan dilini ve kimliğini vurgulamak istedi.
3. Bu makale ile doğrudan ilgili olarak Bizans doğu bölgesindeki okullarda okuyan Ermeni, Gürcü, Süryani vb. gibi pek çok milletten kişiyi İstanbul'a çekmek isteyerek burayı bir kültür ve bilim merkezi haline getirdi. Makalede bahsedilen pek çok Ermeni alim de bu gelişmenin bir sonucudur.
4. Son olarak ise bu üniversite devletin idareci, noter, avukat, akademisyen vb. açıklarını kapatmak için pratik bir amaçla da kurulmuştur.

Üniversite'de hoca seçimi Senato aracılığıyla yapılıyordu. 25 Mart 425 tarihinde senatodan geçen yasaya göre ilk seçilen hocalar şunlardı: "Helladios, Syrianos, Theophilos, Martinos, Maksimos ve Leontios." Üniversite İmparator İoustinianos devrinde tekrardan düzenlenmiş ve Oikoumenikon Didaskaleion "Οἰκουμενικὸν Διδασκαλεῖον" adını almıştır. [ç.n]

ezici çoğunluğu Yunan dilini bilmiyordu. Deniz kıyısı bölgelerine ve kısmen de iç ticaret merkezlerine yerleşen Yunanlılar, konuşulan yerel dilden oldukça farklı olan klasik Yunancayı öğrenmeye ihtiyaç duyuyorlardı.

Bu nedenle, üniversite derslerinde neden Yunan diline üstünlük verildiğini anlamak kolaydır. Trakyalı Dionysios'un⁴ grameri kabul edilen ders kitabıydı. Dionysios milattan önce ikinci yüzyılda yaşamıştır, ancak eseri Bizans döneminde büyük ün ve popülerlik kazanmıştır. Yunanlıları, Trakyalının gramerini kendi dillerine çeviren Ermeniler ve Süryaniler takip etmiştir. Gramer konusunda zengin bir literatür vardır ve bu da gramerin büyük talep gördüğünün kanıtıdır. Dionysios'ta olduğu gibi eskilerde de gramer, kelimenin bugün çağrıştırdığından çok daha geniş bir anlama sahipti. Modern terminolojimizde liberal sanatlar⁵ anlamına gelen edebiyat ve tarihi de içeriyordu. Theodosios Üniversitesi'nin 31 profesöründen 25'i gramer dersleri veriyordu.

Bir sonraki önemli konu, mantık ve diyalektikten ayrılmaz olan hitabetti. İkincisi, soru ve cevap biçiminde tartışma sanatından başka bir şey değildi. Sert bir dil, ustaca bir kelime ve bilgili yazılar; bunlar Hristiyan kilisesinin talep ettiği şeylerdi. Bunlar, aynı silahları kullanmakta uzman olan pagan sofistlere karşı Hristiyan doktrininin savunulması için paha biçilmez silahlardı. Hitabet ve münazara sanatları sadece pagan hizipçilerle değil, Hristiyan heretiklerle de savaşmak için gerekliydi. Son olarak, hitabet, kilise savunucularının sık sık çatıştığı bilgili Müslümanlara karşı yararlıydı.

Kaisareialı Barsegh bu konuda önemli bir benzetme yapmıştır. “Şehirlerin savunmak için yüksek duvarları olduğu gibi,” diyordu, “dinin de kendine ait yüksek bir duvarı vardır ve bu, düşmanın tahribatını veya dini inancı kolayca ele geçirmesini engelleyen diyalektiktir.” Diyalektik biliminde ustalaşmak için Aristoteles'in eserlerini bilmek gerekir. Porphyrios'un Eisagoge'si⁶, Aristoteles'in Retorik'i⁷, Parmenides⁸ ve benzeri eserler çalışma nesnelere

4 Trakyalı Dionysios [Διονύσιος ὁ Θράξ], Yunan gramerci (dil bilgisi uzmanı) ve Samothraklı Aristarkos'un [Ἀριστάρχος ὁ Σαμόθραξ] öğrencisidir. Yunan dili üzerine yazdığı gramer kitabı uzun süre en eski dil bilgisi kitabı olarak kabul edildi. Bu kitap yaklaşık bin beş yüz yıl temel bir dil kılavuzu olarak kullanıldı. [ç.n]

5 Latince “Septem artes liberales”, Yunanca “ἑλευθέρια τέχνη” denilen ve “Yedi Özgür Sanat” yani Gramer, Mantık, Retorik, Aritmetik, Geometri, Müzik ve Gökbilimi olarak da bilinen Orta Çağ Skolastik düşünce sisteminin bilim ve sanat sistemidir. [ç.n]

6 Porphyrios'un bu eseri Giriş (Introduction) olarak da bilinir. Yunanca yazılan eser Boethius tarafından Latinceye çevrilmiştir ve eser Aristoteles'in kategorilerine giriş niteliği taşımaktadır. Bu eser Porphyrios'un ölümünden sonra en az bin yıl boyunca mantık üzerine temel ders kitabı olarak kabul edilmiştir. [ç.n]

7 İngilizce makalede “Signature of Aristotle” şeklinde verilmiştir. Aristoteles'in Retorik adlı eserine atıfta bulunduğu düşünülerek tarafımızdan bu şekilde yazılmıştır. [ç.n]

8 İngilizce makalede “Parmenias” olarak verilmiş. Yazım hatası olduğu düşünülerek Platon'un Parmenides eseri tarafımızdan yazılmıştır. [ç.n]

haline geldi. Bu edebiyat dalı yalnızca Yunan lisanında değil, Ermeni ve Süryani dillerinde de gelişti. Öncelikli gaye, dini-eklesiyastik sorunları ve tartışmaları hakkında bilgi edinmekti. Aslında bilimin, teolojinin hizmetçisi olduğu ve onun öncelikli çıkarlarına hizmet ettiği rahatlıkla söylenebilir.

Antik çağın yerleşik bilimler alanındaki zaferleri günlük ihtiyaçların bir parçası olarak görülüyordu; bunlar takdir edilmeyen hazinelerdi, tüketici talebi olmayan mallardı. Bunlar: matematik, geometri, astronomi ve müzik, Tetraktus⁹ veya quadrivium¹⁰ olarak adlandırılan ve Grigor Magistros¹¹ tarafından Dörtlü Sanatlar olarak adlandırılan bir dörtlüdür. Eski Ermeni tarihçi Khorenatsi dört bilimi şu şekilde belirtir: “Keldaniler Astronomi, Fenikeliler Aritmetik, Mısırlılar Geometri ve Trakyalıları Müzik.” Kilisenin bilgeliği bu bilimlere ihtiyaç duymamış ve bunlar el yazmaları arasında saklı kalarak halkın sorgulamasından uzak tutulmuştur.

Bir Arap tarihçi Yunan bilimlerinin Hristiyan bir ortamdaki durumunu şu sözlerle anlatır: “Antik Yunan döneminde ve Bizans İmparatorluğu’nun ilk yüzyıllarında bilim gelişmeye devam etti. Her zaman büyük saygı gören ve ilgi odağı olan alimler ve filozoflar, fizik bilimleri ve insan bedeni ile aklın incelenmesiyle meşgul oldular. Ayrıca sayıların bilimi olan matematik, düzlemlerin ve biçimlerin ölçümüyle ilgilenen geometri, astronomi ya da gök cisimlerinin bilimi ve seslerin uyumunun sanatı olan müzik gibi dörtlü bilimlerle de meşgul oldular. Bilimler, saygı ve uluslararası itibar görüyorlardı. Sağlam ve görkemli bir kaide üzerinde oturuyorlardı ve Hristiyan dini Yunanlılar arasında ortaya çıktığında günden güne yükseliyorlardı. Bu, bilimin yapısı için ölümcül bir darbeydi. Yükseklerden aşağıya devrildi ve doktrinler yok oldu. Eski Yunanlıların yarattıkları yok edildi ve eskilerin dehasının ürünü olan keşifler çarpıtıldı ve şekli bozuldu.” (Maçoudi, Les Prairies D’or, c.II, s.320)¹².

9 Tetraktus (τετρακτύς) veya tetrad, dört sıra halinde düzenlenmiş on noktadan oluşan üçgen bir şekildir: her satırda bir, iki, üç ve dört noktadır. Dördüncü üçgen sayısının geometrik gösterimidir. Mistik bir sembol olarak Pythagorasçılığın (Pisagorculuk) gizli ibadeti açısından çok önemliydi. Dört mevsim vardı ve bu sayı aynı zamanda gezegen hareketleri ve müzikle de ilişkilendiriliyordu. [ç.n]

10 Platon’un zamanından Orta Çağ’a kadar, quadrivium trivium’daki hazırlık çalışmasının ardından ikinci bir müfredat aşamasını oluşturan dört konu veya sanattan (aritmetik, geometri, müzik ve astronomi) oluşan bir gruptu. [ç.n]

11 Grigori Magistros (Գրիգոր Մագիստրոս) Ermeni prensi, dilbilimci, bilgin ve kamu görevlisidir. Pahlavuni ailesine mensup olmakla birlikte ruhban sınıfından değildir. Askeri komutan olan Vasak Pahlavuni’nin oğludur. Bizans İmparatorluğu Ani’yi ele geçirdikten sonra, Grigor Urfa bölgesinin doukası (valisi) olarak hizmet etmiştir. [ç.n]

12 İngilizce makalede parantez içindeki yazar ve eser ismi yanlış olarak Nasudi, Les Vrairies d’or, II, 320 şeklinde yazılmıştır. Yazar Fransızca tercüme için parantez içinde eserin esas şekli tarafımızdan verilmiştir. Eserin kısmi çevirisi Türk diline sayın Ahsen Batur tarafından Mesudi, Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar) adıyla kazandırılmıştır. [ç.n]

Grigor Magistros'un bir mektubundan alınan aşağıdaki cüretkâr satırlar da aynı fikrin göstergesidir: “Her ne kadar balıkçıların¹³ öğrencisi olsam da, Atinalıların bilimsel başarılarına ve Yunan bilgeliğine yabancı değilim, ancak inancımız bilgeliği gömdü.” Grigor “Dörtlü bilimler” hakkında tamamen bilgi sahibiydi.

Bilimlerin bu umutsuz durumu, dokuzuncu yüzyılda yeniden canlanana kadar yüzyıllar boyunca sürdü. Yaşlı ağaç, önce bireysel çabalarla, daha sonra da devletin koruması altında yeni dallar vermeye başladı. Bu canlanmada, ilk bilim insanı ve ilk maecenas¹⁴ da (hami) Ermenilerdi.

II

Bizans tarihinin Ermeni devri, Makedonyalı Basileios ile değil, İmparator V. Leo ile başlar, dokuzuncu yüzyılın başlangıcı değil, ikinci kısmıdır. İmparator Leon'un öldürülmesiyle Ermenilerin etkisi zayıflamamıştır. Her açıdan kurbanından aşağı olan kekeme II. Mikhael Psellos¹⁵, suçunu büyük başarılarla küçültebilecek bir adam değildi. Oğlu Theophilos babasından daha yetenekli ve zeki bir prensti ve çapkın oğlu Mikhael'den daha temkinli ve ihtiyatlıydı. Her halükârda, yetkin olmaktan çok küstahtı. Theophilos'un karısı Mamigonyan Prensesi Theodora'ydı. Baba tarafından amcası Manuel Mamigonyan, V. Leon döneminde Ermeni tümenlerinin Strategos'u (başkomutan) olmuş ve III. Mikhael'in ölümüne kadar imparatorluğun önde gelen askeri figürü olarak kalmaya devam etmiştir. Theodora'nın kız kardeşleri ve kocaları Arşavir Patrik ve Konstantin Bagutzik ile erkek kardeşleri Bardas¹⁶ ve Petronas¹⁷, Amorium Hanedanlığı döneminde en faal kişilerdi.

Bu, Mamigonyan Hanedanı'nın parlak dönemi idi. Bardas Mamigonyan o kadar başarılı olmuştu ki, Amorianların sonuncusu olan yeğeninin yasal halefi olarak sıraya girmişti ve kaderin gelişigüzel bir cilvesi onu imparatorluk tahtına

13 Burada balıkçı kelimesi Hıristiyanlığa bir göndermedir. Yunanca İkhtys “balık” anlamına gelen kelime. Kesişen iki yay parçası içeren bir sembolü tanımlamakta kullanılır, bu sembolün ismidir. Bir balığı andıran sembol, ilk Hıristiyanlar tarafından kullanılan gizli bir semboldü. İkhtys belki de İsa'ya “insan balıkçısı” gibi bir gönderme yapmaktaydı veya Yunanca ΙΧΘΥΣ harflerinin (Iota Chi Theta Upsilon Sigma) oluşturduğu, Hıristiyan inancının bir ifadesiydi “Ιησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ” (Iēsous Christos Theou Huios Sōtēr: “İsa Mesih, Tanrı'nın Oğlu, Kurtarıcı”). [ç.n]

14 Gaius Maecenas Roma İmparatorluğu'nda yaşamış, İmparator Augustus'a arkadaşlık ve siyasi danışmanlık yapmış önemli bir şahsiyettir. Onun soyadından gelen *maecenas* deyimini Horatius ve Virgilius gibi önemli şairlere patronajlık yapmasından dolayı gelmektedir. [ç.n]

15 820-829 yılları arasında tahtta bulunmuş Bizans İmparatoru'dur. Konuşma güclüğü çektğinde dolayı kendisine Τραυλός [Traulos] yani kekeme lakabı takılmıştır. [ç.n]

16 Sayın Adontz makalesinde Vard şeklinde ismin Ermenice biçimini vermiştir. Ancak bu kişilerin isimleri kaynaklarda Yunanca şekliyle geçmektedir. Biz de Yunanca asıllarını vermeyi uygun gördük. Bardas (Βάρδας), Bizans soylusu ve yüksek dereceli bakan. [ç.n]

17 Petronas (Grekçe: Πετρωνᾶς) IX. yüzyılın ortalarında önemli bir Bizans generali ve önde gelen bir aristokrattır. [ç.n]

çıkma fırsatından mahrum bırakmasaydı, yeni bir hanedanın temelini atmak üzereydi ve onu daha şanslı olan akrabası Büyük Basileios'a sunacaktı. Bilimlerin hamisi (Maecenas) haline gelen işte bu Bardas idi. Öğrenmeyi, bilimleri ve bilim adamlarını seven kültürlü bir adamdı. Onun bilimleri himayesi yalnızca kendi kişisel ilgisiyle sınırlı kalmamış, devleti de kapsamıştır. Devlet himayesinin ilk tezahürü Magnaura¹⁸ adlı sarayda yeni bir üniversitenin açılması oldu. Düşmanları bile onun erdemlerini, öğrenim davasına yaptığı büyük ve paha biçilmez hizmetleri kabul etti. Yeni üniversitenin ilk başkanı, prens ailesinden gelen bir başka Ermeni olan Filozof Leon'du. Bardas'ın yakın arkadaşıydı ve büyük olasılıkla bilimsel kurumun gerçek sahibiydi. Bardas yeni girişimin direktörlüğünü ona emanet etti. Peki, Filozof Leon kimdir?

Çoğu zaman, çağdaş neslin hafızasında bile, özellikle Bizans'ta, ünlü karakterler efsanevi çizgilerle temsil edilir. Tüm bilimleri okumuş ve başka hiç kimsenin erişemeyeceği kadar derin bir bilgi birikimine sahip olmuştu. Felsefe ve kardeş bilimler, matematik, astronomi, geometri ve müzik onun için eşit derecede tanındı. Entelektüel hazinelerini biriktirmiş ve doğuştan gelen zengin yetenekleri, yorulmak bilmeyen uygulaması ve inziva hayatı sayesinde bilimin zirvesine ulaşmıştı. Şehrin gürültüsünden uzakta, küçük ve yoksul bir evde inzivaya çekilmiş ve burada kendisine gelen herkese öğrenmek istedikleri her şeyi öğretmişti. Pek çok öğrencisi vardı. Bu öğrencilerden birinin etkisiyle büyük bilim adamı, o gizli hazine, yönetimin dikkatini çekti ve bu olay sonunda onu imparatorluk sarayına nakletti.

Leon'un geometri eğitimi almış öğrencilerinden biri generallerden birinin yanında sekreter olarak işe başladı. General, Araplarla savaşmaya gittiğinde sekreterini de yanında götürdü. Sekreter esir alındı ve sonunda ünlü bir Arap'a uşak olarak satıldı. O zamanlar Baş Emir, öğrenimi himaye etmesiyle tanınan Memun'du. Özellikle Yunan bilimlerini, bilhassa da geometriyi çok severdi. Bir keresinde, bir sohbet sırasında, esir hizmetçi efendisinden Emir'in bilimsel sorunlarla ilgilendiğini öğrendi ve hemen geometri bildiğini ve Emir'in alim öğretmenleriyle tanışmak istediğini açıkladı. Arap prensi bu haberi Memun'a götürmüş, Memun da bilgiye susamış olduğundan çocuğu hemen huzuruna çağırılmış ve hakkında duyduklarının ne kadar doğru olduğunu sormuş. Halife şüpheciliğini gizlemedi ve açıkça göklerin altında öğretmenlerinden daha yetenekli alimlerin bulunmadığını iddia etti. Bu durum genç hizmetkârı o alimlerle tanışmak için daha da heveslendirdi. Emir onun isteğini kabul etti ve bir randevu ayarlandı. Arap alimleri üçgenler ve kareler çizdiler, Eukleides'in

18 Magnaura (Yunanca: Μαγναύρα, Muhtemelen Latince: Magna Aula, "Büyük Salon"), İstanbul'da bulunan büyük bir bina. [ç.n]

kurallarını sıraladılar ve alimlerin ciddiyetiyle, şuna şöyle denir, buna böyle denir diyerek uzun bir aksiyomlar listesi yaptılar. Ama neden böyle adlandırıldıklarını, anlamlarının ya da nedenlerinin ne olduğunu bilmiyorlardı. Aksiyomlardan üstünkörü bahsettiler ama özünü kavrayamadılar.

Yunanlı mahkûm, olayı akıl yürütemedikleri sürece bilgilerinin hatalı ya da kusurlu olduğunu hemen hissetti. Sonra da nedenlerini açıklamaya başladı. Hayretler içinde kalan alimler ona bu kadar bilgiyi nereden edindiğini ve Bizans'ta onun gibi çok sayıda ilim ehlinin olup olmadığını sordular. Mahkûm, diğer pek çokları gibi kendisinin de öğrenciler arasında sayıldığını ve hiçbir zaman gerçek öğretmenler arasında yer olmadığını söyledi. Öğretmeninin kim olduğunu merak ediyorlardı. Hocasının hâlâ hayatta olan ve yoksulluk içinde yaşayan, halk tarafından bilinmeyen Filozof Leon olduğunu öğrendiklerinde şaşkınlıkları daha da arttı. Memun çok heyecanlandı ve hemen Leon'a aşağıdaki mektubu yazdı:

“Biz ağacı meyvesinden, öğretmeni öğrencisinden tanıdık. Tüm felsefi derinliğine ve erdemli davranışlarına rağmen, yurttaşların tarafından bilinmiyorsun, bilginin ve bilgeliğinin meyvelerini toplamadın ve yurttaşların tarafından sana layık olan saygı ile ödüllendirilmedin, eğer istersen, gelip bize katılabilirsin ve bizi öğretilerinden yararlandırabilirsin. Eğer bu teklifi kabul eder ve bize gelirsen, tüm Sarekenos ulusu senin önünde boyunlarını bükecek, seni zenginliğe boğacak ve hiçbir ölümlüye nasip olmayan hediyelerle onurlandıracaklardır.”

Memun mektubu Yunanlı hizmetkâra verdi, onu hediyelerle doldurdu ve mektubu öğretmenine ulaştırmasını emretti. Filozofu ülkesini terk etmeye ikna etmeyi başarırca, daha yeni hediyeler ve hatta özgürlüğünü bile vaat etti.

Mahkûm imparatorluk şehrine geldi ve öğretmenini aradı. Onun aydınlık ve sıcak yüzünü gördüğünde parçalara ayrıldı, ağladı ve ona sarıldı, gözyaşlarıyla yüzünü, boynunu ve göğsünü ıslattı. Öğretmen onu tanımadı ve yabancıнын davranışına hayret ederek orada öylece durdu. Esaret altında geçirdiği yıllar görünüşünü değiştirmişti. Genç; adını, ne zaman ve nerede onun yanında okuduğunu tekrarladığında, filozof onu tanıdı. Genç, Emir'in mektubunu iletmişti, ancak Leon, hükümdarın mektubunun şüphe uyandırmasından ve hoş olmayan sonuçlara yol açmasından korkarak, büyük logothetes¹⁹ olan Hadım Theoktistos'u²⁰ güvenine almanın akıllıca olacağını düşündü.

19 Makalede yazarın “logodet” şeklidenden verdiği bu unvanı orijinal şeklinde verdik. Logothetes (λογοθέτης) Orta ve geç Bizans İmparatorluğu'nda, bakan veya dışişleri bakanına eşdeğer üst düzey bir idari unvandır. [ç.n.]

20 İngilizce Makalede bu ad Theogdest olarak verilmiştir. Biz çevirimizde orijinal şeklini kullanmayı tercih ettik. [ç.n.]

Hadım Leon ile buluştu ve onun adına her şeyi İmparator Theophilos'a anlattı. İmparator konuyla ilgilendi, Leon'u yanına çağırdı, ona bir maaş bağladı ve Kırk Çocuk Kilisesi'nde ders vermesini emretti. Büyük filozof bu şekilde unutulmuşluğundan kurtuldu ve başkent in entelektüel ve resmi çevreleri arasında ün kazandı.

Davetinin başarısız olması üzerine Memun'un Leon'a bir mektup daha yazdığı ve bu mektupta bir dizi geometrik ve astronomik problem sunarak bunların çözümünü istediği de anlatılır. Leon tüm bu problemleri kapsamlı açıklamalarla yanıtlamış, bunlara bir dizi tahmin de eklemiş ve mektubu Emir'e göndermiştir. Emir, Leon'un karmaşık ve anlaşılması güç problemleri basit bir şekilde çözmesi karşısında hayrete düşmüş ve bu da onun eşsiz bilgeliliğinin bir kanıtı olmuştur. Doğrudan imparatora yazarak ünlü alimin tekrar yanına çekmeye çalıştı:

“Dostluğumu kanıtlamak ve aynı zamanda öğrenciniz olmak için size şahsen gelmek istedim,” diye yazdı Halife. “Ne var ki, Tanrı'nın bana verdiği yönetim ve sayısız tebaam ülkemden ayrılmamı imkânsız kılıyor. Bu nedenle, felsefe ve bilimde ün kazanmış bir adamı kısa bir süre için bana göndermenizi rica ediyorum. Gelsin ve öğretmenim olarak benimle birlikte yaşasın ve hem birinin hem de diğerinin aşığı olan bana bilgisini ve erdemini aktarsın. Dilinizi bilmediğim ve inancınıza yabancı olduğum için beni reddetmeyeceğinizden eminim. İyi ve asil dostlar arasında bu tür taleplere saygı duyulur, özellikle de talep eden benim gibi bir adamsa. Karşılığında size 2.000 litre altın teklif etmeye ve bağlayıcı bir barış anlaşması imzalamaya hazırım.”

Tarihçi, “Memun, Leon'un gelişine ve popülaritesine büyük saygı duyuyordu” diye yazar. Ancak Theophilos Emir'in isteğini reddetti. Bizanslılara parlaklık kazandıran, merak ve saygı uyandıran bir hazineyi, yerli bir hediye düşmana teslim etmenin akıllıca olmadığını düşündü. Patrik Hovhannes'e onu Selanik metropoliti olarak atamasını emrederek Leon'u yüceltti. Patrik, Leon'u akrabası olarak yakından tanıdığı için İmparator'un emrini yerine getirdi.

Eşsiz bir olay Leon'a Selanik'te büyük ün kazandırdı. Ülke yıllardır kuraklıkla boğuşuyordu. Halk büyük bir sefalet içindeydi ve kıtlıktan dolayı acı çekiyordu. Bazı astronomik gözlemleri takiben Leon, mahsulü garantilemek adına tohum ekimi için kesin mevsimi belirledi ve köylüler onun tavsiyesine uydu. Ortaya çıkan mahsuller tahminleri haklı çıkardı ve köylüler alim metropolitlerine övgüler yağdırdı.

Leon'un ünü o kadar yükseldi ki, birçokları için bir insanın tüm bilimlerde bu kadar mükemmelliğe nasıl ulaşabildiği bir muammaydı. Leon'un kendisi bu

sırrı yakın arkadaşlarından birine anlattı. Konstantinopolis’te gramer ve şiir, Antros Adası’nda belagat, felsefe ve matematik öğrenmişti. Burada, birlikte çalıştığı ama aradığını bulamadığı bilgili bir adamla tanıştı ve bilginin temel ilkelerini edindikten sonra oradan ayrıldı. Manastırdan manastıra her yeri dolaştı, buruşuk el yazmalarını karıştırdı ve onları eleştirel bir gözle inceledi. Önemli olduğunu düşündüğü şeyleri yanına aldı ve dağların zirvelerine çıktı, orada derin bir yalnızlık içinde topladığı kitapları dikkatle inceledi. Bilginin son kelimesine hâkim olduktan sonra başkente döndü ve öğrenmek isteyenler arasında tohumları yaymaya başladı.

Leon piskopos olana kadar bu işle meşgul oldu. Metropolitlik görevi üç yıl sürdükten sonra bilimsel ve pedagojik arayışlarına geri döndü. Magnaura saray okulunun müdürlüğüne atandı. Üç öğrencisinden Theogoros’a geometri, Theotikios’a astronomi ve Komitas’a gramer öğretti. Bardas onların hamisiydi, yardımlarında cömertti ve bilgiye olan sevgisi sınırsızdı. Okulu sık sık ziyaret eder ve öğrencileri teşvik eder, böylece “bilimlere kanat verirdi.” Bilimler kanatlandı ve ileriye doğru süzüldü.

Bu hikâyenin bazı kısımlarının gerçek olmadığı açıktır. Her şeyden önce, Leon ve Memun’un tanışma koşullarının hikâyesi şüphelidir. Başka bir kaynağa göre, aracı 838’deki Amorium kuşatması sırasında kuşatılmış orduda bulunan Leon’un öğrencilerinden biriydi. Astronom olan bu öğrenci, canını kurtarmak için Arapların tarafına geçtikten sonra düşmana, kuşatmayı iki gün daha sürdürürlerse burayı ele geçirebileceklerini bildirir. Ve her şey böyle oldu. Amorium düştü, tanınmış ordunun bir kısmı katledildi ve diğer bir kısmı da Araplara esir düştü.

Hain, Araplara güvenerek hayatını büyük bir bedel karşılığında kurtardı. Filozof Leon hakkında Emir’e bilgi veren oydu. Emir, Theophilos’a bir mektup yazarak filozofun kendisine gelmesine izin vermesini istedi ve büyük hediyeler vaat etti ve mektubu esirlerden biri aracılığıyla Konstantinopolis’e gönderdi. Theophilos ancak o zaman kendi topraklarında büyük bir bilim adamının varlığından haberdar oldu ve onu Emir’e göndermek yerine Magrauna sarayında ihtiyaç duyduğu tüm olanaklarla birlikte öğretim görevlisi olarak atadı ve Leon daha sonra Selanik Metropolit (Piskoposu) oldu.

Aynı hikâye başka bir tarihçi tarafından da kelimesi kelimesine tekrarlanır, sadece Leon’un Patrik Methodios tarafından Metropolit olarak atandığı eklenir (Pseudo-Symeon Logothetis 640²¹). Ancak bu son bilgi yanlıştır. Leon 843

21 Sayın Adontz makalesinde kaynağı “Vsendo Sym 640” şeklinde vermiştir. Doğrusu tarafımızca yazılmıştır. [ç.n]

yılında ikonoklastik hizbin liderlerinden biri olarak Metropolitik tahtını kaybetmiştir. Metropolit olarak sadece üç yıl görev yaptığına göre, 839-840 yıllarında papazlığa atanmış olmalıdır. Methodios, 843 yılında aynı nedenle tahttan indirilen Patrik Hovhannes'in yerine geçmiş ve 843-847 yılları arasında 4 yıl boyunca tahtta kalmıştır. Leon'u takdis etmiş olamayacağı açıktır.

İlk kaynak Leon'un öğrencisinin yakalanma zamanı hakkında hiçbir şey söylemezken, ikincisi bunun 838'de Amorium kuşatması sırasında gerçekleştiğinden emindir. Bu durumda, tutsağın 833'te ölen Memun ile herhangi bir ilişkisi olamazdı. Ayrıca olayın, gördüğümüz gibi Leon'un nispeten genç olduğu ve gelecekteki görevine henüz tam olarak hazır olmadığı Memun'un zamanında gerçekleşmiş olması da mümkün değildir. Memun'un Leon'un hayatına müdahalesi, mektup yazması, hiçbir inanca ilham vermez ve tamamen uydurma olarak kabul edilmelidir. Efsanenin tek dayanağı ya da nedeni hiç kuşkusuz Memun'un bilimlerin büyük bir aşığı ve hamisi olmasıydı.

Belki de Bizans'ın belli bir bilimsel misyonu vardı. Araplar Yunan bilimine saygı duymaya alışkındı ve çeviriler yoluyla onu kendilerine mâl etmeye çalışıyorlardı. Öte yandan, gerçek arzları olmasa da öğrenmeye duydukları susuzluk Bizans entelektüel çevrelerinde bir yankı bulmuş olabilir. İki komşu ülkenin eğitim alanındaki çabaları az ya da çok doğaldı ve neredeyse tartışılmazdı. Büyük olasılıkla Leon ve Memun'un yazışmaları efsanesi bu gerçek üzerine kurulmuştur.

Leon'un biyografisinde yer alan, büyük bir yoksulluk içinde yaşadığı ve İmparatorluk sarayına kabul edilene kadar özel dersler vererek geçimini sağlamak zorunda kaldığı yönündeki kısımlara da şüpheyle yaklaşmalıyız. Bu pek olası değil, zira Leon sıradan bir aileden gelmiyordu. Biyografi yazarının (Cont. Th. 185: Anepsios Kedr.) tanıklık ettiği gibi, Patrik Hovhannes'in kuzeni Eksadelphos olduğunu söylemek yeterlidir. Hovhannes yeni gelen ya da yabancı biri değil, imparatorluk kentinin yerlisi ve soyundan gelen biriydi. Tanınmayan biri değildi, Morakartzam denilen soylu bir aileden geliyordu. (Cont. Th. 154).

Hovhannes'in Arşavir adında bir kardeşi vardı ve İmparator Theophilos tarafından Patrikios²² rütbesine yükseltilmişti. Leon bu Arşavir'in oğlu ya da Hovhannes'in başka bir kardeşi olabilir mi?

22 Patrikios (Πατρικίος), Latince Patrici, aslında antik Roma'da bir grup yönetici sınıf ailesiydi. VIII. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'nda bu unvan, saray öncelik sırasına göre magistros ve anthypatos'tan sonra daha da düşürüldü. Ancak XII. yüzyıla kadar imparatorluk hiyerarşisindeki en yüksek unvanlardan biri olarak kaldı ve İmparatorluğun en önemli strategoslarına (eyalet valileri ve generaller, müttefikler) verildi. [ç.n]

Burada durup Patrik Hovhannes'in yaşamına ve faaliyetlerine bir göz atmalıyız; bu sadece Leon'un iç ortamını açıklığa kavuşturmak için değil, aynı zamanda Hovhannes'in kendisi de eğitimi ve bilimsel eğitimi ile seçkin bir şahsiyet olduğu için önemlidir.

III

Hovhannes, Ermeni V. Leon'un hükümdarlığı sırasında sahneye çıkmış ve onun kilise politikasında büyük bir rol oynamıştır. Tüm tarihçilerin muhalif kesime ait olması ve bu nedenle Hovhannes'e veya onun gibi düşünelere karşı tarafsız olmamaları üzücüdür. Taraftarlarına övgüler yağdırmak ve muhaliflerine hakaretler yağdırmak kabul edilen kural olmuştur. Hovhannes'e karşı kullandıkları dil, onun hafife alınacak bir müdafî olmadığı için yeterli kanıttır.

813 yılında Leon tahta çıktığında, 787 Konsili'nde reddedilen ikonoklazmı geri getirmeye kararlıydı ve yetenekli bir teorisyen bulmak için etrafına bakındı. Seçimi Hovhannes adında genç bir din adamı kazandı, engin bir bilgeliğe sahip olduğu için kendisine Grammatikos adı verildi. 814 yılında İmparator'un emriyle Hovhannes ön çalışmalara başladı. Yaklaşan konsil için veri toplaması gerekiyordu ve bu amaçla tüm imparatorluk kütüphaneleri onun emrindeydi. Başlıca kaynaklar 753 Konsili'nin kayıtlarıydı ve bu kayıtlar eski babaların resimlere karşı olan tüm önemli tanıklıklarını içeriyordu. Çalışmalar sarayda, düşman yazarların alaycı bir şekilde bahsettiği gibi, lüks bir masanın hiç eksik olmadığı özel bir odada sürdürülüyordu. (Vita Nicephori, ed. Boor, s.165).

Konsil gerçekleşti ve Patrik Nikephoros tahtını kaybetti. Yeni bir seçim yapılması gerekiyordu. Hovhannes, adaylar arasında olmasına rağmen, gençliği nedeniyle seçilmedi (Script, incert. 359). Hovhannes'in yakın arkadaşı, babası Mikhael, Anadolu eyaletlerinin imparatoru Koprónimos'un²³ ordusunda general (strategos) olan Melisseli Theodios Kassideras'tı. Hovhannes'in bir diğer iş birlikçisi ve üçüncü önemli figürü, önce gramer ve hukuk öğretmeni olan ve daha sonra Anton adıyla ruhban sınıfına giren, görevden alınmış bir rahibin oğlu olan Konstantinos Kassimat'tı.

Theodios, Patrik seçilen ilk kişiydi; onun ölümünden sonra yerine Anton geçti ve nihayet 832'de Hovhannes patriklik makamına oturdu. İmparator Mikhael,

23 Bizans İmparatoru V. Konstantinos (741-775) için kullanılan bir lakaptır. Koprónimos (Κοπρόνιμος) lakabı vaftiz edilirken kutsal suyun içine pislediği ve ikonoklazm hareketinin savunucusu olduğu için ikonofiller arasında 'gübreleyen' anlamında kendisine bu lakap verilmiştir. [ç.n]

selefinin Hovhannes'e karşı saygılı tutumunu sürdürdü, ikonoklazm konusundaki tutumunu her zaman takdir etti ve engin bilgisine her zaman saygı duydu. Ayrıca onu oğlu Theophilos'un öğretmeni olarak atadı. Theophilos'un en iyi niteliklerini, özellikle de sanat ve bilimlere olan sevgisini Hovhannes'e borçluyuz. Theophilos hocasını sevdi, onu Seneskal²⁴ olarak atadı ve daha sonra onu patriklik tahtına yükseltti.

Siyasi hayatta yer almak da Hovhannes'in kaderinde vardı. Theophilos tahta çıktığında Arap sarayına bir elçi göndermek istediğinde, bu görev için en uygun kişinin Hovhannes olduğunu düşündü. Siyaset ve devlet işlerinde çok bilgiliydi, güzel bir konuşmacı ve eşsiz bir tartışmacıydı. Bir Ermeni olarak Doğu gelenek ve göreneklerine aşinaydı ve belki de Arap diline yabancı değildi. Elçilik için daha iyi bir seçim yapılamazdı.

Hovhannes'in görevini ne kadar iyi yerine getirdiğini anlatmak amacımızın ötesindedir. Hovhannes'in Bağdat'tan beraberinde kraliyet sarayının bir taslağını getirdiğini ve İmparator'un buna dayanarak Brias'ta yeni bir saray yaptırdığını söylemek yeterlidir. Hovhannes'in planına göre binanın inşası ve denetimi Patrikos adlı bir mimara verildi. Yeni bina, stil ve süslemeler açısından plana o kadar benziyordu ki, orijinalinden ayırt edilmesi zordu. Theophilos mimarı Patrikos rütbesine yükselterek onurlandırdı (Cont. Th. 98).

Hovhannes Bağdat'a ikinci bir ziyarette bulunur ve bu kez bir barış anlaşması imzalama ve ünlü General Manuel Mamigonyan ile temasa geçerek onu ana vatandaki imparatorluk hizmetine dönmeye ikna etme göreviyle görevlendirilir (Gen. 63, Cont. Th. 119). Theophilos görevinden memnun kalır ve Anton öldüğünde, Hovhannes layık tek aday olarak patriklik tahtını devralır. 832'den 843'e kadar patriklik yaptı. Theophilos'un ölümünden sonra dul eşi İmparatoriçe Theodora, Logothetes Theoktistos'un entrikalarını dinleyerek ikonalara tapınmayı geri getirdi, ancak Patrik inançlarında sarsılmazdı ve tahtını terk etmeyi tercih etti. İstanbul Boğazı kıyısındaki Klideon adlı bir manastıra sürgüne gönderilmiş ve muhtemelen 860 yılında burada ölmüştür.

Hovhannes'in adı karşıtları tarafından lekelendi. İkonoklazmın bir savunucusu olarak, muhalifleri tarafından bir patriğin yüksek görevine yakışmayan her türlü suçla itham edilmiştir. Gerçekte, ikonoklazm taraftarları ve karşıtları arasında büyük bir fark yoktu. Tartışma, ikonalara saygı mı yoksa tapınma mı gösterilmesi gerektiği üzerinde yoğunlaşıyordu ve mutlu bir orta yol bulmak hiç de zor değildi. Ancak din adamları tutkuları kışkırtmada ve nefret tohumları

24 Seneskal; bir kralın, prensin veya geçici bir lordun hizmetinde olan bir görevlidir. Farklı hizmetlerde bulunsa da Orta Çağ hanelerindeki kahyalardır. [ç.n]

ekmede ustadırlar, oysa bir nebze ihtiyat kötü niyetli dudakları kolayca dizginleyebilirdi.

Hovhannes, yukarıda da belirttiğimiz gibi, varlıklı bir ailenin oğlu, ünlü bir hanedanın soyundan geliyordu. İlk gençliğinden itibaren din adamı kıyafeti giymiş ve daha sonra her ikisi de saray kiliseleri arasında yer alan ve bu nedenle imparatorluk ruhban sınıfına dâhil olan Aziz Sarkis ve Bakkhos manastırlarında başrahip olmuştur (Gen. 83, Cont. Th. 154). Ailesinin zenginliği onun kapsamlı ve çok yönlü bir eğitim almasını sağlamıştı. Geleneksel adı Grammatikos'tu (Cont. Th. 32, Georg. 766, Sym. 635), bu da daha önce açıkladığımız gibi Grammatikos kelimesinin geniş bir anlamı olduğu kadar, çağdaş bilimlerin tüm kapsamına hâkim olduğu anlamına geliyordu. Körlükleri nedeniyle onda iyi bir şey görmeyi isteyerek reddeden en azılı düşmanları, onun üstün eğitimini ve entelektüel mükemmelliğini kabul etmekte tereddüt etmemişlerdir. Onu Mikhael Psellos'un gözdesi yapan logothetis'ini, entelektüel parlaklığını vurgularlar (Cont. Th. 154). Siyasetteki bilgeliğini, *politike entaksia*'nın, siyasi reformların anlamını bildiğini, cesur bir muhalif, usta bir polemikçi, bir sanat ustası olduğunu vurgularlar (Cont. Th. 96). Tarihçinin safsata olarak alay ettiği felsefe ve diyalektikte çok bilgiliydi ve bu nedenle, yaygın kilise çizgisine karşı çıkan tüm inatçı kilise inatçıları akıllarını başlarına getirmek için ona getirdiler (Cont. Th. 102).

Yine de, dini ya da partizan tutkularına kapılan düşman tarihçiler onu Hovhannes değil, Hanness olarak adlandırdılar. Bu, Musa'yla rekabet eden Mısırlı büyücü rahibin adıydı (Tim. II, bölüm 3, 8). Hovhannes'in sıradan bir adam değil, bir büyücü olduğunu söylediler. Ayrıca, bu isimdeki Magus'a atıfta bulunarak ona Simovn da diyorlardı. Çocukluğundan beri şeytan tarafından ele geçirildiğine ve bir deli olduğuna inanmanızı istiyorlar. Ona sanki bir Kylilas'mış gibi Pot adı verildi (Scrip. Inc. 349, Kilzilas, Sym. 606), bu İbranice'de şeytanın bir habercisi ya da uydusu anlamına gelir. Lekanomanteia²⁵, pharmakeia²⁶ ve desekrayon²⁷ sanatlarıyla suçlanmıştır (Georg. 766, Sym. 606).

Ayrıca Hovhannes'in Arşavir adında bir kardeşi olduğunu ve şehrin dışında, Boğaz kıyısındaki Phokas Manastırı yakınlarında bir evi olduğunu anlatırlar.

25 Lekanomanteia [λεκανομαντεία], bir su kütesine düşen bir nesnenin veya maddenin çıkardığı sesi veya etkiyi yorumlayarak kehanette bulunmadır. Genellikle değerli taşlar yaygın olarak kullanılmaktadır. [ç.n]

26 Büyücülük olarak tercüme edilen Yunanca kelime pharmakeia'dır [φαρμακεία] (eczane kelimesini buradan gelmektedir). 'Pharmakeia' büyücülüğü, büyüü ve büyü sanatlarını anlatmak için de kullanır. [ç.n]

27 Kutsal bir şeye karşı hürtmetsizlik/saygısızlık göstermek [ç.n]

Burası, sütunlu bir avlusu olan, hamamları ve her türlü konforu bulunan, bir soylunun el emeğine yakışır muhteşem bir konaktı. Patrik Hovhannes geceleri konakladığı bu köşkü sık sık ziyaret ederdi. Burada, mahzende özel bir merdiveni ve kapısı olan özel bir laboratuvarı vardı, Hovhannes'in metresleri ve hatta bakire kızlarla kendini eğlencelere teslim ettiği bir tür saklanma yeri idi. Burada falcılıkla uğraşılıyor, karaciğer muayenesi, lekanomanteia, nekromansi²⁸ ve spiritüalizm, yani ölülerin ruhlarını çağırma gibi çeşitli büyücülük yöntemlerine başvuruyorlardı. Diğer birçoklarının yanı sıra İmparator Theophilos da bu gizemli âlemlere katılmıştır (Cont. Th. 156-157).

Bu saçmalığa herhangi bir değer atfetmek büyüklük taslamak olur. Hovhannes tahttan indirilip yerine Piskopos Methodios geçtiğinde, Hovhannes bir kadınla aşk ilişkisi yaşamakla suçlanmıştı. Suçlayanların Hovhannes'in muhabirleri olduğu varsayılmaktadır. Methodios kendini yakışsız bir sınava tabi tutarak aklandı. Gıysilerini çıkardı ve kendisine atfedilen suçu işlemekten fiziksel olarak aciz olduğunu açıkça kanıtladı.

Eğer Hovhannes gerçekten aşk ilişkilerinden suçlu olsaydı, Methodios'un yandaşları onu bağışlamaz ve aynı hakareti düşmanlarının yüzüne haykırırdı. Ama böyle bir şey olmadı. Hovhanes'e atfedilen skandalların belirsiz olduğu ve dedikoducuların ve zehirli zihinlerin uydurmalarından başka bir şey olmadığı açıktır. Grammatikos ve Patrik Hovhannes'in büyücülük konusundaki ünü, doğudan, Mecusilerin ve Keldanilerin ülkesinden gelmesi ve bilge bir adam olmasıyla açıklanmalıdır. Hovhannes bir Ermeni'ydi, kardeşinin adı Arşavir'di ve bu kadarı onun Ermeni kökenini şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaya yeter. Babasının adı da aynı şekilde Ermenicedir. Hovhannes, Pankratios Skiastes'in oğluydu (Pseudo Sym. 606, De Leone Bardae'den alınmıştır, isimsiz bir yazar, s. 349).

Pankratios, Ermenice Bagrat isminin Yunanca biçimidir. Kim bu Bagrat ve Skiastes soyadı ne anlama geliyor? 792 yılında İmparator VI. Konstantinos Bulgarlara karşı sefere çıktığında, diğerlerinin yanı sıra Ermeni prensi Bardas, Ermeni eyaletlerinin strategosu (başkomutanı) ve geleceğin İmparatoru Ermeni Leon'un babası ve sahte peygamber ve astronom Pankratios adında biri ona eşlik ediyordu. Pankratios geleceği görme yeteneğine sahipti ve İmparator'un Bulgarlara karşı zafer kazanacağını öngörmüştü. Konstantinos arkadaşının kehanetine güvenerek savaş için gerekli hazırlıkları ihmal etti ve tedbirsiz ve dikkatsiz saldırısı sonucunda ezici bir yenilgiye uğradı. Kralları Kardam'ın²⁹

28 Nekromansi [νεκρομαντία, nekromantia], ölmüş kişilerin ruhlarını, birçok nedenden dolayı, doğaüstü kötü güçlere karşı ruhsal koruma olarak çağırma olayına verilen addır. [ç.n]

29 Kardam [Кардам], 777-796 yılları arasında hüküm süren Tuna Bulgar Devleti hamdır. [ç.n]

önderliğindeki Bulgarlar İmparator'un ordusunu katletti ve ölenler arasında Prens Bardas ve astronom Pankratios da vardı (Theoph. 6284).

Bu Pankratios, Ermeni Bagrat Hovhanness Grammatikos'un babasıydı. Dolayısıyla İmparator Leon ve Hovhanness'in yakınlığı sadece ideolojik akrabalıklarına değil, aynı zamanda yakın aile bağlarına da dayanıyordu. Aynı savaşta şehit düşen babaları, silah arkadaşları ve özellikle de Ermeniler olarak birbirlerine yabancı olamazlardı.

815 yılında Hovhanness'in patriklik tahtı için çok genç olduğu düşünülüyordu. Eğer o sırada 25-30 yaşları arasındaysa ki bu patriklik için hâlâ çok genç bir yaştır, 785-790 yılları arasında doğmuş olmalıdır ki bu da babası öldürüldüğünde henüz bebek olduğu anlamına gelir. Hovhanness'in babası Bagrat'a atfedilen Skiastes soyadı da aynı şekilde gök bilimci ve sözde kâhin Bagrat'a işaret etmektedir. Skiastes, Apollon'un soyadlarından biridir – eğer kelime Yunancadan başka bir şey değilse – ve Apollon için kâhin ya da geleceği tahmin etme yeteneğine sahip biri anlamında kullanılır. Bu anlamda Skiastes, Bagrat'a verilen unvan olan sözde kâhin anlamına gelir. Aynı isim ve aynı eş anlamlı soyadıdır – referansın aynı adama olduğu açıktır.

İlim adamları, özellikle de doğa bilimlerini takip edenler, sıklıkla bu alaycı yakıştırmalarla anılırdı. Hovhanness, Delphoi Tapınağı'nın kurucusu olan ve adı kâhinlikle eş anlamlı olan Trophonios'a³⁰ benzetilirdi. Sandabaren (Cont. Th. 156) şüphesiz bilimsel bir figürdü ve belki de Photios³¹ ile dostluğunun nedeni buydu. O da mucize yaratan ve gelecekte haber veren biri olarak ün salmış ve Apollo ile karşılaştırılmıştır (Sym. 693-Georg. 846).

Hristiyanların gözünde Apollon sanatı bir tür büyücülüktü ve bu nedenle, bu sanatların atfedildiği bilim adamları, şeytanlarla gizli bağları olan büyücüler olarak görülüyordu. İblis Hullilas (ya da Huzilas) Hovhanness'in hamisiydi; Patrik Photios engin bilgisini Lebuphas adlı şeytandan almıştı (Sym. 672-3).

Bu niteliklere sahip olan kişinin, Kutsal Kitap'ın yanı sıra doğa bilimlerinde de bilgili, bilge bir adam olduğu rahatlıkla söylenebilir. Doğa bilimleri pagan mirası, şeytanın dışı vurumu olarak görülüyordu. Büyücülük ve falcılık yetenekleri de aynı şekilde şeytana aitti ve pagan bilimlerinin doğuşuydu.

30 Kelime “trepho” [τρέφω] beslemek kelimesinden türemiştir. Trophonios [Τροφώνιος] Yunanistan'ın Boeotia bölgesindeki Lebadaea'da zengin bir mitolojik geleneğe ve bir kehanet kültürüne sahip bir Yunan kahramanı, bir daimon veyahut bir Tanrı'ydı, ancak ne olduğu hiçbir zaman belirlenememiştir. [ç.n]

31 İngilizce makalede Phot olarak verilmiştir. İsmi orijinal şeklini kullanmayı tercih ettik. [ç.n]

Sözde peygamber olarak adlandırılan Bagrat, doğa bilimleriyle uğraşan bu bilim insanlarından biriydi. Bunun kanıtı da onun bir astronom olmasıydı. Bagrat'ın Skiastes Bagrat'tan başkası olmadığı ve Grammatikos Hovhannes'in babası olduğu varsayımı kabul edilirse, Hovhannes ve kardeşi Arşavir'in sadece soylu değil, aynı zamanda iyi eğitilmiş bir aileden geldikleri ortaya çıkar. Öğrenme aşkını babalarından miras almışlar ve onun yarattığı yakın çevreden bilginin ilk meyvelerini toplamışlardır. Görüldüğü gibi Arşavir'in Boğaz kıyısında, Hovhannes'in laboratuvarının bulunduğu Aziz Phokas Manastırı'nın yakınında bir yalısı vardı (Cont. Th. 156). Başka bir kaynağa göre, Hovhannes'in şehrin dışında Troulos adında bir konağı daha vardı ve burada şeytanlara kurbanlar sunuyor ve kehanetlerde bulunuyordu (Georg. 799, Sym. 635).

Bu tür olaylar Arşavir'in evinde gerçekleşmiştir ve görünüşe göre referans aynı yerdir. Belli ki Troulos, Arşavir'in Boğaz kıyısındaki yalısından başkası değildir. Troulos'un kubbe anlamına gelen troullos kelimesinden geldiği açıktır, bu da Arşavir'in evinin doğu tarzında kubbe şeklinde olduğunu göstermektedir. Ermeni Basileios'un daha sonra Arşavir'in evini satın aldığı ve tıpkı Phokas Manastırı'nı tamamen yenilediği gibi burayı da bir manastıra dönüştürdüğü söylenir (Cont. Th. 157). Öte yandan, Hovhannes'in evi Troulos, sanki farklı konaklarmış gibi, şeytanın yuvası olarak ıssız bırakılmıştır (Georg. 799, Sym. 635). Bununla birlikte, Konstantinos Porphyrogenitos'un Basileios'un binalarını sayarken, Phokas'ın yenilenmesinden bahsetmesine rağmen, Arşavir'in konağı hakkında hiçbir şey söylemediği gözlemlenmelidir (Vita Bas Cont. Th. 340). Dolayısıyla Basileios'un ünlü konağı gerçekten manastıra dönüştürdüğü kesin olarak söylenemez.

Patriklikten düştükten sonra, Hovhannes'in hayatı tamamen boştur. Tek bildiğimiz, Klidon Manastırı'na sürgüne gönderildiğinde bazı ikonaları tahrip ettiği ve bunun sonucunda İmparatoriçe Theodora'nın onu iki yüz darbe ile cezalandırarak Psika Manastırı'na sürgüne gönderdiği (Cont. Th. 151). Talihsiz kilise adamı ölümünden sonra bile rahat bırakılmamıştır. Ayyaş İmparator Mikhael'in³², İkonoklast İmparator Konstantinos'un külleriyle birlikte cesedini mezardan çıkarttığı, bir at yarışı sirkinde papalık giysilerini çıkarttığı, cansız bedeni barbarca kırbaçlattığı ve sonra yaktığı söylenir (Georg. 834, Sym. 681).

Hata İmparator Mikhael'in değildi. Şüphesiz, ahlak timsali değildi, ancak dini konularda böylesine iğrenç bir eylemde bulunamayacak kadar fanatiklikten uzaktı. Arkasında Hovhannes'in ikonaya tapınan ama Mesih'in ruhunu

32 III. Mikhael Bizanslı tarihçiler tarafından ó Μέθυσοσ [Ho Methysos] yani ayyaş lakabını almıştır. [ç.n]

tamamen unutmüş olan amansız düşmanları vardı. Sadece bu basit olay bile onların ne kadar ahlaki bir canavarlık içinde olduklarının yeterli bir kanıtıdır. Tüm bunlardan sonra, onların Hovhannes'in adını çevreleyen aptalca ve kötü niyetli iftiraları değersizdir.

Mikhael 867 yılında öldürülmüştür. Buradan çıkan sonuç, Hovhannes'in ölümünün daha önce gerçekleşmiş olması gerektiğidir. Mikhael cesedini mezardan çıkardığında henüz ölmüş olduğu söylenemez. Aynı zamanda 775 yılında ölmüş olan Konstantin Koprónimos'un cesedine de saygısızlık etmiştir. Büyük olasılıkla Hovhannes'in ölümü Arşavir'in laboratuvarının bulunduğu konağın satışıyla eş zamanlıdır. Konak Basileios tarafından Parakoimomenos³³ (Baş Kâhya) iken satın alınmıştı. Bu rütbeye 858-9'da Bardas'ın hayatına kastetmesi sonucunda yükselmişti. Hovhannes'in ölümü ve konağın satışı bu tarihten sonra ve 858-9'dan önce olmalıdır. Şimdi Filozof Leon'a dönelim.

IV

Leon, Grammatikos Hovhannes'in kuzeniydi (Cont. Th. 185) ve bu nedenle Astrolog Bagrat'ın torunuydu. Hovhannes'in kardeşi, ünlü konağın sahibi olan Patrikios Arşavir'di. Leo onun oğlu ya da tarihçiler tarafından adı belirtilmeyen başka bir kardeşin oğlu olabilir mi?

Bagrat adı, hiç şüphesiz gökbilimcinin ait olduğu Bagratuni ailesinin özel mülkiyetidir. Arşavir ismi de Kamsarakan ailesinin karakteristik özelliğidir. Eğer Bagrat'ın oğlu Arşavir adını taşıyorsa, bunun açıklaması anne soyunda aranmalıdır. Bagrat'ın karısı belli ki Kamsarakanlardandı.

802'de Bizans tahtını ele geçirmeye çalışan monostrategos³⁴ Bardas'tan sonra, aynı yıl Arşavir adında başka bir Ermeni de aynı girişimde bulundu. Bu kişi bir Patrikios ve makam sahibi bir Quaestor'du³⁵. Kızı Theodora Ermeni Leon'un eşi idi. Bagrat'ın Arşavir hanedanıyla aile bağları olması ihtimal dışı değildir ve bu durum Arşavir isminin Bagrat'ın oğluna geçmesini açıklayabilir. Arayışçı Arşavir, 785 yılında Domestikos ton Skholon³⁶ [Generalissimus]

33 Parakoimōmenos (παρακοιμώμενος), kelime anlamı [imparatorun odasının] yanında uyuyandır. Bizans saray görevidir. Genellikle hadımlar için ayrılmıştır. [ç.n]

34 Ordu komutanı olan Strategos (στρατηγός) kelimesine ek olarak nadiren kullanılan alternatif bir terim olan monostratigos (μονοστράτηγος) tek-komutan anlamına gelir. [ç.n]

35 Quaestor makamı Roma'da devlet hazinesinden, cezaî işlerden ve finansal işleri denetlemekten sorumlu, seçilmiş devlet memurlarına aittir. Bu makam Bizans'ta biraz değişikliğe uğramıştır. Bizans'ta Yunanca şekli Kuaisitor [κουαίστωρ] olan makam, polis ve yargı yetkileri verilen ve ayrıca imparatorluk başkentine yeni gelenlerin denetimiyle görevlendirilirdi. [ç.n]

36 Domestikos ton Skholon [δωμέστικος τῶν σχολῶν] Bizans İmparatorluğu'nda kıdemli bir askerî makamdır. VIII. yüzyıldan ve XIV. yüzyıla kadar kullanılmıştır. IX. yüzyılda bu unvanı taşıyan kişiler Bizans ordusunun başkomutanıydı. [ç.n]

Bagarat ve Tacat Andzevatzi ile birlikte savaşta ölen Nerseh Kamsarakan'ın yakın bir akrabasının oğlu olabilir. Sonuncusu Boukellarion³⁷ eyaletinin generaliydi ve İmparatoriçe İrene'nin entrikalarından kaçarak 782'de Araplara sığınmış ve diğer iki Ermeni prensiyle birlikte Hunlara ve Kazaklara karşı savaşmış, üçü de 785 yazında Derbent Savaşı'nda ölmüştü (Tarihçi Ghevond (Leon), s.160-161).

Quaestor Arşavir ve Astronom Bagrat'ın bu prenslerin, Nerseh Kamsarakan ve Domestikon ton Skholon Bagarat'ın oğulları olduğunu düşünüyoruz. Bagrat'ın, Arşavir'in damadı ve İmparator V. Leon'un babası olan Patrikios Bardas ile birlikte Bulgar cephesinde öldürüldüğü hatırlanacaktır.

Bardas, Ardzıruni ailesinin bir üyesiydi. Görünüşe göre bu üç hane, Kamsarakanlar, Bagratuntlar ve Ardzıruniler aile bağlarıyla birbirine bağlıydı. Bagrat'ın oğlunun adının neden Arşavir olduğunu ancak bu şekilde açıklayabiliriz. Bagrat'ın torunu Filozof Leon'un adını İmparator V. Leon'a borçlu olması oldukça olasıdır. Leon'un Arşavir'in oğlu olup olmadığı ya da Grammatikos Hovhannes'in Filozof Leon'un babası olan ikinci bir kardeşi olup olmadığı kesin olarak söylenemez.

Bu Arşavir, İmparatoriçe Theodora'nın kız kardeşi Kalomaria'nın kocası ve dolayısıyla Mamigonyanların damadı olan soydaşı Patrikios ile karıştırılmamalıdır. Hadım Theoktistos'un 856'da öldürüldüğü sırada Kalomaria kız kardeşiyle birlikte sarayda yaşıyordu ve Theoktistos'a karşı entrikalarında kardeşi Bardas'ın suç ortağıydı. Görünüşe göre o sırada Kalomaria kocasını kaybetmiş ve dul bir kadın olarak imparatorluk sarayında kız kardeşinin yanına sığınmıştı. Bu arada Basileios Parakoimomenos olduğunda Hovhannes'in kardeşi Arşavir hâlâ hayattaydı. Bu görevi 858-9 yıllarında Theoktistos'un öldürülmesinden (Bardas'ın girişimi) sonra kazanmıştır ki bu da Kalomaria'nın kocası ve Hovhannes'in kardeşi olan iki Arşavir'in iki farklı kişi olduğunu kanıtlamaktadır. İlki, Quaestor Arşavir'in oğlu, torunu ya da yakın bir akrabası olabilirdi. Prens aileleri, kökenlerini belirttikleri sürece hanedan isimlerini muhafaza etme hakkına sahipti.

Hovhanness ve Quaestor Arşavir'in kız kardeşinin torunları olabileceği kabul edildiğinde, V. Leon'un anne tarafından teyzenin kocası olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, Hovhannes ile İmparator Leon arasındaki dostluk, sadece ikonaya tapınma konusundaki ideolojik uyumları açısından değil, aynı zamanda aile akrabalıkları açısından da anlaşılabilir hale gelmektedir.

37 Kuzey Anadolu'da Bizans İmparatorluğu temasıdır. VIII. yüzyıl ortasında antik Paphlagonya bölgesinin büyük kısmı ile Galatia ve Phrighya'nın bazı bölgelerinden oluşturulmuştur. [ç.n]

Hovhannes'in son derece soylu bir aileden geldiği söylenir (Cont. Th. 254). Eğer tahmin ettiğimiz gibi gerçekten Quaestor Arşavir'in akrabasıysa, bunun nasıl doğru olduğunu anlayabiliriz, çünkü Quaestor Arşavir sıradan bir kişi değil, nüfuzlu bir senatör ve taht adayıydı. Quaestor'luk makamı Yunan ve Latin dillerine hâkim olmayı, yüksek edebi yeteneği ve kapsamlı bir hukuk bilgisini gerektiriyordu.

Filozof Leon, Astronom Bagrat'ın kültürlü ve bilgili ailesine mensuptu. Hovhannes Grammatikos ve Quaestor Arşavir, kelimenin tam anlamıyla ünlü bir evin oğullarıdır. Quaestor Arşavir ve Bagrat ile olan sözde ilişkisi göz ardı edilse bile, Hovhannes ve Arşavir'in edebi dönemine bakılırsa, entelektüel bir buluşma yeri olan Troulos konağı, yeğenleri Leon'un en elverişli koşullar altında yetiştiğini kesin olarak iddia etmek için yeterli olacaktır. Çocukluğundan itibaren iyi bir eğitimin tüm olanaklarına sahipti. Yoksulluktan söz edilemezdi. Leon'un yoksulluk içinde yaşadığı, ders vererek geçimini sağlamak zorunda kaldığı ya da biyografi yazarının söylediği gibi bilinmezlik içinde yaşadığı, gerçeklerle hiçbir şekilde örtüşmemektedir. Leon'un büyüdüğü Troulos malikânesinin atmosferi yoksulluktan ya da bilinmezlikten çok uzaktı. Sadece maddi varlıklar açısından eksik değildi, aksine, sahip olduğu cömertliğin sağladığı avantajlar sayesinde, el yazması koleksiyonlarını incelemek ve öğrenme susuzluğunu gidermek için Andros'a kadar uzak merkezlere seyahat edebiliyordu. Başkentte, hiç şüphesiz engin bilgisinden dolayı Grammatikos olarak anılan amcasından daha az yetenekli olmayan bir öğretmenin yanında gramer, şiir ve retorik eğitimi almıştı. Daha sonra eğitimini tamamlamak için özel başvurularla çok seyahat etti. Biyografi yazarının bizim için çizdiği yoksulluk ve bilinmezlik tablosu, tarihsel temelden tamamen yoksun, efsanevi bir süslemeden ibarettir.

Leon'un Selanik metropoliti yapan şey, görünüşe göre bu görev için çok gençken, evdeki cömertliği idi. Eğer amcası 815'te patrik olacak kadar yaşlı değilse, o zaman 25-30 yaşlarında olmalıydı. Bu nedenle 815 yılında Leon bir bebek olmalıydı, çünkü 840 yılında metropolit olduğunda ancak 30 yaşındaydı. Biyografi yazarının, Leon'un Memun ile yazıştığı ve o sırada Memun'un izbe bir kulübede ders verdiği efsanesi de aynı şekilde gerçeklere aykırıdır. Memun 833 yılında ölmüştür, Leon ise 810 yılından önce doğmuş olamaz. Dolayısıyla, Memun'un zamanında henüz bir delikanlıydı ve ne ders verebilir ne de onunla yazışabilirdi.

Leon'un bilimsel ve pedagojik faaliyetleri büyük olasılıkla 843 yılında metropolitlik görevinden ayrılmasından sonra başlamıştır. O dönemde Bardas, veliaht prens Mikhael'in üç mütevellisinden biri olmasına rağmen, yine de siyasi işlerde etkili değildi. Logothetes olarak Hadım Theoktistos, İmparatoriçe

Theodora'nın güvenini kazanmış ve Bardas'ın devlet işlerindeki etkisini etkisiz hale getirmişti. Bardas, faaliyetlerini eğitim çalışmalarıyla sınırlamak zorunda kalmıştı. Harici ya da seküler bilimler olarak adlandırılan bilimleri yeniden canlandırmaya büyük özen gösterdi (Cont. Th. 185). Bu amaçla, ilk önce Kırk Çocuk Kilisesi'nde ve daha sonra Magnaura Sarayı'na yerleştirerek Filozof Leon'un sorumluluğuna verdi.

Leon'un keşfi, biyografi yazarının bizi inandırmak istediği gibi Theophilos'un zamanında gerçekleşmiş olamaz. Theoktistos'un onun ilk hamisi olduğu iddiası da aynı derecede hatalıdır (Cont. Th. 189). Biyografi yazarı Bardas'ın dostu değildir. Basileios'un taraftarıdır ve Konstantinos Porphyrogenitos'tan esinlenmiştir. Bardas'ın adını küçültme dürtüsüyle Theoktistos'u, Leon'un hamisi yapar ve Leon'un Kırk Çocuk Okulu'na hoca olarak atanmasını ona atfeder. Kronolojik olarak Theoktistos, Leon'u Theophilos zamanında himaye etmiş olamaz. Dini politikadaki değişiklik nedeniyle Theophilos'tan sonra da onu himaye edemezdi. Leon 843 yılında ikonaya tapınmanın zaferi sonucunda metropolitlik tahtını kaybetmiştir. Theoktistos da yeni politikanın ruhu olduğu için, fanatik hadımın düşmüş hasmını başka bir kariyerde desteklemiş olması düşünülemez. Aynı koşullar altında tahtını kaybeden Patrik Hovhannes örneği, yeğeni Leon'a daha büyük bir hoşgörü ya da merhametle davranılacağı düşüncesini ortadan kaldırır.

Bardas, 843'ten sonra Leon'un bilimsel ve pedagojik faaliyetlerinde patronajı (maecenas/hami) idi. Leon'un Kırk Çocuk okulunda ders verdiği doğruysa, bu da Bardas'ın himayesine atfedilmelidir. Tarihçi, Magnaura³⁸ Üniversitesi'nin açılış tarihini 843 olarak belirtmektedir (Cont. Th. 192). Ve Leon'un bu tarihten önce ders vermiş olmasının tarihsel olarak imkânsız olduğunu gördüğümüz için, derslerine bu tarihten itibaren Kırk Çocuk Okulu'nda başlayıp, dersleri 856 ile 866 yılları arasında Bardas'ın vesayeti altında Magnaura'da vermek daha uygun olacaktır. Bu on yıl boyunca Bardas, hükümetin tam kontrolünü elinde tuttu ve imparatorluğu yeğeni Mikhael adına yönetti ve Leon'un bir eğitimci olarak faaliyeti bu dönemde parlak boyutlara ulaştı. Yakın arkadaşları geometri, astronomi ve edebiyat dersleri veren Theodore, Theodekios ve Komitas'tı. Bunlar Leon'un öğrencileriydi, muhtemelen Kırk Çocuk Okulu'ndan mezunlardı.

Leon okulun müdürüydü. Ne yazık ki yazılarından bize hiçbir şey ulaşmadı. Ancak öğretilerinin yönü ve ruhu hakkında çok açık bir fikir, ona karşı yazılan hicivli bir yazıyla bize aktarılmıştır. Bu taşlamanın yazarı, Leon'un

38 Sayın Adontz makalesinde Magravna olarak yazmıştır. Doğrusu Magnaura [Μαγναύρα] olacaktır. 843 yılında İmparatoriçe Theodora'nın kardeşi Bardas [Βάρδας] tarafından Magnaura Sarayı'nın içinde kurulmuştur. [ç.n]

öğrencilerinden biri olan, ustasının dibinde edindiği bilgilerle hayal kırıklığına uğrayan ve ölümünden sonra öğretilerindeki Hristiyanlık karşıtı ruhun maskesini düşürmeye cesaret eden Konstantinos adında bir kişiden başkası değildir. Metnin başlığı “Öğrencisi Konstantinos tarafından Muhalif Filozof Leon’a,” ve Homerik üslupla yazılmıştır. Aşağıda tüm metnin birebir çevirisi yer almaktadır:

1

Kadim insanların sakladığı bilgi kaynağı sınırsızdır
İncelemelerinde her türlü hikmetle ilgili açıklamalarda bulunmuşlardır.

Tuzlu suyu içtiğinde ruhun kayboldu,
Ve kötülük denizinde yuvarlandığında,

Ey zalim!

Hristiyanlığın kutsal havzasında vaftiz olduktan sonra,
Kutsal ve yüce inancı terk ettin,

Ey sefil.

Korkunç ve yüce gizemi,

Kutsal Yazıların en güçlü mucizesini inkâr ederek,
Helen³⁹ iğrençliğinin korkunç uçurumuna yuvarlandın

Ve ruh yiyen canavarlar tarafından yutuldu,

Ey Leon.

Sana acımayacak, düşüşün için yas tutmayacak,
Geldiğin bu durumu görünce ağlamayacak ruh kimdir?

Yorgun ayakların artık o kayaya yaslanıp,

Sağlam ve düz adımlarla yolda yürüemez.

Ve kutsal Teslis’i terk ettin,

Şimdi sahte tanrılar diyarına tapınıyorsun. Ey aptal.

2

Kulak verin, ey insan soyu, Mesih’in ünlü halkı,

Bu adamın sapkınlığından haberiniz yok;

Zeus onun tanrısı, karısı Hera,

Zeus bakire yatakların sevgilisi.

Zeus ve bir sürü göksel varlık,

39 Bizans döneminde Helen kullanımı Yunan ırkını belirtmekten ziyade Pagan dönemine vurgu için kullanılır. [ç.n]

Ünlü Melisse doğumlu Homeros'un saydığı gibi⁴⁰.
Gelin o zaman, siz soylu yoldaşlar,
Hep birlikte yüzüne karşı söyleyelim:
Defolun kötü kafalılar, inin karanlık Hades'e,
Yok olsun bilgeliğiniz, sefaletiniz ve kötülüğünüzle birlikte,
Gidin ve Tartaros'ta⁴¹ Phlegethon'a⁴² katılın, Khryssippos⁴³ ve Sokrates'lere
katılın,
Perikles'ler⁴⁴, Platon'lar, Aristoteles'ler ve Epikourosçular,
Ve senin dostların Eukleides'ler ve astronom Ptolemaios'lar,
Bilgelğin kraliçesi, Homeros'un ilham perisi,
Hesiod'lar ve Arat'lar⁴⁵.

3

Sonsuz ateşle kuşatılmaya layıksın,
Sevdiğin ve kâhinler dediğin harika arkadaşlarınla birlikte,
Ve onların gizli hileleriyle iş birliği yapıyorsun.
Bütün bunlarla, ben Konstantinos, senin Kalliope'nin⁴⁶ sütüyle beslendim,
Bilgelik biriktirdim,
Ve kalplerinin sırrını inceledim,
Anladım ve gizli kötülüğünü açığa çıkardım.
(Migne, P.G. 107 C. LXI⁴⁷)

40 Şiirin orijinalinde "Οἶα τε ὠκεΐνου φησὶ Μελητιάδης [Oia te hokeinou fesi Meletiades] şeklinde geçer. Homeros Melisegenes [Μελισσηγενής] yani Meles'in oğlu sıfatı ile de anılır. Meles destanlarda bir Çay/Dere olarak geçmektedir. [ç.n]

41 Tartaros [Τάρταρος] Yunan mitolojisinde hem bir Tanrı hem de yer altında bir yer adıdır. Meşhur Yunan şairi Hesiodos'a göre tunç bir örsün cennetten dünyaya düşmesi dokuz gün almaktadır. Şaire göre örs, bir dokuz gün daha sonra Tartaros'a ulaşır. İlyada'da Zeus'un söylemiyle Tartaros'un Hades'e olan uzaklığı dünyanın cennete uzaklığı kadardır. Ayrıca Yunan mitolojisine göre ölümler diyarıdır. Katiller, günahkârlar, tanrılara karşı çıkmış olanlar ve bunun gibileri yer altının en dipteki katmanı olan Tartaros'a mahkûm edilir. Tartaros'a hükmeden kişi Hades'tir. [ç.n]

42 Sayın Adontz bu kelimeyi Periplegethon şeklinde yazmıştır. Doğrusu Phlegethon [Φλεγέθων]'dur. Phlegethon, Ölümler Diyarı'ndaki nehirlerden biridir. Kokytos ile birleşerek, Akheron'u meydana getirir. İki nehrin birleştiği yerde, söylendiğine göre, büyük bir şelale vardı. Bu nehrin Yunanlılar tarafından yakmak anlamına gelen fiille ilişkilendirilen adı, onun bir ateş nehri olduğu fikrini akla getiriyordu. Bu nedenle, ona bazen Pyriphlegethon (Ateş Phlegeton) da deniliyordu. [ç.n]

43 Solili Khryssippos [Χρύσιππος ὁ Σολεός], Yunan Stoacı bir filozoftur. [ç.n]

44 Perikles [Περικλῆς], Atina'nın Altın Çağı sırasında yaşamış Yunan politikacı ve generaldir. [ç.n]

45 Aratos [Ἄρατος], Antik Çağ'da yaşamış Stoacı filozof, şair, matematikçi ve astronomdur. [ç.n]

46 Kalliope [Καλλιόπη], Yunan mitolojisindeki müzlerden (ilham perileri) biri. Yunanca "Καλλιόπη" – "güzel sesli" kelimesinden gelmektedir. Müzlerin en büyüğü ve en zekisidir. [ç.n]

47 İngilizce çeviri metinle orijinal metni kıyaslayarak bir çeviri yaptık. [ç.n]

Nankör öğrencinin yazısı, yazarın amaçladığının tam tersi bir amaca hizmet etmektedir. Leon'un ve üniversitesinin bilimsel ruhuna dair bize bundan daha anlamlı kanıtlar sunamazdı. Bu bir hiciv değil, Leon'un özgür ve zincirlerinden kurtulmuş düşüncesinin en iyi kanıtıdır.

Her şeyden önce, sadece Homeros ve Hesiodos'un değil, aynı zamanda inceleme konusu yapılan Sokrates, Platon, Aristoteles, Epikouros ve Prokles gibi önemli felsefi okulların kurucularının neredeyse tamamının dâhil olduğu, klasik edebiyatın yüksek bir konuma sahip olduğu derslerin geniş çevresi dikkate değerdir. Eukleides ve Ptolemaios'un özellikle Leon'un arkadaşları olarak belirtilmesi onun geometri ve astronomi konusundaki uzmanlığını gösterir.

Öğretim, dini ön yargılardan arınmış, liberal fikirli bir ruhla veriliyordu; bu, özellikle Hristiyanlık ruhuyla aşılınmış olanlar açısından genel izlenimi açıklıyor ki, öğretim görevlisi pagan bakış açısına sempati duyuyordu, oysa gerçek şu ki, onlar incelenen konulara din filozofları olarak değil, yalnızca bilim adamları olarak yaklaşıyorlardı. Konstantinos'un ifşa ettiği şeyler yaralı bir kendini beğenmişliğin patlaması ya da bir öğrencinin nefreti değildir. Onun şikâyeti kişisel değil, halkın belirli bir kesiminin mizacının ifadesidir. O dönemde Yunan bilimleri, tam olarak söylemek gerekirse, iğrenç ya da korkulacak ve sakınılacak bir şey olarak görülüyordu. İnsanlar Hristiyanlığın temellerini sarstıklarını sanıyorlardı ve aslında gerçek inananları utandırıyorlardı. Leon'un Zeus'a ve gökteki benzerlerine taptığı suçlaması elbette ki bir abartıydı. Bu suçlamanın asıl özü, Leon'un Hristiyan inancını kendi varsayımı veya başlangıç noktası olarak almaması olmasıdır.

Konstantinos'un yazılarına ilk bakışta onun hicvinin Leon'u değil de ünlü âlim hakkındaki görüşleri farklı ve çelişkili olan kişileri hedef aldığı izlenimi oluşuyor, ancak aynı yazarın aynı konu üzerine ikinci bir yazısı, onun gerçek anlamda Leon'u hedef aldığı konusunda şüpheye yer bırakmıyor. Bazı çevrelerin Konstantinos'un suçlamasını oldukça ciddi bulduğu anlaşılıyor. Öğrenciyi manevi ebeveynine karşı nankörlüğünden dolayı kınadılar ve öğrenci buna şu başlıklı yeni bir yazıyla yanıt vermek zorunda kaldı: "Filozof Leon'un İsa'ya İnandığı ve Helen Kâfir Tanrılarını Lanetlediği Savunması."

Bu başlık özgün olamaz çünkü içeriğiyle bariz bir farklılık içindedir. Başlığın yazarının düşündüğü gibi, şüphesiz dikkatsiz okumanın bir sonucu olarak, kendisini Konstantinos'a karşı savunan Leon değildi. Kendisine yönelik hoşnutsuzluğu hatırlayan, öğretmenine yeniden saldırmaya ve suçlamalarında temelde haklı olduğunu kanıtlamaya başlayan aynı Konstantinos'tur. Konstantinos şunu yazıyor:

“Birçok kişi beni kötü sözlerle kınadı ve şöyle diyerek benimle alay etti: ‘Ne yazı ama! Aldığımız eğitimin karşılığında ne kadar onurlu bir ödül! İkinci baban olan ona iyi para verdin, ey yiğit. Sana verdiği eğitimin karşılığında, onun için ebedi bir anıt diktin ve onu aptal, kâfir ve mürtet olarak nitelendirdin.’ Diğerleri belki de sağlam temelinden habersiz oldukları için beni suçladılar. Sözlerimin, merhum öğretmenime saldırmam için bana rüşvet veren kötü niyetli düşmanlar tarafından dikte edilen yalanlar olduğunu söylemeye cüret ettiler. Olabildiğince onların saçmalıklarını dinliyorum, sabırla katlanıyorum.” (Migne, P.G. 107, c. 660).

Konstantinos daha sonra saldırıya döner. Yunan bilimlerine ve pagan dünyasına karşı tavrını kapsamlı bir şekilde açıklıyor. “Tanrı’nın sözünün gerçeğin tek kaynağı olduğunu, Mesih’in tanık olduğunu” ilan eder. Hakikati inkâr edenleri ve “bir arada kutsal Teslis’e” tapmayanları lanetliyor. Yazısını şu anlamlı sözlerle bitiriyor: “Şu andan itibaren güzel konuşmayı sevmemin ve beni ilahi sütle besleyen saygıdeğer Piskopos Photios’u öğretmenim olarak seçmemin nedeni budur.”

Leon ve Photios mükemmel bir tezat oluşturuyor. Leon Yunan bilimlerinin, Photios ise Hristiyanlığın temsilcisiydi. Öte yandan ünlü kütüphanenin kurucusu Photios’un büyük bir klasik edebiyat aşığı olduğunu biliyoruz. İkisi arasındaki tezat, Leon’un sözde Yunan dördü bilimlerde uzman olması, Photios’un ise tarihi eserlerde uzmanlaşmış olmasıdır. Dolayısıyla ikisi arasındaki anlaşmazlığın özü klasik edebiyat değil, yalnızca doğa bilimleri olabilir. Bu bilimlerin Kutsal Yazıların birçok noktasıyla çeliştiğine inanılıyordu. Bizans döneminde Yunan edebiyatı varla yok arasında bir araştırma konusuydu. Reddedilen ya da göz ardı edilen şey, sözde dördü bilimlerdi ve dini çevrelerde şikâyetlere yol açan da onların yeniden canlandırılmasıydı ve Leon’un önemi tam da burada merkeze alınıyor.

Konstantinos’un referansına göre, nankör öğrenci ona karşı ayaklandığında Leon’un zaten ölmüş olduğu açıktır. Leon’un kesin ölüm yılı bilinmemekle birlikte, Basileios’un erkinin ilk yıllarında hayatta olduğunu biliyoruz. Büyük olasılıkla Basileios’tan sonra pek fazla yaşamadı. Basileios zamanında, 40 gün 40 gece süren Polyektos Yortusu sırasında başkentte büyük bir deprem meydana gelmiş ve Sigma denilen Meryem Ana Kilisesi de dâhil olmak üzere pek çok kilise yıkılmıştı. Filozof Leon’un deprem sırasında Sigma kilisesinde olduğu rivayet edilir. Hemen ibadet edenleri kiliseden çıkmaları konusunda uyardı ama onlar onu dinlemediler ve hepsi telef oldu. Ancak Leon, diğer iki kişiyle birlikte sütunlardan birinin altına sığındı ve kurtarıldı (Georg. 840, Sym.688).

Polyektos Yortusu 9 Ocak'ta kutlanır. Deprem, 870 yılında, Basileios'un saltanatının üçüncü yılında meydana geldi (Sym. 688'e göre, güvenilir olmamakla birlikte, bu olayda doğru gibi görünmektedir). Bu hikâye kolaylıkla ters anlamda da alınabilir, yani Leon'un diğer ibadet edenlerle birlikte kilisede öldüğü anlamına gelir. Leon'un kendisi geride kalırken diğerlerine kiliseyi terk etmelerini tavsiye etmesi tuhaftır. Açıkçası Leon'a atfedilen tavsiyeler ve onun kaçıışı saf bir uydurmadır. Doğanın sırlarını iyi bilen bir kişinin depreme kurban gitmesi büyük bilim adamının şöhretiyle bağdaşmaz ve dolayısıyla Leon'un sütunların altına sığınarak kurtarıldığını, tüm ibadet edenlerin kilisede öldüğünü iddia ederek gerçek hikâyeyi çarpıtmışlardır.

Konstantinos, Leon'un ölümünden sonra ortaya çıkan yazısında, Piskopos Photios'u yeni öğretmeni olarak seçtiğini ileri sürüyor. İkincisi elbette ancak 867'de gerçekleşen patriarkal tahtından çekildikten sonra ders vermekle meşgul olabilirdi. 879 yılında yeniden görevlendirildi. Leon'un çoktan ölmüş olduğu bu iki tarih arasında Konstantinos onun yanında çalışmış olmalı. Bu gözlem, Leon'un 870 yılında öldüğü yönündeki teorimizi doğruluyor.

V

Leon, başkentte doğup büyüyen bir Bizans Ermeni'siydi. Hem istekleri hem de öğrenmeye olan doymak bilmez açlığı bakımından yerli bir mahsul olduğu söylenebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, büyükbabası Astronom Bagrat'tı ve bilgisini başkente borçlu olmayıp anavatanı Armenia'dan getirmişti, bu da bize kanının bir dereceye kadar Leon'dan geldiğini varsayma hakkını verir. Bunu söylerken mutlaka kalıtıma değil, aile geleneklerine atıfta bulunuyorum. Ermeni ve Bizans entelektüel ilişkilerinin inceliklerine dalmak niyetinde olmadan, Leon ile başka bir Ermeni âlimi arasında bir paralellik kurmak ve ikisi arasındaki manevi yakınlığı ortaya çıkarmak istiyorum. Bu âlim, 7. yüzyılda yaşayan ve Leon'un Bizans eğitiminde yaptığı gibi, Ermeni eğitiminde de aynı görevi üstlenen Şıraklı Ananias⁴⁸ idi. Ermeniler arasında bilimin tohumlarını eken ilk kişi oydu. Neyse ki yazıları sayesinde onun hakkında diğer antik yazarlardan daha fazla şey biliyoruz. Ananias kendisi hakkında şunları söylüyor:

Eğitimi birkaç döneme bölünmüştür ve bunlardan ilkinin aşağıdaki kısa ve anlamlı sözlerle anlatılmaktadır: “Ermeni halkımızın öğrendiklerini derledim ve

48 Şıraklı Anania [Անանիա Շիրակացի], VII. yüzyılda yaşamış Ermeni âlim ve doğa bilimcisidir. Matematik, astronomi, coğrafya, kronoloji ve diğer konularda günümüze kadar gelen eserler yazmıştır. Kendi yazıları dışında hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Günümüz Ermenistan'ında fen ve doğa bilimlerinin babası kabul edilen Şıraklı Anania, ilk Ermeni matematikçi, astronom ve kozmografıdır. [ç.n]

Kutsal Yazılara hâkim oldum.” Bu, onun tüm Ermeni öğrenimi hazinesini okuyup uzmanlaştığı ve bilgili bir adam olduğu anlamına geliyor. Ancak bu onun öğrenmeye olan susuzluğunu gidermeye yetmedi. Sayı sanatıyla (matematik) tanışmak istiyordu: “Sayı sanatına büyük bir özlem duyduğumdan, hesaplama olmadan öğrenmenin hiçbir önemi olmadığını düşündüm, bunun tüm öğrenmenin anası olduğunu düşündüm.”

Başkentte retorik ve dil bilgisi konusunda uzmanlaştıktan sonra doğa bilimlerini edinmenin hayalini kurmaya başlayan Filozof Leon’un karşılaştığı durum tamamen aynıydı. Leon gibi Ananias da Konstantinopolis’te öğretmen bulamamıştı. “Ermeniler arasında bilge bir adam bulamadım,” diye yazıyor, “tüm dünyada sanat üzerine bir kitap da bulamadım.” Leo gibi bilgi arayışında seyahat etmekten başka yapabileceği hiçbir şey yoktu.

Yunan topraklarına doğru yola çıktuktan sonra Theodosiopolis’e [Erzurum] geldi ve burada din adamlığı konusunda bilgili olan Eleazar adında bir adamla tanıştı ve Dördüncü Armenia’da (Küçük Armenia’nın bir alt bölümü) yaşayan Khristosatur adında ünlü bir matematikçi hakkında bilgi sahibi oldu. Ananias, Khristosatur’a gitti ve onunla biraz zaman geçirdi, ancak altı aydan fazla kalamadı çünkü kısa süre sonra Khristosatur’un olağanüstü bilgili bir adam olmadığına ikna oldu. Bunun üzerine Konstantinopolis’e gitmeye karar verdi. Burada, görevinin amacını öğrendikten sonra, tüm bu belaya boşuna katlandığını söyleyen bazı tanıdıklarıyla temasa geçti. Ananias’ın, aynı şekilde Ermeni harflerini iyi bilen Trabzonlu ünlü âlim Thukhikos’un adını duymamış olmasına şaşırıldılar, bu yüzden başkentten pek çok öğrenci ileri eğitimlerini tamamlamak için ona başvurdu.

Tam o sırada, Konstantinopolis Patriki’nin emri üzerine Philager adında bir papaz, bir grup öğrenciye Thukhikos’un yanında eğitim görmeleri için Trabzon’a kadar eşlik ediyordu. Ananias yoldaşlara katıldı ve sonunda zamanını Meryem Ana Aziz Eugiene kilisesinde ders vererek geçiren Thukhikos ile tanıştı. Ananias burada sekiz yılını istediği bilimlerde bilgi biriktirerek geçirdi ve sayısız el yazması ile tanıştı: “Ermeniceye tercüme edilmemişti, çünkü pek çok yazı, pek çok sır ve vahiy, tarih, tıp ve kronoloji üzerine kitaplar vardı ve orada bulunamayan tek bir kitap yoktu.”

Ananias, Thukhikos’un Ermeni dili bilgisinden hayranlıkla bahsediyor. Ananias, Yunancadan Ermeniceye o kadar akıcı ve hızlı çeviri yapabildiğini, öyle ki çeviriyi değil, orijinal Ermeniceyi dinlediğinizi sanacağınızı söylüyor. Ananias, Thukhikos’un dibinde toplayabildiği tüm bilgiyi biriktirdikten sonra, bilgisini başkalarına aktarmak için ana vatana döndü. “Kudretli sanatımı bu ülkeye kimsenin yardımı olmadan getirdim,” diyor Ananias, “kimse zahmetim

için bana teşekkür bile etmedi.” Birçoğunun onun yanında çalışmaya geldiğini ancak eğitimlerini tamamlamadan, kendilerinin tam olarak edinemediklerini başkalarına aktarmak için gittiklerini acı bir şekilde kaydediyor. “İkiyüzlü ve kibirli adamlar, öğrenme gösterisi yapıyorlar ve insanlar tarafından haham olarak adlandırılmayı seviyorlar. Bana yöneltilen suçlamaların kötü niyetli entrikalardan başka bir şey olmadığını söylediler.”

Suçlayıcılar elbette, Konstantinos ve benzerlerinin Leon hakkında yaydığı gibi, öğretmenleri hakkında yanlış söylentiler yayan eski öğrencileriydi. İftiralarından öfkelenen Ananias, öfke şişelerini Ermenilerin başlarına dökerek şöyle diyor: “Ermeniler anlam ve bilgiye önem vermezler, tembeldirler ve çabuk yorulurlar.” Eğer yazar “anlam” (Ermenice kelimeler bilgelik olarak da yorumlanabilir) ve “bilgi” (Ermenice kelime aynı şekilde bilgi veya bilim olarak da yorumlanabilir) kelimelerinde doğa bilimlerine atıfta bulunuyorsa, şikâyet etme hakkı vardır, aksi takdirde Ermenilerin doğuştan gelen araştırma sevgisini inkâr etmek mutlak bir iftira olmasa da hoşnutsuzluğun abartılmasıdır. Ananias’ın uzmanlık alanı aritmetik, müzik, geometri ve astronomiden oluşan “Dörtlü Sanatlar”dı.

Ananias’ın sevdiği bilimler, ne kadar unutulursa unutulsun, hiçbir zaman tamamen yok olamaz ve her zaman birkaç takipçinin gözetiminde hayatta kalmaya mahkumdur. Gök bilimci Bagrat muhtemelen Ananias’ın başkente değil, memleketi Armenia’ya borçlu olduğu değerli bilgilerinin koruyucularından biridir. Leon’un aştığı Magnaura okulunun ruhu onun ölümünden sonra da sona ermedi ve Ermeniler daha sonraki ilerlemelere de mesafeli durmadı. 10. yüzyılda bilimler ve üniversite, Ermeni Basileios’un torunu olan bilgili imparator Konstantinos Porphyrogenetos’un⁴⁹ şahsında aydın bir magistros⁵⁰ tarafından himaye ediliyordu. Burada bilimin sonraki yüzyıllardaki gelişimini takip etmek niyetinde değiliz. Burada sadece Bizans uygarlığının alacakaranlığında yaşamış ünlü bir matematikçi olan bir Ermeni ismini anacağız.

Bibliothèque nationale de France’da, Nikolaos Artabasdes Rhabdas⁵¹(şimdi Rhavdas olarak telaffuz ediliyor) adlı bir Ermeni matematikçinin eseri olan iki makaleyi içeren, matematik çalışmalarından oluşan 2428 numaralı Yunanca

49 Sayın Adontz bu ismin Ermenice biçimi olan Dziranadzin/Tsiranastsin [Ծիրանաձին] şeklinde vermiştir. Biz Yunanca aslını vermeyi uygun bulduk. [ç.n]

50 Magistros (μάγιστρος), Geç Roma İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu’nun erken yüzyıllarında en kıdemli idari yöneticilerden biridir. Bizans’ta bu görev daha sonra ortadan kalktığı 12. yüzyıla kadar kıdemli onursal bir unvana dönüşmüştür. [ç.n]

51 Sayın Adontz makalesinde Niholavos Artavasd Rhabdas vermiştir. Biz Yunanca aslını vermeyi uygun gördük. [ç.n]

bir el yazması bulunmaktadır. İlk makale, sayfa 194, şu başlığı taşıyor: “Kısa ve Basit Bir Matematik Dersi, saygıdeğer Georg Khatzyke’nin isteği üzerine, matematikçi ve geometri uzmanı Rhabdas olarak adlandırılan İzmirli Nikholas Artabasdos tarafından Konstantinopolis’te yazılmıştır”

Diğer makale, sayfa 225, şu başlığı taşıyor: “Sevgili Dostum Klaghomentzli Theodoros Tzabouke’ye, İzmirli Nikholas Artabasdos, (Konstantinopolis’ten) Bizanslı Rhabdas tarafından yazılmıştır.”

Bu ikiz isimlerden biri olan Artabasdos (Artavasd) tamamen Ermeni’dir ve bu onun doğudan İzmir’e yeni geldiğini ve Nikholas, soyadı Rhabdas olarak yeniden adlandırıldığını gösterir. Artabasdos, eserini, Khatzyke olarak anılan, açıkça Haçık’in Ermenice adı olan, Haçatur’dan sevgi dolu ve Katolikoslardan birinin bile Georg Haçık ve Theodor’un Ermeni olduğu 10. yüzyıldan beri bilinen Georg’un isteği üzerine yazmıştır. Tzaboukh, “Çavuş” kelimesinden başka bir şey değildir. Theodor, hiç şüphesiz imparatorluk sarayında Çavuş (jandarma) olduğu için bu unvanı taşıyordu. Daha eskilerde bu makamın adı, o zamanlar büyük saygı duyulan bir unvan olan Çavuş ile aynı kelime olan Çautzes’ti. Georg Haçık sarayın bir memuruydu ve İmparator’a gönderilen tüm dilekçelerle ilgilenen dairenin başıydı.

Bir Ermeni alimi, iki yurttaşının isteği üzerine bu şekilde iki çalışma yazdı. İkisi de incelikli bir yazı değildir. Bir makalesinde toplama, çıkarma, bölme ve çarpmadan oluşan dört işlemi açıklıyor. Diğer makale kesirleri, çarpma kurallarını ve karekök çıkarma sürecini ele alıyor.

Fransız bir bilim adamı, Nikholas Artabasdos Rhabdas hakkında, büyük ölçüde karekök çıkarma yöntemi üzerinde durduğu küçük bir araştırma çalışması yaptı. Alman bilim adamı Fuentner’in çağdaş matematikçiler Opperman ve Alexeyev’e attığı bağ yönteminin gerçekten Artavasd’a ait olduğunu kanıtlıyor (P. Tannery, Manuel Moibopoulos et Nicolas Rhabdas, Bulletin des Sciences Mathematiques, 2 Serie, 8. 1884). Bu, Ermenilerin matematik bilimine mütevazı bir armağanıdır.

Artavasd aynı zamanda Paris’te bulunan Yunanca bir el yazması (Cod. Suppl. Grec. 682) olan geometrik bir eserle de tanınır. 14. yüzyılda Andronikos Palaeologos’un hükümdarlığı döneminde yaşamıştır. Hesaplamalarından birine göre 1341’de hâlâ hayattaydı. Paskalya’yı 6849 yılında güneşin 17. ve ayın 9. döngüsü olarak belirleyen Artavasd, bu yılı mevcut yıl olarak adlandırıyor. Hesaplamalardan Paskalya’nın 8 Nisan’a denk geldiği 1341 yılından bahsettiği anlaşılıyor. Andronikos Palaeologos’un oğlu Mikhael’in, Kilikya’nın Ermeni kralı II. Hetum’un kız kardeşi Mariam ile evli olduğu ve bu evlilikten 1328’de

tahta çıkan ve 1341'e kadar hüküm süren III. Andronikos'un bir oğlu doğduğu bilinmektedir.

Bu üç kişinin, Georg Haçık, Theodor Çavuş ve Artabados Rhabdas'ın, Ermeni kralının kızına İmparatorluk başkentine kadar eşlik eden heyet içinde olup olmadığı ilginç bir spekülasyon konusu. Meryem'e, Batılı bir prensle evlenecek olan ama yolda ölen kız kardeşi de eşlik ediyordu. Rhabdas soyadı bana sayfa, asa anlamına gelen Rhabdophoros kelimesinin kısaltması gibi geliyor. Büyük ihtimalle, Haçık ve Çavuş gibi Artabasdos da imparatorluk sarayının bir subayıydı. Hâlen üzerlerinde kalan Ermeni isimleri onların doğudan yeni geldiklerinin ve Bizans'ın eski sakinleri olmadıklarının göstergesidir.

Böylece 7. yüzyılda Şiraklı Ananias'ın elinde gördüğümüz bilimlerin meşalesi, büyük olasılıkla Bagrat aracılığıyla Filozof Leon'a iletilmiş ve Magnaura Sarayı'nda parlamış, İmparatorluğun çöküşünün arifesinde, Bizans'ın başkentindeki mütevazı bir Ermeni çevresinde aynı meşale hâlâ titriyordu⁵².

52 Bizans İmparatorluğu'nda özellikle IX. yüzyıl entelektüel hayatında büyük ivme yaşandı. Bu ivme içindeki en büyük unsurlardan biri ve hatta en önemlisi "Ermeni kökenli veya Armenia coğrafyasından gelmiş kişilerdi". Bizans İmparatorluğu'ndaki entelektüel faaliyet hiçbir vakit sona ermemiştir, ancak VII. ve VIII. yüzyıllarda önemli ölçüde azalmıştı, örneğin II. Theodosios'un V. yüzyılda kurduğu üniversite gibi bazı eğitim kurumlarının azalmasına izin verilmişti. Ancak IX. yüzyılda yeniden bir dirilme oldu ve bu dirilme bilime yeni bir ivme kazandırdı, bu durum tahmini olarak İstanbul'un nihai düşüşüne kadar devam edecekti. Bu yeniden dirilişte bir dizi insan önemli bir rol oynadı. Bunların başında geleceğin Patriği ve şüphesiz ki Bizans İmparatorluğu'nun yetiştirdiği en bilgili âlim olan Photios geliyordu. 837'den 843'e kadar patrik olan Gramerci Ioannes bunlardan biriydi. 815'teki İkonoklazm tekerrürü için teolojik temeller arayan Ioannes, çağdaşları arasında kadim bilimlerdeki muazzam bilgisiyle tanınmıştı. Bilimin ilerlemesini saltanatının önemli bir yönü olarak gören İmparator Theophilos'a da öğretmişti. Bilimin yeniden dirilişi, Magnaura sarayında bulunan ve bundan dolayı Magnaura Okulu [Üniversitesi] olarak bilinen Konstantinopolis Üniversitesi'nin yeniden kurulması ile doruğa ulaştı. Kaesar Bardas kurduğu ve ünü Bağdat'a kadar uzanan, matematikçi ve antik çağ bilimlerinde uzman olan Filozof Leon bu okulun başına geçti. Örneğin Slavların lideri olan Filozof Konstantinos'un dönemin entelektüel faaliyetlerine katkıda bulunduğu biliniyor, ancak Gramerci Ioannes, Phoitos, Kaesar Bardas, Filozof Leon asıl işi yüklenenler olarak görünüyor. Bunların dördü de en azından kısmen Ermeni kökenliydi. Tabii ki bu insanlar tamamen Bizanslaşmış görünüyor. Aslında, Photios'a Yunan dışında herhangi bir şey demek de mantıksız olur. Yine de onların Bizanslaşmanın asıl geçmişlerinden etkilenip etkilenmedikleri sorulabilir, asimile olurken onları içine çeken kültürü değiştirmediler. [ç.n]

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araŐtırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 76 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araŐtırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaŐılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağırısı **77. sayı** içindir. Makale son gönderim tarihi **15 Mart 2025**'dir.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıŐ ve yayımına karar verilmemiŐ, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD İlişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayınlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
 - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
 - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
 - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
 - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
 - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 400 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 400 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 260 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 440 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni İlişkileri Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2023 / Editör: Alev Kılıç	200 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset / Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazyayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

ISSN: 1303-068X

9 771303 068004

Fiyatı: 200 TL